

LUND UNIVERSITY

Postgång på växlande villkor : det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden

Linnarsson, Magnus

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Linnarsson, M. (2010). *Postgång på växlande villkor : det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Nordic Academic Press.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

MAGNUS LINNARSSON

Postgång på växlande villkor

Det svenska postväsendets organisation
under stormaktstiden

Eice hännmahaa enise och stads skrifvelse i saken

Directoren Johan beyer om contract

revers, med sin egen hand undan skriff och sign

at. Actum Stockholm den 20. Decemb. 17

Johan Beijer

POSTGÅNG PÅ VÄXLANDE VILLKOR

Postgång på växlande villkor

Det svenska postväsendets organisation
under stormaktstiden

Magnus Linnarsson

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Den här boken har producerats med stöd från
Crafoordska stiftelsen, Forskarskolan i historia,
Johan och Jakob Söderbergs stiftelse, Letterstedtska föreningen,
Posten AB & Östersjöstiftelsen

Södertörn doctoral dissertations 49
ISSN 1652-7399

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlägg
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Box 1206
221 05 Lund
info@nordicacademicpress.com
www.nordicacademicpress.com

© Nordic Academic Press och Magnus Linnarsson 2010
Sättning: Stilbildarna i Mölle, Frederic Täckström, www.sbmolle.com
Karta på pärmens insida: Örjan Simonson bearbetad av Anders Enquist
Omslag: Design för Livet
Omslagsbild: Postdirektör Johan von Beijers arrendekontrakt
på postväsendet från 1662. Foto: Kurt Eriksson, Riksarkivet
Tryck: ScandBook, Falun 2010
ISBN 978-91-85509-42-3

Innehåll

Tack	7
Prolog i Örebro	9
1. Utgångspunkter	15
2. I begynnelsen fanns ordet	49
3. Post på entreprenad	95
4. Staten tar kontrollen	139
5. Pendeln svänger igen	169
6. Postgång på växlande villkor	205
Summary	215
Förkortningar	222
Noter	223
Källor och litteratur	258
Register	275

Tack

Den här doktorsavhandlingen har tillkommit inom två olika akademiska miljöer: historiska institutionen vid Lunds universitet och institutionen för genus, kultur och historia vid Södertörns högskola. I Lund läste jag min grundutbildning och det är där jag varit antagen som doktorand, medan mitt dagliga arbete varit förlagt till Södertörn. Båda miljöerna har påverkat mig som historiker och satt spår i den här boken. På båda institutionerna finns personer jag vill tacka.

Ett stort tack går till mina handledare: Kekke Stadin och Tom Olsson. En bättre kombination är svår att tänka sig, Kekke med sin ohöljda entusiasm och Tom med sin förmåga att krångla till allting lite extra – i positiv bemärkelse. Tack Kekke och Tom!

Ett stort tack också till mina båda kollegor inom projektet *The 17th Century Media Revolution in the Baltic Area*, Heiko Droste och Örjan Simonson. Båda har bidragit till att förbättra den föreliggande texten, främst genom att pressa mig på tydligare förklaringar. Heiko har dessutom hjälpt mig med de tyska citaten och Örjan har arbetat fram underlaget till den karta som finns på pärmens insida.

Jag vill även tacka alla som under min doktorandtid deltagit vid det högre seminariet på Södertörns högskola där jag presenterat flera texter. Bland doktorandkollegorna vill jag särskilt nämna Christina Douglas som jag delade arbetsrum med under våra första tre år. Christina och jag forskar om ganska olika saker, men hon har alltid haft tid för mina texter och frågor. Både Christina och Johanna Ringarp har läst avhandlingen i manuskript och rättat fel och oklarheter, tack till er båda. Ett gemensamt tack riktar jag också till hela det övriga doktorandkollektivet, både på Södertörn och i Lund.

Jag vill framföra ett tack till Mats Hallenberg vid Stockholms universitet för hans kommentarer vid mitt slutseminarium. Mats genomgång av texten har förändrat och förbättrat boken på flera punkter. Vid historiska institutionen i Lund vill jag tacka Joachim Östlund och Yvonne Maria Werner. De var mina handledare när jag skrev uppsatser

under grundutbildningen – utan deras uppmuntran hade det nog inte blivit några forskarstudier för min del.

Som doktorand har jag tillhört den nationella forskarskolan i historia. De gemensamma internaten och kurserna har varit ett inspirerande inslag i doktorandtillvaron. Via forskarskolan har jag erhållit generösa bidrag för konferensresor, varav några har resulterat i nya bekantskaper. Jag vill passa på att tacka David Parrott vid universitetet i Oxford och Mario Infelise vid Ca' Foscari-universitetet i Venedig, med vilka jag diskuterat delar av avhandlingen. Via ett stipendium från nätverket ”European Doctorate” vistades jag under en period av vårterminen 2009 vid universitetet i Venedig och presenterade bland annat en text vid historiska institutionens seminarium. Ett tack även till Peter Klein vid University of Missouri för att jag fick ta del av och använda en kommande bok.

Några personer har gjort punktinsatser: Madeleine Hurd hjälpte mig med den engelska summaryn, och Pieter Holtrop och Gunilla Gunner hjälpte mig med några kniviga holländska citat. Jag har även haft ett bra samarbete med personalen på Postmuseum i Stockholm. Framförallt vill jag tacka Erik Hamberg och Louise Lind som hjälpt till med litteratur och arkivmaterial.

Slutligen vill jag rikta ett gemensamt tack till alla som inte fick plats i denna ohjälpligt ofullständiga genomgång. Många personer har på olika sätt bistått mig i mitt arbete med att färdigställa denna bok – tack till er alla.

Magnus Linnarsson

Prolog i Örebro

Paketet skulle till Norrtälje. Allt som allt innehöll det femton brev som skickades från postkontoret i Örebro, via Stockholm, den där fredagen den 28 juli 1716. Tidigare postdagar hade det inte varit speciellt många brev som skulle till Norrtälje, och möjligen var det därför som det blev fel. Möjligen var det också sommarvädret som gjorde att postmästare Johan Hultman inte var på plats på postkontoret och inte själv var den som expedierade brevpaketet.¹

Av de femton breven var det nämligen bara tre som var korrekt registrerade när posten senare anlände till Stockholm. Ett tydligt brott mot föreskrifterna i den instruktion som landets postmästare hade att rätta sig efter sedan 1707. Alla brev som skickades med posten skulle noggrant noteras både i postprotokollet och på den brevkarta som medföljde postsäcken. Vid ankomst till slutdestinationen sattes kartan upp utanför postkontoret och allmänheten kunde på så vis se vem som hade brev att hämta. Om breven inte var noterade undanhölls portot från kungen och staten. Det sistnämnda var precis den anklagelse som Johan Hultman tvingades försvara sig mot när generalposträtten på vårvintern det följande året skulle reda ut vad som egentligen hade hänt.

Själva omständigheterna klarlades ganska lätt. Tolv av de femton breven till Norrtälje hade inte förts upp på brevkartan när de expedierades i Örebro och staten hade på det viset förlorat portot. Ytterligare ett allvarligt fel var att ett av breven som hade registrerats hade givits fel vikt och fått för lågt porto. Vid en kontrollvägning på postkontoret i Stockholm hade det visat sig att brevet vägde två istället för ett lod. Ett lod var cirka tretton gram.²

Hultman nekade inte till de anklagelser som riktades mot honom men menade att han inte kunde hållas ansvarig eftersom han inte varit närvarande när posten skickades och förseelsen begicks. Han hade befunnit sig på landet, strax utanför staden, enligt egen utsago för att

uträtta några viktiga ärenden. Det var hans vikarie, Erich Billenius, som hade gjort fel. Anledningen var enligt Hultman dels att det den dagen varit ovanligt många brev till Norrtälje, dels att det var bråttom att få iväg posten. Det fanns helt enkelt inte tid att notera breven. Han försvarade sig också med att breven fanns upptagna i postprotokollet, och att de endast missats på den medföljande kartan.

Postmästarens försvar imponerade inte på rättens ledamöter, vilka hänvisade till instruktionen från 1707 och de andra regler som gällde för postens expedierande.³ Postkassör Erich Essen konstaterade att ”fördenskull är det min mening att H. Postinspektoren Hultman bör sättas ifrån tjänsten”.⁴ Samma åsikt förfäktades av överpostdirektören Henrik Bunge samt postmästaren i Stockholm, Daniel von Möller – den senare var den som hade upptäckt oegentligheterna. Hultman var dock inte helt utan försvarare inom den högsta postledningen. Postkamrerare Claes Skraggensköld försvarade honom och menade att ”detta är den första gången han har felat i sin tjänst den han uthi 15 åhrs tijd ideligen och troligen har förättat”.⁵ Skraggensköld tyckte att det räckte med en skarp varning åt Hultman, men att han kunde få behålla tjänsten.

Generalposträtten gick emellertid på majoritetens linje och beslutade att avsätta Johan Hultman. Postmästaren var skyldig att befinna sig på postkontoret och övervaka expedieringen av posten, och om han inte gjorde det bröt han mot reglerna och skulle hållas ansvarig. Att undanhålla brev från brevkartan sågs som ett grovt brott, eftersom staten förlorade inkomster. Vikarien Billenius, som var den som missat att kartera breven, blev inte föremål för någon rättsprocess.

Postmästare Hultmans öde kan tyckas beseglat i och med generalposträttens dom, men han räddades i sista stund. Rätten hade visserligen fällt honom och i sitt utslag avskedat honom från tjänsten, men samtidigt skickat ärendet vidare till kanslikollegiet. Kamrerare Skraggenskölds argument hade där lyfts fram och kollegiet tog hänsyn till Hultmans långa och trogna tjänst och lät honom stanna vid ämbetet.⁶ En av kollegiets ledamöter, greve Gustaf Cronhielm, menade att den avstängning från tjänsten på sex månader som Hultman haft under rättegången var tillräckligt straff. Lyckan blev kortvarig. En månad senare avled den vid det laget sjuklige Johan Hultman.

Den postorganisation som dömde Johan Hultman grundades den 20 februari 1636.⁷ Då utfärdade förmyndarregeringen för drottning Kristina en förordning om postbuden, vilka skulle trafikera ett antal

städer runt om i riket.⁸ Bakgrunden till inrättandet återfinns i det ökade behovet av att skicka skriftlig information inom och utom landet. Detta gällde inte minst staten, som under 1600-talet fick en mer utbyggd förvaltningsapparat. Statens krav på postförbindelser var emellertid inget nytt, och brev från den centrala förvaltningen i Stockholm hade skickats sedan lång tid tillbaka. Det vanligaste sättet hade varit att använda en kurir som transporterade breven direkt till mottagaren, och staten hade särskilda budbärare anställda för ändamålet. Alternativen för den som inte ingick i rikets förvaltning var att låta bekanta ta med sig breven på resa, eller att höra med köpmän som reste runt i landet om de kunde ta med posten. På kontinenten användes exempelvis slaktarna som brevförmedlare.⁹ Dessa kurirbaserade postsystem hade använts under flera hundra år, men i början av 1600-talet uppstod behov av snabbare och mer regelbundna postförbindelser. Organiseringen av postväsendet var såväl i Sverige som i Europa svaret på detta behov.

Att posten 1636 var öppen för alla är en av de största skillnaderna jämfört med de olika postsystem som fanns tidigare. Alla som ville kunde nu skicka brev mot att de betalade portot. Inledningsvis kostade det olika mycket beroende på hur lång sträckan var, men redan från början var det också vikten på brevet som avgjorde kostnaden. Ett första inrikesporto uppgick under 1640-talet till fyra öre per lod.¹⁰ Priset kan jämföras med att en höna 1630 kostade sex öre och ett tjog ägg 1640 kostade fem öre.¹¹ Det var alltså de välbeställda som kunde utnyttja den nya servicen. Några frimärken fanns inte, de infördes först 1855. Istället betalades portot till postmästaren som tog hand om brevet, varpå det noterades som betalt i postprotokollet och på brevkartan – det var det senare som hade försummats i fallet med Johan Hultman. Hastigheten på postlinjerna vet vi inte så mycket om. I början fraktade buden postsäcken till fots, och under århundradets gång blev det allt vanligare med hästar. Det finns uppgifter om att det vid gynnsamma förhållanden tog åtta dygn för ett brev mellan Stockholm och Helsingör under 1630-talet.

Postmästare Hultman i Örebro var en liten kugge i vad som 1716 hade blivit ett relativt väloljat svenskt postväsende. Med den tidens mått mätt fungerade det hela friktionsfritt. Breven kom oftast fram när de skulle och de portoreformer som gjorts vid det nyss passerade sekelskiftet innebar att posten på det hela taget var ett fungerande ämbetsverk. Under hela 1600-talet hade postsystemet byggts ut från att inledningsvis ha omfattat endast ett fåtal linjer. Vid sekelskiftet 1700

var nätet finmaskigt, och näst intill alla större städer och orter hade ett postkontor, vilket framgår av kartan på pärmens insida. Bevarade uppgifter visar att det 1698 skickades cirka 360 000 brev med det svenska postväsendet.¹²

Rättsprocessen mot Johan Hultman åskådliggör att det svenska postväsendet i början av 1700-talet vunnit sådan byråkratisk stadga att förseelser mot regler och förordningar kunde hanteras inom organisationen. Rättegången visar också att det rör sig om en typiskt statlig organisation. I egenskap av postmästare var Hultman en statens ämbetsman som företrädde postväsendet i Örebro. Postmästarna förväntades hålla sig till reglerna, och när något fel uppdagades sattes stora resurser in för att försvara regelverket. I fallet med Hultman mobiliserades hela den byråkratiska apparaten, och mot regler och förordningar stod sig hans försvar slätt. Den organisation som dömde honom hade byggts upp under de närmast föregående hundra åren. Resultatet var ett postväsende som ägde en förbluffande stadga och kontinuitet när det gällde sin organisation och sina regler. Med få förändringar stod sig det regelverk som mejslades ut under början av 1700-talet ända till de mer omfattande reformer som gjordes på 1860-talet.¹³ Skapandet av en sådan organisation är fascinerande för en nutida betraktare. Hur bar sig den svenska 1600-talsstaten åt för att bygga upp ett postväsende och hur fungerade egentligen posten för snart 400 år sedan?

Den här boken tar avstamp i sådana frågor. Den handlar om den svenska postens organisation under 1600-talet och om hur den svenska staten etablerade och utvecklade verksamheten. Handlingen utspelar sig i en tid när postnätet byggdes ut över riket och jag ska bland annat ta reda på varför posten ordnades som den gjorde. I ett större perspektiv handlar boken om hur den svenska staten allmänt organiserade sin verksamhet under tidigmodern tid. På ett sätt är det en relevant fråga också för 2000-talet. Dagens diskussion om hur, och av vem, den offentliga verksamheten ska skötas har paralleller i 1600-talet. Även stormaktstidens beslutsfattare hade att ta ställning till hur statens verksamhet skulle ordnas och många av argumenten som fördes fram känns lika brännande nu som då.

I det tidigmoderna samhället kommunicerade man genom personliga möten och per brev – korrespondensen finns bevarad för eftervärlden. Här en bunt med brev skickade till riksrådet Bengt Horn vid mitten av 1600-talet. I den här avhandlingen står transporten av det skrivna ordet i centrum. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.

Utgångspunkter

Problemformulering

I Sverige etablerades postväsendet ungefär samtidigt som i övriga Europa, och dess utbredning över den europeiska kontinenten under 1600-talet förändrade i grunden människors möjligheter att kommunicera med varandra. Nu ordnades postlinjer som fungerade efter bestämda tider och priser, och information och varor kunde effektivt transporteras från en del av kontinenten till en annan. Postens betydelse för möjligheterna till ekonomiskt och politiskt utbyte kan knappast överskattas. Tillgången till nyheter ökade dramatiskt när tid och rum krympte genom postlinjernas utbyggnad. Nya ideologier och idéer spreds via postkontoren, vilka fungerade som informationscentraler i det tidigmoderna samhället.¹⁴

Nödvändigheten av att knyta Sverige till detta europeiska informationssystem framstod klart för dåtidens ledare. Rikskansler Axel Oxenstierna uppmanade 1633 residenten i Hamburg, Johan Adler Salvius, att han skulle se till att hålla igång korrespondensen med riksrådet i Stockholm:

Och thet så mycket fliteligere häreffter, så mycket större macht ther nu ligger, at regeringen i Sverige må idkeligen blifva adverterat om consiliis och actionerna här uthe; hvilke Salvius skall befrita sigh ordinarie att förfara förmedelst een continuierligh correspondentz medh armeerna och alle andra correspondenter, så i Tysklandt som andre länder.¹⁵

Oxenstiernas brev visar den stora betydelse som fungerande postförbindelser tillmättes. Det var viktigt med regelbunden information till Stockholm, och att hålla postlinjerna öppna, såväl inom som utom riket, blev en viktig princip för många av 1600-talets stats tjänare. Etablerandet av posten innebar en stor organisatorisk utmaning för den svenska

staten. Att ordna ett nät av postlinjer över hela riket ställde krav på samordning, gemensamma regler och inte minst kunskap om hur ett postsystem fungerar. Grundandet av posten måste med 1600-talets måttstock ses som ett av de största organisatoriska åtaganden som den svenska tidigmoderna staten påtog sig. Över hela landet skulle postbönder och postmästare förordnas, tidtabeller sättas samman och portoavgifter redovisas och beräknas.

Den här studien behandlar de första hundra åren av den svenska postens historia. Undersökningen leder fram till 1720, då den sista av stormaktstidens (1611–1721) tryckta postförordningar utfärdades.¹⁶ Någon bakre tidsgräns har jag inte satt, istället tar undersökningen avstamp i de stats- och förvaltningsmässiga förändringar som skedde i Sverige runt sekelskiftet 1600. Den geografiska avgränsningen är det som brukar kallas ”det egentliga Sverige”, alltså nuvarande Sverige, inklusive de sydsvenska landskapen efter 1658, och Finland. Skälet att inte de baltiska och tyska provinserna ingår i undersökningen är att jag följer och analyserar utvecklingen av *en* organisation, nämligen det postväsende som startades i Stockholm 1636. I Östersjöprovinserna var posten ordnad i andra typer av organisationer, vilka ibland redan var etablerade innan området kom under svensk överhöghet. Dessa organisationer förekommer sporadiskt i avhandlingen som paralleller eller förklarande exempel till utvecklingen av det ”svenska” postväsendet.¹⁷

En för undersökningen viktig utgångspunkt är att postväsendets organisation under perioden baserades på ett val mellan olika organisationsformer. Staten hade under 1600-talet, liksom den har i dag, olika alternativ att ta ställning till när en viss verksamhet skulle ordnas. Ett alternativ kunde vara att inte genomföra någon förändring, men även det måste ses som ett val. Organiseringen av statens verksamhet under 1600-talet ska i den här undersökningen därför förstås som en följd av val mellan olika alternativ.

Avhandlingens uppgift är att undersöka hur den svenska staten organiserade sin verksamhet under stormaktstiden. Om detta finns det en hel del tidigare studier ur olika perspektiv, varav de flesta sätter 1600-talets organisatoriska förändringar i samband med de många krig som Sverige deltog i.¹⁸ På ett allmänt teoretiskt plan framstår det som om de krävande krigen, och förändringarna under det som brukar kallas stormaktstiden, kan länkas samman med byråkratisk rationalitet och centralisering av statsförvaltningen. Det resonemang utgår ofta

från antagandet att en statskontrollerad armé, eller ett postväsende, per automatik skulle vara det mest effektiva.

Här är den tyske sociologen Max Webers inflytande tydligt. Hans teorier om byråkratiseringen av statsförvaltningen ligger till grund för många av våra uppfattningar om hur en fungerande förvaltning ska vara organiserad. I sin karaktäristik över byråkratin sätter han upp ett antal olika kriterier för att det ska gå att tala om en byråkrati, bland annat att förvaltningen ska bygga på skriftlighet, att ämbetsmännen ska ha fasta ansvarsområden och att de ska vara utbildade för sina arbetsuppgifter.¹⁹

Det är emellertid inte självklart att central kontroll för med sig att verksamheten drivs på det mest effektiva sättet, vare sig det gäller den byråkratiska förvaltningen, rekryteringen av militära förband eller organiseringen av ett postväsende. Den brittiske historikern David Parrott har visat att decentralisering och utarrendering av militära funktioner var ett rationellt sätt att föra krig på under 1600-talet. En av hans slutsatser är att privat drift av exempelvis militära förband kunde vara mer effektiv än när staten själv ansvarade för administrationen.²⁰ Det är ett argument som utmanar hävdvunna uppfattningar om hur kollektiva verksamheter, det vi i dag skulle kalla offentliga åtaganden, fungerade under 1600-talet. Historiker har beskrivit privata organisationsformer som ofungerande och visat att den starka staten, i Sverige främst företrädd av den karolinska militärstaten, tvingades ta över verksamheten för att få den att fungera.²¹

Men förklaringen är inte så enkel. Lösningen på de ökade militära kostnaderna i början av 1600-talet blev nämligen att anlita privata entreprenörer, vilka fick ansvaret för att rekrytera trupper, utrusta dem och stå för deras försörjning. Det främsta exemplet torde vara Albrecht von Wallenstein som satte upp en hel armé åt den tysk-romerske kejsaren under trettioåriga kriget.²² Merparten av de europeiska staterna följde denna väg, som i sak betydde en delegation av ansvar från staten till privata kontraktörer. I korthet byggde systemet på att en entreprenör tecknade ett avtal med staten. I avtalet förpliktigade han sig att tillhandahålla ett visst antal fullt försörjda soldater gentemot att han fick lov att ta upp skatt från ett visst område. Alternativt fick han tillgång till de krigsskatter som kunde tas ut från krigsskådeplatsen.²³

Spanien och Sverige har ofta framhållits som undantag från denna generalisering, men i själva verket bekräftar de två staterna tesen.²⁴ Visserligen bestod den svenska armén som skickades till Tysk-romerska riket (Heliga romerska riket av tysk nation) 1630 till största delen av svenska utskrivna soldater, men stora förluster och krav på fler solda-

ter gjorde att huvuddelen av de stridande förbanden under 1630-talet var tyska och skotska legoknektar. Av de 149 000 soldater som fanns i den svenska armén efter slaget vid Lützen 1632 har det uppskattats att 82 procent hade rekryterats via olika privata entreprenörer.²⁵ Liksom övriga europeiska stater gick Sverige under trettioåriga kriget över från statlig till privat drift av trupperna. För svensk del torde skiftet bland annat ha att göra med att kriget flyttades från Östeuropa längre västerut, varvid den svenska staten kom i kontakt med den internationella värnngsmarknaden.²⁶

En motsatt tendens i riktning mot en mer centraliserad statsadministration fanns i Spanien under de första årtiondena av Filip II:s regeringstid (1556–1598). Den spanska förvaltningen var emellertid inte i stånd att bära krigskostnaderna, vilket resulterade i en debatt om huruvida flottan och armén skulle organiseras av staten, *administración*, eller av privata entreprenörer, *asiento*. Runt år 1600 var, som historikern I.A.A. Thompson visat, större delen av den spanska krigsmakten ordnad via *asiento*.²⁷

Den tidigare forskningen som behandlar frågor om olika driftsformer inom den tidigmoderna staten domineras av studier om militären. I likhet med Parrotts undersökningar har mycken möda lagts på utredningar om värvingar av soldater och hur dessa rustningar skulle finansieras. Bland annat genomfördes under ledning av Sven A. Nilsson under 1960- och 1970-talen ett forskningsprojekt kring de svenska krigens finansiering under stormaktstiden.²⁸ Hans Landberg har undersökt kriget mot Polen 1655, som för Sverige innebar att pengar behövdes för att värva förband utanför landet. De stora summor som skaffades fram kom i betydande omfattning från privata finansörer. Via olika krediter ordnades pengar åt staten, varpå kriget kunde drivas på kredit och finansieras ur andra kassor än statens vid den tiden ganska tomma kassakistor.²⁹ Samma resultat har Roland Nordlund visat för kriget 1633.³⁰ Denna typ av finansiering var återkommande under den svenska stormaktstiden. Även om staten klarade av krigsutbrottet 1700 utan att behöva ta hjälp av externa medel befann sig landet snart i en situation där det åter behövdes tillskott av privat kapital för att klara utgifterna.³¹

En av huvudpoängerna i forskningen om finansieringen av de svenska krigen är alltså det stora inslaget av privata finansörer och omhuldandet av manufaktur- och andra semiprivata näringar.³² Flera utländska köpmän finns representerade bland dem som hjälpte staten med pengar. Bland de mest kända namnen kan nämnas bröderna Falkenberg, Erik

Larsson von der Linde, Peter Grönenberg och Louis De Geer. Gemensamt för dessa är att de hade egna omfattande affärsrörelser och helt enkelt använde den svenska staten som en part i sina affärer.³³ På det viset fördes delar av den statliga ekonomin och förvaltningen över i händerna på privata köpmän som kom att kontrollera tidigare statlig verksamhet. Följaktligen ett svenskt exempel på spelet mellan vad som i Spanien kallades *administración* och *asiento*. Det är därför förvånande att den civila förvaltningen inte studerats av svenska historiker i lika hög grad som den militära. De historiker som undersökt detta fält har främst inriktat sig på den administrativa och byråkratiska utvecklingen och inte fokuserat på olika organisationsformer.³⁴ Det är icke desto mindre troligt att det också inom den civila förvaltningen har funnits ett inslag av privata entreprenörer som på uppdrag av staten organiserade olika typer av verksamhet.³⁵ Här finns för svensk del en öppning i forskningsläget, då detta uppmärksammats i betydligt mindre omfattning.³⁶

Mats Hallenbergs studie av skattearrendena i Sverige mellan 1618 och 1635 är ett undantag från denna generalisering. Under perioden beslutade Gustav II Adolf att arrendera bort rikets skatteuppbörd. Kontrakt tecknades med arrendatorer som fick fri disposition över alla skatter i ett landområde mot en årlig avgift som betalades till staten. Det kunde förutom skatter handla om fiske- och jaktområden, samt utvinning av naturtillgångar som järn och koppar.³⁷ Hallenberg har kartlagt skattearrendena fram till att de avskaffades av riksrådet 1635. I likhet med David Parrott menar han att denna privatisering av statlig verksamhet inte ska ses som ineffektiv. Förutom att arrendekontrakten gav reda pengar åt staten innebar de att ny kunskap tillfördes landets manufakturverksamhet och att en modernisering av både skatteuppbörd och industri kunde inledas.³⁸

En annan statlig verksamhet som lades ut på entreprenad under 1600-talet var tillverkningen av salpeter. Ämnet är en av huvudingredienserna i krut, och när eldvapen började användas av krigsmakten blev salpeterstillverkningen viktig för staten. Från andra halvan av 1500-talet arrenderades salpeterverken ut till olika entreprenörer som skötte produktionen. Assar Lindberg redogör bland annat för ett försök i större skala som gjordes 1635 då förmyndarregeringen tecknade ett arrendekontrakt med fransmannen Fermin Mazalet. Avtalet med fransmannen, liksom andra likartade lösningar för salpeterstillverkningen, verkar dock inte ha bidragit till någon ökad produktion.³⁹

Arrendekontrakt användes också av staten för att sköta tullarna. Samtidigt med skattearrendena på 1620-talet arrenderades stora sjötul-

len, lilla tullen och stadstullen ut till hugade spekulanter. Bland annat tecknade de holländska köpmännen Paridon von Horn och Christian Welshuisen 1623 ett arrendekontrakt på större delen av sjötullen. William Smith, som studerat tullarrendena, menar att utarrenderingen var effektiv. Genom att låta privata entreprenörer sköta statlig verksamhet försäkrade sig staten om reda pengar samtidigt som förvaltningen slapp organisera verksamheten.⁴⁰ Tullarna var en stående funktion som staten stundtals arrenderade bort under hela den tidigmoderna perioden. Ett av de mer lukrativa kontrakten fick överdirektören för tullen, Johan Ehrenpreus. Han erbjöd sig 1718 att arrendera alla rikets tullar, och det följande kontraktet gav överdirektören goda vinster under det år som avtalet löpte.⁴¹

Ytterligare ett exempel på en halvstatlig inrättning är saltkontoret, vilket undersökts av Stefan Carlén. Saltkontoret skapades i mitten av 1700-talet för att ansvara för att det fanns tillräckligt med salt i riket, en vara som var livsnödvändig för bland annat konservering av mat. Verksamheten bedrevs helt och hållet som ett privat företag, men på uppdrag av staten. Saltkontoret är därför ett bra exempel på hur staten lät privata entreprenörer sköta en statlig verksamhet. Entreprenörernas handel med rikets saltreserver visade sig dessutom vara mycket lönsam och genererade stora vinster för samtliga inblandade.⁴²

Utmärkande för de studier som redovisats ovan är att de rör en verksamhet som sköttes på uppdrag av staten. Det handlar om en vara eller tjänst som staten var i behov av men inte klarade av att producera inom ramen för den centrala administrationen. I samtliga fall har statsmakten valt att låta privata entreprenörer få avtal på en verksamhet. Den tidigare forskningen har sålunda undersökt problem som gränsar till den här avhandlingen. De redovisade exemplen är emellertid koncentrerade till kortare tidsperioder. På det viset får vi en bra bild av det aktuella exemplet, men det är svårt att säga något om hur vanlig den här organisationsformen för drift av statens verksamhet var under 1600-talet.

En slutsats av det ovanstående är att den statsförvaltning som fanns runt år 1600 inte klarade av att organisera omfattande administrativa åtaganden. I grunden var det en resursfråga eftersom samhällsförändringarna under 1600-talet innebar att staten behövde mer pengar. För att lösa detta användes olika alternativ för att ordna statens verksamhet, med målet att effektivare utnyttja de tillgängliga resurserna. I sin enklaste form var de möjligheter som stod till buds att antingen driva en

statlig organisation eller att använda någon form av entreprenad. Denna förändring är resultatet av det som kallats övergången från domänstat till skattestat och som bland annat beskrivits av Erling Ladewig Peterson. Utvecklingen innebar en maximering av territoriets inkomster genom en effektivare organisering av verksamheten, framförallt tydlig i Tysk-romerska rikets stater där den ledde till att dessa kom att drivas som mindre företag.⁴³ Den ursprungliga förändringen från domänstat till skattestat ligger också till grund för det som kallats *the new fiscal history*, som bland annat utvecklat begreppet *the fiscal-military state*.⁴⁴

Det betyder att staten under den period som denna avhandling undersöker förändrades från en domänbaserad till en mer komplex och mångfacetterad organisation, där flera olika alternativ för organisering av verksamhet var möjliga.⁴⁵ Till exempel menar Aleksander Loit att staten under 1600-talet hade två alternativ för att försäkra sig om inkomster: att själv ekonomisera sina domäner eller att upplåta dem till enskilda.⁴⁶ Bakgrunden ser Loit i den förändring som de europeiska staterna genomgick under 1600-talet. Under det föregående århundradet var staten till största delen domänbaserad, så till vida att dess inkomster i huvudsak var naturprodukter från det egna landområdet. Över hela Europa utvanns dessa genom att staterna själva drev lantbruk och andra typer av verksamheter. Under 1600-talet förändrades situationen när utarrendering av statens gods blev den dominerande driftsformen.⁴⁷ En liknande utveckling har beskrivits av Maj-Britt Nergård som under 1600-talet ser en övergång från kronodrift till privat företagsamhet inom det svenska bergsbruket.⁴⁸ Nergård och Loit beskriver utvecklingen av den svenska staten under senare delen av 1600-talet då de metoder som introducerades vid sekelskiftet 1600 började användas i större skala. Lennart Hedberg ger ett exempel på denna utveckling i sin studie av hertig Karls hertigdöme i Närke.⁴⁹ Det ska dock framhållas att det inte rör sig om en rätlinjig utveckling, och som Ladewig Peterson påpekat var reduktionen i Sverige på 1680-talet ett exempel på en tillbakagång till domänstaten.⁵⁰ Hans iakttagelse understryker att det fanns flera olika lösningar för organiseringen av den tidigmoderna staten.

Den tidigare forskningen har således visat att statens organisering av sin verksamhet förändrades under 1600-talet då flera olika driftsformer blev tillgängliga. Framförallt förekom detta i stor skala inom den militära administrationen där privata entreprenörer var vanliga, och vi har god kunskap om hur dessa fungerade och hur de satte upp förband och arméer åt Europas furstar.⁵¹ Däremot vet vi mindre om

de olika alternativ som användes inom den civila förvaltningen – det är i den luckan som den här avhandlingen ska placeras.

Syfte och mål

Avhandlingens syfte är att med postväsendet som exempel förklara varför den svenska staten vid olika tidpunkter övervägde olika alternativ, och slutligen valde en organisationsform till förmån för en annan. Detta medför att jag fokuserar på vilka olika alternativ som presenterades samt argumenten för och emot dem. Postväsendet är ett lämpligt studieobjekt eftersom det är en organisation som etablerades under 1600-talet och där det hypotetiskt borde gå att finna exempel på olika organisationsformer.

Avhandlingen har kommit till inom ramen för ett forskningsprojekt som handlar om utvecklingen av medier och kommunikationer runt Östersjön under 1600-talet.⁵² En utgångspunkt har varit att posten var en tidigmodern kommunikationsrevolution som innebar genomgripande förändringar i samhället.⁵³ Samtliga delstudier inom projektet behandlar olika delar av postorganisationen, med särskild tonvikt på ekonomi och organisation. Heiko Droste har studerat de lokala postmästarna utifrån deras ekonomi och analyserar vilka skäl, ekonomiska eller andra, de hade för att bli postmästare. Örjan Simonson har bland annat tittat på postväsendets infrastruktur, de bönder som gick med posten, och analyserat deras organisation med hjälp av institutionell teori. Han förklarar infrastrukturens utformning genom att koppla utvecklingen till byråkratisk-politisk respektive kommersiell makt. Slutligen har Kekke Stadin undersökt spridandet av nyheter inom det kommunikationssystem som postväsendet skapade under 1600-talet.⁵⁴ Angreppssättet i den här avhandlingen har sin grund i projektets kommunikationsteoretiska ansats, där också ekonomiska aspekter på posten fått en framträdande plats. Mitt bidrag är koncentrerat kring den organisatoriska utvecklingen av postens högsta ledning och kompletterar på så sätt projektets övriga studier.⁵⁵

Jag ska i detalj kartlägga postorganisationen över en längre tidsperiod. Det är det långa perspektivet som gör det möjligt att ge en bild av hur verksamheten utvecklades och förändrades. I första hand rör avhandlingen frågor kring varför posten organiserades som den gjorde och de förändringar som det innebar. För att förklara de val som gjordes ska jag koppla samman posten med utvecklingen av den svenska

statsförvaltningen i stort och i anslutning till detta utmana den traditionella bilden av postväsendet som arketyper för ett centralt statligt verk. Den svenska posten beskrivs emellanåt som en i grunden statlig verksamhet. Denna bild bör problematiseras och postens organisationsform bör analyseras.⁵⁶

Ett vidare mål för undersökningen är att bidra till diskussionen kring politisk och administrativ förändring under tidigmodern tid. Flera historiker har betonat periodens roll i att forma utvecklingen av både institutioner och organisationer inom det europeiska statssystemet. Trots att undersökningen begränsas både tidsmässigt och rumsligt kan resultaten tillämpas också på andra samhällsförändringar.

Här måste jag säga något kort om ordet *post*, och hur det används i avhandlingen. Ordet kommer ursprungligen från latinets *posita statio*, med vilket avses en station där budbärare bytte hästar. Under 1600-talet hade det en skiftande innebörd, men framförallt menades den person som transporterade budskapet. Att postera var exempelvis detsamma som att resa som kurir.⁵⁷ Genom historiens gång har ordet kommit att innefatta allt från det organiserade systemet för att skicka information – att skicka med posten – till beteckningen på själva försändelsen – att få post.⁵⁸ I den följande undersökningen används ordet huvudsakligen i betydelsen av ett organiserat postsystem, och som beteckning på den information som skickades inom detta system; det bör av sammanhanget framgå vilket som avses. I princip menar jag att det inte går att tala om någon post i Sverige före 1636, de system som fanns tidigare var snarast budsystem, vilket inte utesluter att samtidigt betecknade buden som poster. Utöver denna användning nyttjas ordet också för sådant som olika poster i räkenskaper och andra företeelser där ordet har en mer självklar innebörd.

Tidigare forskning

Trots att postväsendet varit en självklar del i det svenska samhället i snart 400 år är det få historiker som intresserat sig för dess organisation. Den postforskning som finns är oftast av äldre datum och kan beskrivas som omfattande när det gäller detaljer men begränsad när det gäller teoretiskt och analytiskt djup. De flesta studierna är tillkomna under första halvan av 1900-talet och domineras av det då rådande nationalistiska perspektivet på statens utveckling.⁵⁹ Posten beskrivs från starten 1636 som en framgångssaga med det statliga svenska Postverket som ett på förhand givet slutmål.

Förutom tidsandans nationalism kan postforskningens karaktär också förklaras med att det mesta har skrivits av före detta anställda inom Postverket. De har en tendens att skriva historien baklänges och koncentrerar sig på att spåra grunden till 1900-talets nationella postsystem. Främst inom denna äldre tradition står postmästare Teodor Holm, som publicerat *Sveriges allmänna postväsen* i sammanlagt nio band.⁶⁰ Med avstamp i preludierna till förordningen från 1636 beskriver han postens utveckling fram till 1718. Han betonar hur postväsendet utvecklades till det ärofulla statsverk som han själv tjänat, och de statliga ämbetsmännens nit lyfts fram, till exempel den postmästare som 1657 prövats hårt genom att han fått lägga ut pengar åt postkontoret. Holm konkluderar: ”hur skulle vi i våra dagar te oss, om *vår* trohet blefve satt på en tiondel så hårdt prof, som man då för tiden tålmodigt kunde bära?”⁶¹ Den stora fördelen med Holms arbete är hans empiriska insatser. Han ger en detaljerad skildring av postverksamheten och han har varit mån om att försöka ge en så komplett bild som möjligt av stormaktstidens postväsende.

Förutom Teodor Holm ska historikern Nils Forssell framhållas. Forssell ansvarade för att skriva ett jubileumsverk till postens 300-årsjubileum 1936.⁶² Liksom de flesta andra som intresserat sig för det svenska postväsendet bygger han mycket på Holms empiri men fortsätter sin undersökning till 1936. Posten beskrivs genomgående som det stolta statliga verket – och verket i fråga beställde också Forssells bok. Utöver Holms och Forssells arbeten finns det för svensk del ett antal mer begränsade studier av olika delar av postverksamheten. Bland de äldre forskarna har Paul Gerhard Heurgren skrivit om militärposten och om postdiligenstrafik. Dessutom har Johannes Rudbeck och Ernst Grape bidragit med böcker om sjöpostförbindelser och om biografiska data rörande postmästarna.⁶³

Merparten av den äldre postforskningen består således av detaljerade och noggranna redogörelser för den postala organisationen, dominerade av materialinsamling och publicering av källor. Perspektivet är genomgående från ovan med statens göranden i centrum. Belysande är Holms beskrivning av posten som naturligt knuten till det kungliga kansliet. För Holm var det så självklart att postväsendet organiserades av staten att ”[d]et dåtida postväsendets samhörighet med kansliet är lika naturlig som antennernas samhörighet med en skalbagge”.⁶⁴ Även denna studie utgår från ett ovanifrånperspektiv genom att den tar staten som utgångspunkt för analysen. Men posten tjänar här som exempel

på hur den svenska staten fungerade under 1600-talet och antas kunna säga något om hela den civila förvaltningen.

Få historiker har intresserat sig för posten under de senaste årtiondena.⁶⁵ Ekonomhistorikern Mats Bladh har med ett historiskt perspektiv skrivit om avregleringen av postmonopolet på 1990-talet. Han har analyserat den tidiga posthistorien med hjälp av ekonomisk teori och begreppet ”naturligt monopol”. När kostnaden för att utföra en tjänst blir mindre, allt eftersom fler personer nyttjar den, skapas ett naturligt monopol. Eventuella konkurrenter klarar inte av att konkurrera med monopolisten, eftersom denne kan sätta lägre priser till följd av sin stora volym. Enligt Bladh skedde detta med postväsendet eftersom staten lyckades samla all brevkorrespondens i det nya systemet.⁶⁶ Mats Bladhs undersökning har visat en möjlig väg för att studera framförallt postens ekonomi, och hans användning av ekonomisk teori har inspirerat denna studie. Hans analys av den tidigmoderna perioden bygger emellertid på sekundärmaterial, främst Holms och Forsells böcker, och min avhandling bidrar med en empirisk undersökning, samt med ett annorlunda val av teori, varom mer nedan.

Ett antal studier av posten under 1600-talet har som nämnts genomförts i anslutning till det forskningsprojekt inom vilket denna avhandling skrivits. Örjan Simonson har bland annat analyserat hur snabbt brev och information transporterades inom det svenska Östersjöväldet under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet.⁶⁷ Postens viktigaste tjänstemän, postmästarna, har undersökts av Heiko Droste. Han har kopplat postmästarnas försörjning till det större problemet med avlöningen av statens tjänstemän i allmänhet.⁶⁸ Ett närliggande nordiskt exempel på postforskning med bredare perspektiv är Sune Christian Pedersens undersökning av det danska postspionaget. Pedersen använder posthistoria för att beskriva det danska enväldets övervakning av sina invånare. Genom att kontrollera innehållet i posten bemötte de danska kungarna eventuella hot mot kungamakten.⁶⁹

Internationella studier

En internationell utblick bekräftar att den svenska forskningen följt ungefär samma trender som den europeiska.⁷⁰ Den är till övervägande del en administrativ historieskrivning som strävar efter att beskriva uppkomsten av det nationella. Ludwig Kalmus skrev sin *Weltgeschichte der Post 1937* men frånsatt den har de flesta studier varit nationellt

inriktade.⁷¹ Det nationella perspektivet tar sig uttryck i att de flesta arbeten handlar om det som i dag är nationen.⁷² Två exempel är de senaste posthistoriska verken från Danmark och Norge, som båda har tyngdpunkten på utvecklingen av ett nationellt ämbetsverk.⁷³ Perspektivet påminner om det svenska, där Finland endast berörs kortfattat av både Holm och Forssell, trots att det var en del av det svenska riket. Den finska posthistorien, från 1600-talet och framåt, har istället skrivits av finska historiker. Bland annat gavs det ut ett omfattande arbete i samband med postens 300-årsjubileum i Finland 1938. Perspektiven liknar de som förekommer i den svenska litteraturen.⁷⁴ Motsvarande kan sägas om de tidigare svenska provinserna runt Östersjön. I dessa områden utvecklades posten delvis efter andra linjer än i det egentliga Sverige. Av den anledningen saknas områdena oftast i redogörelser över den svenska posten, men det finns en förhållandevis livaktig forskning som undersökt postens tillkomst också där. Framförallt i Baltikum har det på senare år gjorts flera arbeten av kartläggande karaktär rörande posten under 1600-talet.⁷⁵

Ett annat gemensamt drag inom postforskningen, både internationellt och i Sverige, är att mycket arbete koncentrerats till mindre detaljstudier. Tyngdpunkten i dessa ligger på materialinsamling, och det är ovanligt att posten problematiseras och sätts in i den vidare kontexten och samhällets utveckling i stort.⁷⁶ Ett undantag som är värt att notera är Wolfgang Behringers studie av posten i Tysk-romerska riket. Behringer menar att postens tillkomst fick så genomgripande följder att den ska betraktas som en kommunikationsrevolution.⁷⁷ Denna skiljer sig från andra historiska revolutioner, främst genom att den inte beror på någon teknisk uppfinning som driver utvecklingen framåt, vilket var fallet med ångmaskinen eller järnvägen.⁷⁸ Istället handlar det enligt Behringer om en organisatorisk förändring i form av införandet av ett stafettsystem för transporten av post. Detta synsätt skiljer sig från en forskningstradition som understrukit tekniska framsteg, och då framförallt tryckpressen, som revolutionerande inom tidigmodern kommunikation. Vissa historiker har betonat tryckpressens betydelse för en informationsrevolution och menat att tryckpressen spelade en avgörande roll för hur information kom att spridas.⁷⁹ Ett genomgående tema för denna forskning är att den betraktar postsystemen under tidigmodern tid som otillförlitliga och menar att deras funktion inte förbättrades förrän 1800-talets tekniska uppfinningar effektiviserade brevtransporten.⁸⁰ Den här avhandlingen ligger närmare Behringers

perspektiv, och i likhet med honom ser jag posten under tidigmodern tid som en fråga om organisationsutveckling.

En forskningsinriktning som gränsar till posthistoria är presshistoria. Historiker som intresserat sig för detta område tangerar postforskningen i det att postens infrastruktur var grundläggande för hur information, nyheter och tidningar spreds. Behringer har exempelvis betonat postens anknytning till tidningsväsendet.⁸¹ En spännande studie är Stéphane Haffemayers undersökning av den parisiska tidningen *La Gazette Renaudot* mellan åren 1647 och 1663. Haffemayer har undersökt dateringen av nyheter i tidningen och gjort kvantitativa analyser av varifrån nyheter och information kom till Paris. På det viset kan han ge en bild av hur nyheter och information spreds i västra Europa, samtidigt som han betonar sambandet mellan posten och pressen.⁸² En studie som går i samma riktning är Kekke Stadins undersökning av modenyheter och deras spridning till Sverige. Hon visar att modebilder från Europa spreds till Sverige genom regelbunden postgång.⁸³

Den tidigare forskningen kring tidningarnas uppkomst är omfattande. Kort kan sägas att svenska presshistoriker har berört posten som grunden för tidningarna under 1600- och 1700-talen, men endast flyktigt.⁸⁴ Postens betydelse för informationsspridningen framhålls, men mer än så blir det sällan. Posten är en organisation som tas för given och som ganska ofta nämns i förbigående. Detta antagande ligger till grund för hur postväsendet beskrivs av många historiker och det är sällan som postens inrättande och hur den påverkat samhällsutvecklingen diskuteras.

I några studier har posthistoria använts för att ge större perspektiv på historien. Ett berömt exempel är Fernand Braudels bok om Medelhavet. Braudel använder postsystemen som ett mått på Medelhavsvärldens storlek och diskuterar de problem och möjligheter som postförbindelser gav.⁸⁵ I Braudels efterföljd har Geoffrey Parker använt sig av posten för att beskriva Filip II och hans regering. Den spanske kungen kunde förlita sig på ett väl utbyggt postsystem och en kontinuerlig tillgång till den senaste informationen.⁸⁶ Ytterligare ett exempel på hur posthistoria kan användas för att komplettera, och säga något om annat än bara själva posten, är Jean Meyers undersökning av förbättrade kommunikationer. Meyer beskriver hur utbyggnaden av vägar, och implicit posten, förändrade den rumsliga uppfattningen av Europa under tidigmodern tid.⁸⁷

Statsbildning och statsorganisering

Merparten av den litteratur jag hittills har diskuterat handlar om den byråkratiska och administrativa utvecklingen. Mycket av den tidigare forskningen kan därför associeras med studier av statsbildning under tidigmodern tid. Det är en forskningsinriktning som fokuserar på centraliseringen av resurser och de konsekvenser det fick för maktutövningen, både inom och utom riket. Statsbildningsprocessen tog sin början under 1500-talet, då Europa bestod av ett lapptäcke av olika territorier. Charles Tilly har karaktäriserat det som att Europa under de senaste tusen åren bestått av ett förvånansvärt stort antal olika statsformer, såsom stadsstater och områden kontrollerade av militärt starka grupper.⁸⁸ Med början ungefär år 1500 förändrades detta successivt och från att ha bestått av många och vagt åtskiljda områden trädde istället en mer avgränsad och strukturerad form av stat fram. Små medeltida kungadömen ersattes av starka furstestater med tydliga gränser, och regenterna blev mäktigare i takt med att deras arméer växte. Detta möjliggjordes i sin tur genom att skattesystemen effektiviserades och resursuttaget ur det egna territoriet kunde användas för att stärka den egna makten. Allt som en del i en växande byråkrati och förvaltning för ett effektivt styre av statterritoriet. Fram trädde staten som den starka representanten för territoriet.⁸⁹

De flesta historiker är överens om att krigen under tidigmodern tid spelade en avgörande roll för statens utveckling. Under 1500-talet och början av 1600-talet blev Europas arméer större, samtidigt som krigföringen förändrades.⁹⁰ När antalet män i vapen blev fler ökade kostnaderna för att betala arméerna, och jämfört med tidigare krävdes enorma summor pengar. Under perioden 1500–1800 skedde därför en gradvis förskjutning i riktning mot mer centraliserade stater. Den förskjutningen innebar bland annat att statens förmåga att mobilisera resurser, främst genom effektivare skatter, avsevärt ökade. Krigets krav omformade maktstrukturerna. Utvecklingen gick i riktning mot ett våldsmonopol från härskarens sida och en förvaltning skött av professionella byråkrater.⁹¹ Också postväsendet omfattades av dessa tendenser och dess byråkratisering skedde i samklang med övriga delar av statsförvaltningen.

Även om jag anser att ett statsbildningsperspektiv kan vara fruktbart för en undersökning av posten under 1600-talet, ser jag också ett antal problem med modellen. För det första tenderar både den tidigare postforskningen och den omfattande litteraturen om statsbildningsprocesser att beskriva utvecklingen som linjär. Trots att flera historiker

på senare tid betonat variationer i statsbildningen är det fortfarande vägen mot enhetsstaten, i förlängningen den moderna nationalstaten, som beskrivs i mycket av forskningen.⁹² Detta är en av de saker som jag vill problematisera i den här undersökningen.

För det andra leder en studie av statsbildningsprocessen fel i mitt fall eftersom det är en process som rör själva utmejslandet av staten som aktör på den politiska arenan. Det är en förändring som jag anser var klar när 1600-talet började. Huvudaktörerna inom politiken var inte längre enskilda personer, utan just staten som en politisk sammanslutning. Jag vill istället markera ett organiseringsperspektiv för de förändringar som skedde efter år 1600. Då handlade det inte längre om huruvida det skulle bildas stater, eller på vilket sätt det skulle ske. Utvecklingen rörde snarare organiseringen av de stater som *hade* bildats, och i den här undersökningen förutsätts det att en statsbildning redan hade ägt rum. Den stat som kunde bygga upp en effektiv förvaltning, vilket inkluderar en organiserad militärmakt, hade då förutsättningar att expandera, på bekostnad av sina konkurrenter. Det var under det tidiga 1600-talet långt ifrån klart vilka stater som skulle bli dominerande, eller för den delen överleva.⁹³ Att stater tillkommer eller försvinner ändrar inte det faktum att det efter 1600 främst var organiseringen av staten som ledde till framgång eller undergång. Det är i denna senare statsorganisering som jag ser postväsendets tillkomst.

Posthistoria är sålunda ett ämne med flera förgreningar och med det många möjliga infallsvinklar för en historisk undersökning. En slutsats av redogörelsen ovan är att merparten av postforskningen, både i Sverige och internationellt, huvudsakligen består av omfångsrika deskriptiva verk och av studier som fokuserat på detaljer under kortare tidsperioder. När det gäller undersökningar av statens organisering är det studier av militären som dominerar. Det är tydligt att det finns en lucka inom den tidigare forskningen var i denna avhandling kan placeras. Vår kunskap är dessutom ofullständig om hur den svenska staten sett över hela 1600-talet använde sig av organisationsförändringar, dels för att utvinna resurser, dels för att styra riket.

Genomgången ovan har visat att det under kortare tidsperioder fanns ett stort inslag av olika organisationsformer. Både privata entreprenader och arrangemang ordnade av staten har vid olika tillfällen valts som lösning på de organisatoriska problemen. Av den anledningen är det rimligt att tro att också postväsendets organisation växlade under 1600-talet och att olika organisationsformer förekommit. Slutsatsen gör det angeläget

att analysera de val av organisationsform som beslutsfattarna gjorde, med målet att förklara både postens och statens organisationsformer under stormaktstiden. För att genomföra en sådan undersökning är det nödvändigt att studera en längre tidsperiod.

Frågor

Det tidigare presenterade syftet, att med postväsendet som exempel förklara varför den svenska staten vid olika tidpunkter övervägde olika alternativ, och slutligen valde en organisationsform till förmån för en annan, har brutits ner till ett antal konkreta historiska problem. Följande frågor har styrt denna undersökning:

- Hur var det svenska postväsendet organiserat under stormaktstiden och vilka olika organisationsformer förekom?
- Varför växlade staten mellan olika organisationsformer och vilka fördelar och nackdelar fanns det med de olika alternativen?
- Vilka konsekvenser får svaren på frågorna ovan för vår bild av hur den svenska staten under 1600-talet organiserade sin verksamhet?

Teoretiska perspektiv

Den här bokens huvudsakliga uppgift är att undersöka postens olika organisationsformer under 1600-talet. Därefter vill jag förklara varför den svenska staten valde en av dem till förmån för en annan. Valet mellan olika alternativa organisationer måste då problematiseras, något som historiker sällan har gjort. Företagsekonomer har däremot intresserat sig i stor utsträckning och gett flera förklaringar. Jag ska använda en teoretisk modell som är inspirerad av företagsekonomisk teori.

Med tanke på att företagsekonomiska studier ofta analyserar nutida företag kan det ifrågasättas om det går att använda modern organisationsteori för att analysera 1600-talets samhälle. Angreppssättet är emellertid inte nytt, och tanken att delar av den tidigmoderna staten kan jämföras med moderna företag har av och till förekommit inom historievetenskapen. Bland annat beskrev Fritz Redlich de tyska furstarna under 1500-talet som företagsledare i spetsen för sina respektive territorier. En annan klassisk text är nationalekonomen Joseph Schumpeters artikel *Skattestatens kris*, där han presenterar en teori om hur och när den moderna staten kom till. För Schumpeter är entreprenören

central, ett tema som också är uttalat i Redlichs arbete om de militära entreprenörerna. Maj-Britt Nergård använde Schumpeters entreprenörsbegrepp för sin undersökning av den svenska järnhanteringen under tidigmodern tid. Vidare beskrev Lennart Hedberg i sin studie av hertig Karl, inspirerad av bland annat Redlich, hertigen som företagare med beskattningsrätt, en roll som han delade med andra samtida furstar i Europa. Ytterligare ett exempel är Birgitta Odén, som skrev att Gustav Vasa och hans samtida tyska furstekollegor ”framträdde i ökad utsträckning som företagare”.⁹⁴

En mer explicit koppling till modern organisationsteori gjorde Jan Glete, som beskrev hur den tidigmoderna svenska staten konstruerade komplexa organisationer för att effektivisera sin verksamhet. Framförallt vidareutvecklade han Frederic C. Lanes diskussion om tidigmoderna stater som våldssäljande företag.⁹⁵ Glete var också influerad av William H. McNeills studie av teknologi och krigföring i Europa. McNeill har diskuterat hur administrationen av krigsmakten i Europa var beroende av olika privata entreprenörer och entreprenadlösningar.⁹⁶ Mats Hallenberg har som tidigare nämnts studerat skatteförpaktningen i Sverige under början av 1600-talet och fogdeförvaltningen under 1500-talet, hans teoretiska ansats påminner om den som finns i denna bok.⁹⁷

Ett antal historiker har således liknat den tidigmoderna staten vid ett företag. Att också analysera staten med hjälp av teorier som har utvecklats för analyser av ekonomisk organisering är både rimligt och genomförbart. Avhandlingen placeras i ett etablerat forskningsfält, där modern ekonomisk teori används för att förklara 1600-talet.⁹⁸

Hierarkier och marknader

När posten skulle inrättas 1636 hade förmyndarregeringen att ta ställning till hur den skulle organiseras. I sin enklaste form kunde de välja mellan en statlig organisation eller att använda någon form av entreprenad. Inom ekonomisk teori brukar alternativen benämnas *hierarki* respektive *marknad*. I den hierarkiska organisationen är det huvudmannen, i vårt fall staten, som leder och kontrollerar organisationens drift och resurser, samt anställer personal som utför olika uppgifter. Generalposträtten som dömde postmästare Hultman i Örebro är med sina regler, förordningar och ämbetsmän ett exempel på en hierarki. I en marknadsorganisation fungerar det tvärtom. Där köper staten de tjänster eller produkter som behövs från en eller flera aktörer på

marknaden. Ett exempel är rekryteringen av militära förband under 1630-talets krig, då staten istället för att rekrytera, utrusta och försörja soldater köpte färdiga regementen nere på kontinenten.

En central fråga för den här undersökningen är vad som avgör huruvida den ena eller den andra organisationsformen införs. En förklaring har lagts fram av företagsekonomen Ronald H. Coase och vidareutvecklats av hans kollega Oliver E. Williamson.⁹⁹ Dikotomin mellan hierarkin och marknaden är grunden i Williamsons teori om transaktionskostnader, där utgångspunkten är att det uppstår kostnader i samband med organisering av ekonomisk verksamhet.¹⁰⁰ Teorin betraktar marknaden och hierarkin som olika alternativ för att organisera en verksamhet, alltså att samordna dess transaktioner. Bakgrunden står att finna i den organisationsforskning som vuxit fram sedan 1970-talet.¹⁰¹

En transaktion är en övergång mellan två olika arbetsuppgifter och kan illustreras med ett exempel från posten. För att skicka ett brev mellan Stockholm och Göteborg krävs det att flera olika uppgifter genomförs. Brevet ska tas emot på postkontoret och packas i postsäcken som postbudet ska transportera. Därefter ska postbuden stanna till i varje större stad, där postsäcken ska öppnas på det lokala postkontoret, varpå samma procedur upprepas. Det ska alltså utföras en hel del övergångar mellan olika uppgifter innan brevet kommer fram till Göteborg. Dessa övergångar måste kontrolleras och regleras så att de genomförs korrekt, något som kostar pengar för den som ansvarar för verksamheten.¹⁰² Det är kontrollen av transaktionerna som genererar transaktionskostnaderna: utgifter för planering, övervakning och anpassning av verksamheten, samt för att förhandla fram olika typer av överenskommelser.¹⁰³

Transaktionskostnader är också de kostnader som uppstår när de som driver en organisation av något slag måste skaffa sig kunskap om hur verksamheten ska skötas. Ledningen måste också ordna personal, alternativt skaffa sig underleverantörer som kan leverera varor eller tjänster till organisationen. Dessutom måste verksamheten regleras genom att olika bestämmelser och riktlinjer arbetas fram och implementeras. Slutligen måste ledningen för organisationen kontrollera att de åtgärder som vidtagits efterföljs och fungerar, och det kostar pengar. Översatt till 1600-talet och posten rör det sig om övervakning och kontroll av postorganisationen, utfärdandet och upprättandet av nya tidtabeller, förordningar etcetera. I det inledande exemplet med postmästare Hultman tvingades generalposträtten sammanträda och utreda förseelsen,

och senare togs frågan upp av kanslikollegiet. Allt detta skapar transaktionskostnader. Williamsons huvudtes är att organisationen, eller företaget, alltid strävar efter att *minimera* sina transaktionskostnader genom att välja den mest effektiva organisationsformen.¹⁰⁴

Valet mellan marknaden och hierarkin knyter an till en långvarig och fortgående diskussion: hur ska staten bäst använda sina resurser? Här är det relevant att återknyta till den diskussion som fördes tidigare om hur de europeiska staterna under tidigmodern tid fick nya alternativ för att organisera sin verksamhet. Bland annat är Aleksander Loits påvisande att staten under 1600-talet kunde välja mellan att själv ekonomisera sina domäner och att upplåta dem åt enskilda personer av betydelse.¹⁰⁵ En sådan tudelning av statens valmöjligheter påminner om Williamsons dikotomi och den allmäneuropeiska förändring som enligt tidigare forskning kan tolkas som ett skifte från hierarki till marknad – där den tidigare domänstaten är en hierarki och 1600-talets arrenden förs till marknaden.

Begreppet marknad är delvis anakronistiskt för det tidigmoderna samhället, och när Williamson tänker på marknaden menar han den fria konkurrens som innebär att en företagsledare kan välja fritt mellan underleverantörer och kunder. Så var inte fallet under 1600-talet och begreppet riskerar att leda tanken fel. Både Loit och Nergård har framhållit att det skedde en förändring under 1600-talet då det uppkom flera olika alternativ till statlig drift. En undersökning av statens organisation måste med nödvändighet benämna dessa alternativ på något vis. För att beskriva dem används i det följande begreppet *entreprenad*, därför att det bättre än marknad fångar 1600-talets alternativa organisationsformer. Både hierarkin och entreprenaden innefattar flera olika typer av driftsformer, vilka kan ställas samman i en enkel tablå.

Hierarki	Entreprenad
<ul style="list-style-type: none"> • Statens egen drift • Anordning till olika ändamål (främst det militära indelningsverket) 	<ul style="list-style-type: none"> • Utarrendering • Privilegium på särskild verksamhet • Förläning och donation • Köp av tjänsten eller produkten

Tablåen bygger på min egen undersökning av postväsendets organisation och på den uppdelning av statens alternativa driftsformer som finns i Loit 1975, s. 233.

Tablån visar den mångfald av olika driftsformer som staten hade att välja mellan under 1600-talet. Hierarkin bygger på att staten använder sin rätt att beskatta eller befalla, medan en entreprenad innebär att staten köper en tjänst eller vara, vilket regleras genom kontrakt eller annan överenskommelse. En viktig iakttagelse är att flera av alternativen går in i varandra och blir blandformer som kan sägas befinna sig mellan hierarki och entreprenad. De båda begreppen ska därför förstås som idealtyper, placerade i vardera änden av en skala över hur organisationer kan vara organiserade.

När det gäller entreprenad ska det också förtydligas att de personer som drev verksamheten gjorde det under statens kontroll, antingen genom någon form av privilegium eller helt enkelt genom det ekonomiska tvång som 1600-talsstaten stod för. En sådan organisationsform framträder tydligt i till exempel de handelskompanier som med statliga privilegier bedrev fjärrhandel under 1600-talet. György Nováky har i sin studie av Svenska Afrikakompaniet framhållit att de statliga privilegierna var grunden för hela verksamheten.¹⁰⁶ Det är också viktigt att komma ihåg att de personer som erhöll entreprenad var samhällets traditionella elitgrupper, framförallt adeln och de mer välbeställda borgarna.¹⁰⁷ Det var de som hade maktmedel att extrahera skatter och resurser ur lokalsamhället, mot att de fick privilegier eller andra belöningar av staten.¹⁰⁸ Ett bra exempel är de lokala postmästarna, som under 1600-talet installerades i städerna. Dessa personer fick en central roll i lokalsamhället och kunde, förutom sin officiella roll som statens postmästare, också skaffa sig andra ekonomiska fördelar.¹⁰⁹

Situationen var liknande i den centrala statsförvaltningen, där huvudsakligen adeln befolkade toppositionerna inom de olika kollegierna. Mirkka Lappalainen har visat hur adelns släktförhållanden påverkade sammansättningen, och besluten i Bergskollegium under 1600-talet och hennes studie är ett tydligt exempel på en statlig organisation där både entreprenad och hierarki finns representerade. De adelsmän som sattes att leda Bergskollegium hade ett dubbelriktat intresse: dels för statshushållningen som sådan, dels rent privatekonomiskt eftersom de investerade kapital i bergsnäringen och förväntade sig avkastning.¹¹⁰ Även Maj-Britt Nergård har påvisat hur de tidigmoderna entreprenörerna inom bergsbruket var personer i statens ledning, exempelvis inom riksrådet.¹¹¹ För att åter tala med Joseph Schumpeter: ”den tidens organisatoriska former förenade både det som vi i dag hänför till det offentliga och det som vi i dag hänför till det privata”.¹¹²

I fortsättningen väljer jag alltså att tala om entreprenad istället för marknad. Begreppen är naturligtvis inte utbytbara i Williamsons teori, men som kommer att framgå ska teorin om transaktionskostnader anpassas för att kunna användas i en 1600-talskontext. Utgångspunkten för avhandlingens definition av entreprenadbegreppet är därför de förändringar som statens verksamhet genomgick vid 1600-talets början, då makt och resurser samlades i byråkratiska organisationer.¹¹³ För att driva dessa organisationer anlätades både enskilda entreprenörer och statliga ämbetsmän, och i realiteten blev organisationsformen i vissa fall varken entreprenad eller hierarki. Istället handlar det ofta om olika entreprenadlösningar med mer eller mindre inflytande av staten, ungefär som i fallet med Bergskollegium. De tidigare nämnda tullarrendena, skattearrendena och salpetersjuderierna är ytterligare exempel på hur den svenska staten under tidigmodern tid använde entreprenader för att organisera sin verksamhet.

I den följande studien kallar jag det *hierarki* när staten själv organiserar en verksamhet, här primärt postväsendet, och *entreprenad* när enskilda personer, i en annan roll än som statliga ämbetsmän, driver hela eller delar av samma verksamhet.

Teorin om transaktionskostnader

Valet mellan marknad och hierarki är utgångspunkten i Williamsons teori. Enligt honom avgörs valet teoretiskt av vilket av alternativen som genererar lägst transaktionskostnader. Men vad är det som gör att det skapas kostnader överhuvudtaget? Om det vore självklart vilken organisationsform som var bäst, skulle beslutsfattare enkelt välja det alternativ som var effektivast för en given uppgift. Så är inte fallet, och en analys av transaktionskostnader kan hjälpa oss att förstå varför. Till skillnad från många andra ekonomiska teorier ställer nämligen transaktionskostnadsteorin mänskligt beteende i centrum. Det är ett angreppssätt som passar bra för historiska undersökningar, vilka ofta handlar mycket om mänskligt handlande. Williamson har pekat ut två mänskliga beteendemässiga egenskaper som påverkar valet av organisationsform.

Den första är *opportunism*: det går inte att utesluta att människor agerar av egenintresse. Det betyder att beslut om organisationsform fattas med tanke på personlig vinning för beslutsfattaren.¹¹⁴ Det klassiska exemplet på opportunistik är de råd som Niccolò Machiavelli ger

i *Fursten*, där han uppmanar suveräna härskare att bryta sitt ord om det gynnar dem själva:

En klok furste kan följaktligen inte och bör inte hålla ord, när detta är till skada för honom och när de skäl som förorsakande hans löften inte länge är för handen. Om alla människor var goda skulle denna föreskrift inte vara riktig, men eftersom människor är onda och inte ordhålliga mot dig behöver du inte vara ordhållig mot dem.¹¹⁵

Den andra beteendemässiga egenskapen är *begränsad rationalitet*: människor agerar rationellt men är begränsade av den tillgängliga informationen. Även om ledningen för en verksamhet har försökt gardera sig mot opportunist genom att ingå olika överenskommelser, kommer dessa av naturen att vara otillräckliga. Skälet är helt enkelt att det inte går att ha fullständig information i något sammanhang, och att alla beslut till följd av det är fattade på bräcklig grund.¹¹⁶ Ett historiskt exempel är Filip II:s agerande i samband med den spanska armadans anfall mot England 1588. Kungen var helt övertygad om att han hade all tillgänglig information inför anfallet när han försökte styra operationen från sitt kontor i Madrid, något som framförts som en av förklaringarna till att det spanska anfallet misslyckades.¹¹⁷

Opportunist och begränsad rationalitet ligger till grund för hur människor handlar, och det är framförallt dessa egenskaper som leder till att transaktionskostnader uppstår – verksamheten behöver helt enkelt övervakas. Ifall det inte vore för begränsad rationalitet och opportunist skulle det inte finnas något att analysera. Utan opportunist skulle det vara lätt att styra människor med hjälp av regler, men eftersom opportunist inte kan uteslutas måste alla överenskommelser övervakas.¹¹⁸ I fallet med begränsad rationalitet säger det sig själv att det är orimligt att ha korrekt och fullständig information om allting. Alla organisatoriska problem, såväl ekonomiska som strukturella, bygger enligt Williamson på dessa två egenskaper.¹¹⁹

I traditionell williamsonsk transaktionskostnadsanalys är det opportunist och begränsad rationalitet som gör att det uppstår transaktionskostnader. Egenskaperna avgör dock inte kostnadernas storlek och inte heller valet av organisationsform. Istället är det ett antal variabler i övergången mellan olika arbetsuppgifter som påverkar storleken på kostnaderna och som bestämmer om verksamheten ska ordnas på det ena eller andra sättet. I sina arbeten har Williamson

identifierat ett antal sådana variabler, varav jag ska använda mig av två.

Den första är *transaktionsfrekvens*: antalet gånger som en och samma transaktion genomförs. Ju fler gånger samma sak kan göras inom samma organisation, desto lägre blir transaktionskostnaderna. Det beror naturligtvis på att behovet av övervakning och anpassning minskar i takt med att de inblandade parterna får rutin på vad som ska göras.¹²⁰ Ett närliggande exempel är skapandet av ett postsystem. I takt med att brevmängden ökar och posten transporteras flera gånger varje vecka, förenklas och automatiseras verksamheten. En av postens stora fördelar är att genom ökad transaktionsfrekvens dra till sig fler och fler brev, och på så vis fördela transaktionskostnaderna på fler försändelser.¹²¹

Den andra variabeln är *tillgångsspecificitet*. Det är det begrepp som Williamson utvecklat utförligast och som han fört fram som den variabel som påverkar transaktionskostnaderna mest av allt.¹²² Han har delat upp begreppet i sex undergrupper och resonerat kring hur dessa påverkar valet av organisationsform.¹²³ Här räcker det att redogöra för det grundläggande i begreppet: i vilken omfattning en tillgång får ett mindre värde för organisationen om den används till något annat än vad den införskaffades till. Förutom rent fysiska saker, som exempelvis maskiner, inkluderas även investeringar i färdigheter och kunskap, båda viktiga för den som vill organisera ett postsystem.¹²⁴

Ett exempel kan förtydliga betydelsen av begreppet. För att ett postsystem ska fungera krävs det att medarbetarna vet vad de ska göra och att de känner till och förstår regelverket. Genom att utfärda nya instruktioner och förordningar försökte staten under 1600-talet utbilda postpersonalen. I takt med att transaktionsfrekvensen ökade blev det nödvändigt att postmästarna visste vad som ålåg dem och på vilket sätt de skulle utföra sitt arbete. En välutbildad postmästare är en tillgång för postväsendet, eftersom han effektivt utför de transaktioner som förknippas med hans arbete. När transaktionsfrekvensen ökar bidrar den högre tillgångsspecificiteten till att sänka transaktionskostnaderna. En outbildad person riskerar att missa delar av arbetet, såsom Johan Hultmans vikarie gjorde i Örebro 1716, och lägre tillgångsspecificitet innebär kraftigt ökade transaktionskostnader.¹²⁵

Med hjälp av variablerna transaktionsfrekvens och tillgångsspecificitet går det att bedöma en organisations effektivitet. Driften av organisationer är enligt Williamson en kamp för minskade transaktionskostnader, och de är lägst antingen för entreprenad eller för hierarki. För den som

vill analysera valet mellan de båda alternativen rekommenderar Williamson en jämförande undersökning av de olika alternativ som står till buds. Om det införs en ny organisationsform tyder det på att den blev billigare än den gamla. Jämförelsen mellan olika organisationsformer är således central för analysen, inte att räkna ut exakta kostnader i kronor och ören, något som i stort sett är omöjligt.¹²⁶

Märk väl att de faktiska produktionskostnaderna inte ingår i transaktionskostnaderna, eftersom teorin ser organisationen som en ledningsstruktur snarare än som en produktionsenhet. I och med det är den rådande organisationen endast ett av flera möjliga alternativ för hur verksamheten kan drivas.¹²⁷ Som jag ser det pekar Williamson ut ett viktigt undersökningsobjekt när han betonar organisationens funktion som en ledningsstruktur. Det kan förklaras i en enkel modell över postväsendets olika organisationsnivåer under 1600-talet:

- Nivå 1 Statsstyrelsen och Kungl. Maj:t och förmyndare
- Nivå 2 Postledning och överpostdirektör med föregångare
- Nivå 3 Postkontoren i städerna och lokala postmästare
- Nivå 4 Transporten av breven och postbönderna

Den här avhandlingen undersöker de två översta nivåerna och de beslut som fattas och förändringar som sker där – det är postledningen som står i centrum, tillsammans med beslutsfattarna i den svenska tidigmoderna staten.

Motivet till en sådan avgränsning, som innebär att hela organisationen inte tas med, är knutet till avhandlingens syfte: att ge svar på varför den svenska staten vid olika tidpunkter övervägde olika alternativ, och slutligen valde en organisationsform till förmån för en annan. Dessa val görs framförallt på nivå 1, och delvis på nivå 2. Avgränsningen stöds också av att det är själva den fysiska statsorganisationen som står i fokus och att det är statens organisatoriska handlande, genomfört av dåtidens beslutsfattare, som ska undersökas.¹²⁸ Nivå 3 och 4, vad som kan kallas verkstadsgolvet i postfabriken, finns endast med i framställningen som illustrationer eller komplement till den huvudsakliga analysen.

Kritiska hänsyn

Den teori om transaktionskostnader som presenterats ovan är Oliver E. Williamsons ursprungliga variant. Anledningarna till att jag valde denna version som utgångspunkt är flera, men det tyngst vägande skälet är att hans teori varit den dominerande inriktningen inom management- och organisationsforskningen. Bland annat har den varit en viktig del i den nyinstitutionella ekonomiska skolan.¹²⁹ Det är emellertid inte detsamma som att säga att Williamsons version fungerar utan problem. Teorin har fått kritik från flera håll, främst från andra ekonomer. Ett skäl är den oenighet som råder kring vissa grundbegrepp. Det saknas exempelvis konsensus bland företagsekonomer om vad som egentligen är ett företag eller en organisation, och om vad olika organisationsformer ska kallas och hur de ska förklaras.¹³⁰

En genomgång av alla de kritiska ståndpunkterna skulle bära för långt i det här sammanhanget. Som jag ser det är det tre områden som är mest problematiska i en historisk undersökning: för det första Williamsons tes om att organisationer huvudsakligen finns till för att minimera transaktionskostnader, för det andra den vikt som teorin tillmäter mänskliga egenskaper, samt för det tredje den kritik som anser att Williamsons teoretiska modell har ett begränsat förklaringsvärde.¹³¹

För att förklara varför organisationer och företag ordnas på ett visst sätt anförs ofta effektivitetsförklaringar, alltså att den organisationsform som är mest effektiv är den som väljs. Detta är grundläggande också för teorin om transaktionskostnader och har framhållits av Williamson. Det är en problematisk ståndpunkt, eftersom det skulle innebära att alla beslut fattas utifrån ekonomiska överväganden. Betoningen av minimerandet av transaktionskostnader har också kritiserats på just de grunderna.¹³² Exempelvis har Geoffrey Hodgson och Thorbjörn Knudsen argumenterat för att det inte är möjligt att förklara organisationsförändringar enbart på detta sätt. Enligt dem är det tänkbart att en beslutsfattare väljer att organisera sin verksamhet som en hierarki, även om transaktionskostnaderna för en alternativ organisationsform skulle vara noll.¹³³ Det här är en kritik som jag ansluter mig till. Den ursprungliga dominans som minimerandet av transaktionskostnader haft som förklaring inom teorin har också tonats ner i de senaste årens forskning.¹³⁴

När det gäller de beteendemässiga egenskaper som ligger till grund för Williamsons teori, är det begreppet opportunism som mött mest

motstånd. Här har kritikerna riktat in sig på själva relevansen av opportunism för att analysera transaktionskostnader. Å ena sidan har de argumenterat för att opportunism ska plockas bort ur analysen, eftersom det är ytterst sällan det går att påvisa opportunistiskt beteende som de facto påverkar transaktionskostnaderna. Å andra sidan har de menat att Williamson fokuserat för ensidigt på opportunism och människors låga moral – istället borde även andra egenskaper som uppriktighet och ärlighet ha tagits med i analysen.¹³⁵

Som jag ser det har många av kritikerna missförstått hur Williamson ser på opportunism. Det är inte opportunistiskt beteende i sig som är problemet, utan risken att det ska förekomma. Det går rimligen inte att utesluta att någon av de inblandade parterna förfaller till opportunism, och bara risken gör att organisationer måste gardera sig. Själva garderingen, exempelvis införandet av regler, innebär att opportunism blir sällsynt, vilket förklarar varför det sällan avslöjas i analysen.

Återstår kritiken att Williamsons version av teorin har ett begränsat förklaringsvärde. Här har invändningarna rört två saker, dels att teorin använder för breda begrepp, dels att dessa begrepp tenderar att förklara allt och inget på en och samma gång.¹³⁶ Denna punkt hänger samman med kritiken mot betoningen av minimerandet av transaktionskostnaderna. Om teorins huvudsakliga förklaring är att organisationer förändras för att minska sina kostnader kan i stort sett alla förändringar förklaras med det. Det är en orimlig hållning, vilket också Williamson själv hävdar.¹³⁷ Om transaktionskostnadsminimerandet ges för stor betydelse blir möjligheten att säga något om förändringar liten. Jag anser emellertid att kritiken mot teorins breda begrepp och begränsade förklaringsvärde delvis skjuter över målet. Liknande synpunkter kan riktas mot de flesta teoretiska perspektiv, och det viktiga är att använda teoriapparaten efter en välavgränsad definition. Williamson har som jag ser det endast tillhandahållit ett ramverk, som måste anpassas efter den aktuella studien.

Den kritik mot teorin som berörts har visat att den ortodoxa analysen av transaktionskostnader inte fungerar för en undersökning av 1600-talet. Den främsta anledningen är att en transaktionskostnadsanalys i första hand utgår från att det är ett modernt företag som studeras, och att det därmed är vinstmaximering som är det huvudsakliga målet. Det är därför som minimerandet av transaktionskostnader intar en så framskjuten plats i Williamsons beskrivning av teorin. Låga kostnader innebär mer pengar över åt den som driver företaget. För att teorin ska

kunna användas i en historisk undersökning måste den förändras och en modell måste anpassas för ett historiskt problem.

Svårigheterna med begreppet marknad har redan diskuterats och jag har valt att istället tala om entreprenader. Williamsons modell ligger till grund för den kommande analysen, men ytterligare modifieringar ska göras.

En analysmodell för 1600-talet

Ett alternativ till den starka betoningen på minimerandet av transaktionskostnader är att omformulera teorin. Det är en lösning som redan berörts och som Hodgson och Knudsen framfört. De menar att ordnandet av organisationer och företag beror på flera variabler. Deras argument är att det i fall där någon organisationsform erbjuder noll i transaktionskostnader ändå kan vara rationellt att organisera företaget enligt den hierarkiska principen.¹³⁸ Förklaringen är att specifika tillgångar, som till exempel kunskap, bättre tas tillvara i hierarkin. Det är ett argument som passar väl in på hur den svenska 1600-talsstaten fungerade.

Stormaktstidens organisationsformer var resultatet av politiska överväganden och diskussioner bland den tidens beslutsfattare.¹³⁹ Vi bör därför även tala om *politiska transaktionskostnader*. Sådana har bland annat diskuterats av ekonomhistorikern Douglass C. North, som har definierat dem som kostnaderna för att upprätta och övervaka olika typer av överenskommelser.¹⁴⁰ Det är uppgifter som sammanfaller med den roll staten fick i västra Europa under den tidigare diskuterade statsbildningsprocessen. North har exempelvis menat att statens intressen i denna process kan jämföras med en önskan om att reducera transaktionskostnaderna.¹⁴¹ Tesen har demonstrerats av Clyde G. Reed med utgångspunkt i den statskontrollerade handeln under 1600-talet. Han har i sina beräkningar visat att det var minskade transaktionskostnader, snarare än minskade produktionskostnader, som ledde till ökad tillväxt i Europa.¹⁴²

Resonemanget ovan skiljer sig från diskussionen kring Oliver E. Williamsons syn på transaktionskostnader. Skillnaden är betoningen av politiken, vars roll enligt North är att stå för stabiliteten för de verksamheter som organiseras, oavsett om det sker inom hierarki eller entreprenad. En viktig skillnad gentemot den ursprungliga transaktionskostnadsanalysen är att politiken inte befinner sig på samma spelplan som företagen, alltså att det minimerande som är så cen-

tralt inte har avgörande betydelse för politiska beslut.¹⁴³ North har argumenterat för att detta kan förklara varför vissa funktioner i det tidigmoderna Europa ordnades som de gjorde. Skråprivilegier var måhända inte den ekonomiskt mest effektiva organisationen, men möjliggjorde större kontroll från statsmaktens sida.¹⁴⁴ Den här typen av resonemang har Williamson anslutit sig till på senare tid, och han har argumenterat för att politiska beslut ska ses som någonting annat än den traditionella företagsmarknaden. Han har velat se politiken och dess byråkrati som ytterligare en alternativ driftsform i analysen av transaktionskostnader.¹⁴⁵

I Norths efterföljd har företagsekonomen Avinash K. Dixit utvecklat diskussionen. Dixit menar att ekonomiska policybeslut är en ständigt pågående process, med ofullständiga resultat. Anledningen är att den politiska processen i många fall är mer tyngd av transaktionskostnader än vad den traditionella företagsmarknaden är. Det betyder att politiska resultat inte nödvändigtvis behöver vara ekonomiskt motiverade.¹⁴⁶ Enklare uttryckt innebär det att tillsynes ineffektiva organisationsformer är ett resultat av politiska transaktionskostnader, snarare än av dålig politik.¹⁴⁷ Den politiska processen är komplex med flera inblandade parter, legitimitet för den styrande regimen, framtida förhandlingsmöjligheter för olika intressegrupper och statens möjligheter till kontroll över desamma, allt detta måste beaktas när beslut fattas.

Ett exempel från postens grundande talar för att organisationens förändringar även bör förklaras med politiska transaktionskostnader. Bönderna klagade under början av 1600-talet storligen över den börda som skjutsningen av bland annat statens kurirer åsamkade dem.¹⁴⁸ Genom att inför bönderna hävda att etablerandet av posten skulle minska antalet skjutsningar kunde allmogen lugnas. Det är alltså fullt möjligt att transaktionskostnaderna för postväsendet blev högre än för det äldre kurirbaserade systemet, men det var politiskt fördelaktigt att byta organisationsform.

En motsatt förklaring skulle vara att tolka förändringar i organisationen som att staten väljer det mest ekonomiskt fördelaktiga. Aleksander Loit för fram en sådan i sin studie av godsdriften i Estland, där han menar att det var statsfinansiella aspekter som var helt avgörande för valet av driftsform.¹⁴⁹ Det är emellertid en för enkel förklaring, och Loit säger själv att politiska överväganden också spelade roll. Bland annat menar han att arrendering av godsen var en effektiv driftsform i och med att den minskade adelns missnöje efter reduktionen.¹⁵⁰

Det står klart att det inte enbart kan vara ekonomiska skäl som ligger bakom statens val av organisationsform under 1600-talet. Det viktigaste steget för att anpassa analysen är följaktligen att införa de politiska transaktionskostnaderna. I den följande undersökningen ska jag tillämpa teorin om transaktionskostnader och jag väljer att använda Oliver E. Williamsons ramverk för att konstruera en modifierad analysmodell. Den innehåller egenskaperna *begränsad rationalitet* och *opportunism* som antaganden om mänskligt handlande, samt variablerna *transaktionsfrekvens* och *tillgångsspecificitet* för att bedöma postorganisationen under 1600-talet.

För att bemöta den kritik som finns mot teorin har jag tonat ner betydelsen av att minimera organisationens transaktionskostnader. Istället har begreppet kompletterats med politiska transaktionskostnader, i enlighet med Norths och Dixits idéer. Dessa kostnader innefattar mer än Williamsons ursprungliga begrepp, framförallt den många gånger oförutsägbara beslutsgång som fanns i den svenska tidigmoderna staten, samt de alternativa driftsformer som den tidigare forskningen pekat på. Det är viktigt för en analys av 1600-talets postväsen att vara medveten om att vissa förändringar kan ha införts av helt andra orsaker än av omsorg om postorganisationen.

Metod och källor

Det hypotetiska svaret i en ortodox analys av transaktionskostnader är att det effektivaste alternativet blir det som väljs, alltså det alternativ som är bäst på att minimera kostnaderna.¹⁵¹ Den här undersökningen ska emellertid betona den trögrörlighet som fanns inom den svenska statsförvaltningen under 1600-talet, och frågan om, och varför, staten växlade mellan olika organisationsformer ska problematiseras utifrån politiska transaktionskostnader. Det innebär en metodologisk skillnad jämfört med Williamsons ursprungliga teori.¹⁵² Liksom den teoretiska apparaten har metoden i den ursprungliga analysen anpassats för att fungera i en historisk undersökning. Den största skillnaden är att jag i den empiriska undersökningen inte enbart sökt efter minimerande aspekter av organisationen, utan också fäst uppmärksamheten på andra variabler, i enlighet med den tidigare diskussionen.

Avhandlingens teoretiska perspektiv har sålunda varit utgångspunkten för undersökningens metod, och tonvikten ligger på en jämförelse mellan postväsendets olika organisationsformer. Någon komparativ studie

i mer konsekvent betydelse är det likväl inte tal om. Komparation, eller jämförelse, ska istället förstås heuristiskt och används mer som ett sätt att analysera än som en regelrätt metod.¹⁵³ Det tar sig bland annat uttryck i att det inte bara är det konkreta valet av organisationsform som ska undersökas, utan också argumenterandet för eller emot olika alternativ. Det är en tillämpning som tar fasta på de empiriska organisationsformer som går att se i källmaterialet, och en sådan metod stämmer väl överens med teorin om transaktionskostnader.¹⁵⁴

Avhandlingens metod kan sammanfattas som en jämförelse över tid av olika alternativ för postväsendets organisation. Undersökningen ska dels bedöma den organisationsform som genomfördes i praktiken, dels diskutera de alternativ som staten valde bort. De olika organisationsformerna ställs mot varandra och relateras till teorin om transaktionskostnader för att svara på avhandlingens övergripande syfte.

Avhandlingens källmaterial kan delas in i två huvudgrupper: källor som direkt kommer från postorganisationen samt källor som på ett eller annat vis berör posten eller har möjlighet att belysa dess historia. Många delar av statsförvaltningen har varit inblandade i postens organisation och relevant material finns därför i flera olika arkiv och källserier. Detsamma gäller andra typer av material, exempelvis brevsamlingar och privata arkiv. Postväsendet var en högst levande del av det tidigmoderna samhället, och noteringar, synpunkter eller andra uppgifter om posten finns på många ställen.

Själva ryggraden i analysen är de kungliga förordningar som innehåller det formella regelverket för postens organisation. Jag har lokaliserat materialet med hjälp av Kungliga bibliotekets databas över äldre tryck, varefter resultatet har jämförts med Paul Gerhard Heurgrens register över tryckta postförordningar och med den tryckta samling av postmaterial som tillskrivs överpostdirektören Johan Schmedeman. Slutligen har jag stämt av utfallet mot Postmuseums kopiesamling av postalt tryck.¹⁵⁵ Denna kartläggning ger en heltäckande bild av de regler som styrde postens organisation. Det är dessutom det första helhetsgrepp som tagits på postväsendets förordningsmaterial för perioden fram till 1721.¹⁵⁶

Två viktiga källgrupper har varit det som finns i kanslikollegiets och överpostdirektörens arkiv. Båda dessa är centrala för postens historia och förvaras på Riksarkivet i Stockholm.¹⁵⁷ Kanslikollegiet var under hela undersökningsperioden inblandat i postens organisation, och kollegiets protokoll och brevväxling innehåller många uppgifter och diskussioner kring postväsendet.¹⁵⁸ Överpostdirektörens arkiv innehåller det

egentliga postarkivet fram till 1850 och får betraktas som ett välbevarat arkiv även om det mesta materialet kommer från tiden efter 1680.¹⁵⁹

När det gäller material som inte direkt har sitt ursprung i den postala organisationen har jag använt flera olika källor. Framförallt för perioden före 1636 har riksrådets protokoll varit viktiga och de har för tiden 1621–1658 systematiskt undersökts för att vaska fram de diskussioner som fördes kring införandet av ett postväsende i Sverige.¹⁶⁰ Även riksdagsmaterial för hela perioden har använts och för tiden 1602–1638 har jag gjort en total genomgång av besluten, för perioden efter 1638 har nedslag gjorts i samband med större förändringar.¹⁶¹ Det gäller också protokoll från de enskilda stånden som undersökts punktvis. Likaså har jag gått igenom kungliga skrivelser, instruktioner och promemorior i de fall de lokaliserats via det övriga materialet. Vidare har jag haft nytta av Axel Oxenstiernas omfattande brevkorrespondens och övriga handlingar som bevarats från rikskanslerns arbete.¹⁶²

I några fall har jag använt mig av förslag till förordningar och påbud som vi vet aldrig har genomförts, exempelvis Axel Oxenstiernas postordning från 1624. Det är befogat därför att undersökningen ska förklara förändringar och variationer i organisationen och de icke genomförda förslagen hör hemma i en gemensam tankebakgrund till hur det var tänkt att posten skulle ordnas. Att också inkludera detta material kan säga något om åsikter som fanns om statens organisering i allmänhet, och om postbefordran i synnerhet.

Gemensamt för de källor jag har använt är att de till övervägande del har sin proveniens inom den statliga förvaltningen.¹⁶³ Det var staten som hade möjlighet att förändra den postala organisationen, och för att besvara frågor kring dessa förändringar och variationer är det lämpligt att leta i det statliga materialet. Vad det utvalda källmaterialet inte kan säga så mycket om är postverksamheten på organisationens lägre nivåer, bland annat eftersom det inte finns några ordentliga arkiv bevarade som kan ge tillräcklig information.¹⁶⁴ Som redogjordes för tidigare fokuserar den här studien på organisationens översta nivåer, och avsaknaden av denna sorts källor riskerar inte att påverka undersökningen.

Det kan trots det resas kritik mot källornas normativa karaktär. Det är ett problem för alla som ska studera institutioner eller organisationer i förfluten tid att vi ofta vet ganska mycket om hur det var tänkt att fungera, men mindre om hur det var i verkligheten. I postens fall inte minst eftersom systemet med förordningar var monopolstyrt och kontrollerat av staten.¹⁶⁵ Problemet vägs delvis upp av att en stor del av

källorna innehåller upprepningar av regler, förmaningar åt personalen att följa regler och andra liknande tillsägelser. Detta visar vilka regler som fungerade i praktiken, och vilka som inte fungerade. Det kan diskuteras om materialet kan anses trovärdigt, men i det här fallet ska källornas härkomst från statsförvaltningen ses som en tillgång. Materialet behandlar olika befallningar, order eller påbud och innebär att det vid tillkomstsituationen funnits en sorts inbördes kontroll. Historikern Pär Frohnert har diskuterat detta och framhållit att en mer organisatoriskt inriktad källkritik bör tillämpas på denna typ av material, istället för en individinriktad.¹⁶⁶

III

~~Denne~~ ~~här~~ ~~generel~~ ~~postordning~~
 Almenne Vægarne som våre ordinari poster løpa skole,
 den første ifrån Stockholm genom Telge, Nyköping, Norköping,
 Linköping, Jönköping, Vernemo, och åth Markaridh,
 den andre ifrån Stockholm genom Eneköping,
 Köping, Arboga, Örebro, Skara,
 Alingsås, åth Göteborg. Den tredje
 ifrån Stockholm genom Eneköping, Sala,
 Henemora åth Fahlun vedh Kopparberget. Den
 fierte ifrån Stockholm genom Upsala, Gefle,
 Hudingsvaldh åth Hernesandh. Den femte
 ifrån Stockholm åth Veddön, Castelholm, Töfsala,
 Åboo, Porkkala udd åth Reffle.

IV

Ett av de äldsta bevarade förslagen till hur den svenska posten skulle ordnas är Axel Oxenstiernas aldrig genomförda förslag till postordning från 1624. Rikskanslern har själv skrivit förslaget i sin typiska handstil. Under den tredje paragrafen heter det: "Almenne vægarne, som våre ordinari poster løpa skole, ähre desse: den første ifrån Stockholm geneom Telge, Nyköping, Norköping, Linköping, Jönköping, Vernemo, och åth Markaridh, den andre ifrån Stockholm genom Eneköping, Vesteråhrs, Köping, Arboga, Örebro, Skara, Alingsåhs åth Götheborg, den tredie ifrån Stockholm genom Eneköping, Sala, Henemora åth Fahlan vedh Kopparberget, den fierte ifrån Stockholm genom Upsala, Gefle, Hudingsvaldh åth Hernesandh, den femte ifrån Stockholm åth Veddön, Castelholm, Töfsala, Åboo, Porkkala udd åth Reffle." Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.

I begynnelsen fanns ordet

Planer på ett postväsende

Korrespondens via brev var det sätt som Sverige styrdes på under tidigmodern tid. Förutom genom direkta personkontakter var det via posten som staten skötte sin maktutövning. Några andra sätt att kommunicera beslut och order på fanns inte. Exempel på detta går att finna i stora delar av det material som finns bevarat från riksstyrelsen. Vid riksrådets möte den 10 maj 1627 beslutade de församlade herrarna bland annat att det skulle ”skrifves till Jön[as] Bu[reus] och Anderss Svensson, att dhe advisera R. Råd[h]”, vidare ”[b]efalthes att skrifva Erich Jörensso[n] till”.¹⁶⁷ Rådsprotokollen är fyllda med hänvisningar till att det ska skrivas och skickas brev till olika personer runt om i det svenska väldet. Oftast var det till personer med en tydlig roll inom förvaltningen, exempelvis ståthållare eller fogdar. Rådets brevhandling var omfattande.¹⁶⁸

Den omfattande brevkorrespondensen är ett belägg för statsförvaltningens expansion under 1600-talets inledning. Tidigare forskning har visat hur den centrala svenska förvaltningen från 1620-talet svällde i omfång. Antalet ämbetsmän ökade till exempel med 45 procent mellan 1650 och 1730.¹⁶⁹ En del av ökningen berodde på att den lokala förvaltningen organiserades och behovet av korrespondens mellan de centrala och lokala tjänstemännen, liksom med förvaltningen i provinserna runt Östersjön, ökade. Efterfrågan på kunskap om vad som hände utanför landets gränser blev större i samband med kriget, och det växte fram vad vi i dag skulle kalla ett behov av omvärldsanalys. Bakom förändringen låg en övergång från en administration som personligen leddes av kungen, till en byråkrati med formella och organiserade ämbeten. Mycket kort kan sägas att verksamheten, från att ha ordnats kring de personer som fanns inom förvaltningen, istället organiserades kring de

behov som fanns. Personal rekryterades således för specifika uppgifter istället för att uppgifter fördelades bland den befintliga personalen. De här administrativa förändringarna skärpte kraven på skriftlighet inom organisationen och skapade en statsförvaltning som mer än tidigare var baserad på skriftliga dokument.¹⁷⁰ Processen anses allmänt påbörjad under Gustav Vasa och slutförd under andra halvan av 1600-talet.¹⁷¹

Perioden kring år 1600 och fram till förordningen om postbuden innehåller olika förslag på hur den statliga postverksamheten skulle organiseras. Dessa uppslag kan ses som preludier till förordningen 1636, och hypotetiskt kunde den svenska staten organisera posten via antingen entreprenad eller hierarki. Samtidigt var den svenska staten i början av 1600-talet en mycket liten organisation, och någon kompetens att sköta ett postsystem fanns inte. Det är därför att förvänta att de förslag på hur posten skulle ordnas domineras av lösningar där kunskap söks utifrån Europa. Huruvida kunskapen ordnades inom entreprenad eller hierarki är en öppen fråga för undersökningen, och det är därför nödvändigt att försöka reda ut hur posten var organiserad och vilka olika driftsformer som förekom.

Det går att hävda att ordnandet av ett rikstäckande postnät främst var en statlig angelägenhet. Etablerandet av postsystem i Europa under 1600-talet var emellertid av genomgripande betydelse för människors kommunikationer, och ett klarläggande bör göras redan nu. En ofta upprepad missuppfattning är nämligen att postsystemen huvudsakligen användes för statens post, och att adelsmän och köpmän skickade sina brev via egna nätverk. Det stämmer inte, och den främsta anledningen är ekonomisk. När postsystemen ordnades minskade kostnaden för att skicka information drastiskt, och i den mån det fanns utbyggda postförbindelser använde sig adelsmän, köpmän och diplomater av dessa för att skicka sina brev. Arne Losman har visat att Carl Gustaf Wrangel baserade sitt stora informationsnätverk på postlinjer som utgick från Hamburg, och Jan Willem Veluwenkamp har visat att köpmännen använde postsystemen i takt med att de byggdes ut över kontinenten.¹⁷² Flera andra studier har visat att den som behövde meddela sig skriftligt använde sig av posten om så var möjligt. Det organiserade postväsendet sög upp den post som fanns, eftersom det var både billigare och effektivare än de andra alternativ som var tillgängliga.¹⁷³

Skjutsningsproblemet och posten

I både svensk och nordisk postforskning har försöken att lösa problemet med olaga gästningar och skjutsningar tillmätts stor betydelse för etablerandet av de statliga territoriella postväsendena.¹⁷⁴ Diskussionen kring skjutsningsproblemen är en ständig följetong genom den svenska historien. I korthet var problemet att resande i landet tvingade till sig gratis mat och husrum av de bönder och gästgivare de passerade. Sedan medeltiden hade kungen och hans följe rätt att utkräva dessa tjänster, kallade gengärd. Enligt gammal hävd hade också kungens budbärare rätt till fri gästning och skjutsning, men missbruket var utbrett. Biskoparna utnyttjade prästerna på samma vis vid sina resor och snart nog tvingade adels- och stormän till sig mat och härbärke av allmogen.¹⁷⁵ Det var bland annat vedertaget bland utländska besökare att mygla till sig mat och skjuts av bönderna. Tysken Samuel Kiechel beskrev det i sin dagbok från en resa i Sverige år 1586:

Nu voro vi redan i en svensk by, som endast bestod af 3 hus, och gåfvo oss ut att vara konungens tjenare, för att vi skulle dessto förr komma vidare. Så är ordningen i konungariket Sverige, att det på halfannan eller två mils afstånd, vanligen från den ena socknen till den andra finns en gästgifare, [...] då någon reser i konungens ärende, brukar han medföra konungens vapen, hvilket bönderna genast känna igen, och skola de icke allenast för intet gifva honom mat och dryck utan ock genom dag och natt hjälpa honom med hästar, så att han kommer vidare.¹⁷⁶

Vid 1600-talets början var skjutsningsfrågan lika aktuell som någonsin, och under slutet av 1500-talet utgavs flera kungliga förordningar och påbud för att försöka komma till rätta med problemen. Generellt var statsmaktens lösning att de resande skulle betala för sin mat och för sin skjuts. Dessutom skulle särskilda gästgiverier inrättas längs med färdvägarna, och de bud som reste i kungens ärenden skulle utrustas med ett postvapen, som nämns i Kiechels noteringar. Den 17 mars 1595 utgavs ett förbud mot skjutsning och gästning, där det stadgades att ”the som uthsende blifwe uthi hans K: Ma:ts, wåre och Cronenes reesor [...] skole hafwe wisse Postwapner [...] som är till at see af thet Aftryck här understår”.¹⁷⁷ Påbudet var ett av flera för att komma till rätta med gästnings- och skjutsningsproblemet. Det är representativt

så till vida att olika försök med postvapen eller fullmakter skulle hjälpa bönder och gästgivare med vem som hade rätt till fri skjuts eller inte. Övriga resande skulle betala. Kiechels vittnesmål vittnar om att bönderna knappast fick speciellt mycket hjälp av de olika formerna av legitimation, utan tvingades ställa upp med mat och husrum i alla fall.¹⁷⁸

Det är i ett av statens många försök att stävja oskicket med skjutsningen som vi finner några av de första spåren av ett organiserat postsystem. Johan III gav den 12 juli 1580 ut ett patent mot olagliga skjutsningar. Förutom den vid det här laget sedvanliga texten om skjutsningarnas missbruk och diverse medel för att motverka detta, bland annat nya postvapen, talade kungen om hur de statliga breven skulle transporteras:

Så wele Wij haffue en sådan ordning ther uppå giort, at hwadh breff the udi så måtto till Oss förskicke, skal fordres man emellen ifrå then ene Länsmannen eller Fierdingsmannen til den andra, like som skee pläger medh andre bidhkaffler.¹⁷⁹

Centralmakten var 1580 på det klara med att en del av skjutsningsbördan berodde på transporten av statens post. Försöket att inrätta ett stafettsystem mellan länsmännen var en ansats att bryta ut den inomstatliga posten från skjutsningen. Någon direkt effekt verkar inte patentet haft. Möjligen på grund av att kungen inte gav någon ersättning till de lokala ämbetsmän som skulle gå med posten. Det är också möjligt att patentet var en direkt reaktion på protesterna mot skjutsningen. Genom att utfärda en stadga mot de olagliga skjutsfärderna kunde kungen peka på att han agerat och på så vis lugna eventuella protester. Huruvida saken kontrollerades mer noggrant, och om det fanns några egentliga förutsättningar för att genomföra patentet, är mera osäkert.

Den tanke med en inomstatlig stafettpost som presenterades i patentet föll inte helt i glömska. Karl IX tog på nytt upp förslaget i delvis förändrad form. I ett mandat om skjutsfärder från den 22 april 1604 förklarar kungen att anledningen till att skjutsningarna inte fungerat är att ”alle the som hafwe färdes och reest omkring i landet” under resans gång utgett sig för att vara ”uthsende uthi Wäre och Rijkens wärf och ärender”.¹⁸⁰ För att komma till rätta med besvären inrättades ny organisation för de kungliga breven:

Så wele Wij them här efter som här till efterlåte then underhåld och frijheet som the här til af Oss haft hafwe, dock medh beskeedh, at alle

the Bref som Wij uthskrifwe late, och i Landsänderne uthsende, eller och the bref som til Oss kunne skrifne ware, af hwem thet helst ware kan, them skole Länds- och Fierdingsmän ware förtänckte så snart the komme them til hande, uthan något drögsmål sielfwe eller igenom någon af theres eget husfolck, sende til näste Ländsman eller Fierdingsman, Så at the sedan Ländsman ifrå Ländsman, och Fierdingsman ifrå Fierdingsman, kunne komme Oss oförsummeligen tilhanda, eller diit the kunne skrifne ware.¹⁸¹

Johan III:s förslag från 1580 känns igen i texten. Vissa förändringar har dock gjorts, och tanken bakom mandatet från 1604 var uppenbarligen att det inte längre skulle sändas några statliga kurirer. Istället skulle kungens post skickas via en stafett av länsmän och fjärdingsmän. På det viset skulle ingen i fortsättningen kunna hävda att de var budbärare, utsända av kungen. De resande som ville ha mat och husrum skulle hädanefter betala för sig, oavsett vem de var. Länsmannen skulle själv, eller med hjälp av sitt husfolk, transportera breven till näste länsman. För att postsystemet skulle fungera skrev kungen in en belöningsklausul, där han lockade länsmännen och fjärdingsmännen med ett antal olika friheter: ”och sedhan skole i ware frij för heele åhret omkring, för alle både hielper, Gärder, hwadh nampn the helst hafwe funne, så wäl som alle Gästninger och Skiussfärder”.¹⁸²

Johan III:s och Karl IX:s påbud om skjutsningarna är några av de tidigaste tecken vi har på att statsmakten ägnat frågan om brevens befordran någon tankemöda. I de här fallen har postgången förbundits med skjutsnings- och gästningsfrågan. Genom att lösa transporten av kungens brev skulle de olaga skjutsningarna försvinna – var det tänkt.

Karl IX:s mandat kretsar kring de kungliga breven, alltså posten inom statsförvaltningen. Inget nämns om någon privat brevkorrespondens. Troligt är att denna 1604 var begränsad, och att de enskilda personer som skickade brev hade andra möjligheter att distribuera sin post. Hur dessa privata kanaler för brevförmedling fungerade innan posten grundades vet vi inte mycket om. På den europeiska kontinenten hade köpmännen sedan länge fungerat som brevdistributörer och möjligen har en liknande lösning använts i Sverige.¹⁸³

I mandatet från 1604 nämns inget om att det skulle vara ett nätverk öppet för handelsmän eller andra privatpersoner. Inte heller sägs något om detaljerna i brevkorrespondensen, hur ofta länsmännen skulle gå med breven eller hur lång tid de hade på sig. Förslaget får betraktas

som en ansats att lösa statsförvaltningens behov, och hur det verkligen blev med den saken vet vi inte. Vi står också okunniga om i vilken omfattning som länsmännen verkligen stått för postbefordran eftersom några direkta bevis för att en postgång mellan länsmännen kommit till stånd är svåra att se. Det tog inte lång tid innan nya förordningar om skjutsproblem utgavs, vilket tyder på att skjutsningsproblemet knappast löstes med Karl IX:s ansträngningar. Viktigt att komma ihåg när det gäller de båda stadgorna är att de i första hand rör kungens brevförmedling. Johan och Karl ser alltså till att deras korrespondens fungerar och inte påverkas av missnöjet med de olagliga skjutsningarna. Några fler förslag till en ordnad post omtalas inte.

Det är givetvis diskutabelt huruvida ovanstående ska ses som ett postsystem, speciellt som det genomfördes i väldigt ringa omfattning – snarare handlar det om ett budsystem för statens brev. Som en idémissig bakgrund till de kommande försöken att ordna postväsendet är däremot både Johan III:s och Karl IX:s stadgor intressanta. Framförallt är det två saker som ska lyftas fram: För det första byggde de båda kungarna upp sin brevbefordran på bönder. Länsmännen och fjärdingsmännen var lokala ämbetsmän på landsbygden, och de utsågs bland bönderna själva.¹⁸⁴ För det andra utgick det ingen direkt ekonomisk ersättning för att transportera breven, istället belönades de inblandade med skattelättnader och med befrielser från andra skjutsningar. Det är en form av ersättning som brukades av statsmakterna vid flera tillfällen framöver. Fördelen var att det inte behövdes några kontanta medel för att avlöna postbudena. Däremot minskade skattebasen, åtminstone i teorin.

Förarbetet till mandatet 1604 gjordes på den tidigare riksdagen i Norrköping. Det bevarade källmaterialet från riksdagarna under den här tiden är ofullständigt. För adeln och ridderskapet har vi protokoll bevarade från 1627, medan det för de övriga stånden inte finns något sådant material från 1600-talets början. Dock finns oftast propositioner och förslag till riksdagarna bevarade, samt besluten från mötet. Med hjälp av dem kan vi utläsa vilka frågor som diskuterats.

Beslutet från riksdagen 1604 undertecknades den 22 mars, och i det sägs att det med skjutsningarna ”til thenne tijdh icke til någon godh ände kommet”.¹⁸⁵ Skjutsningsfrågan upptar ett längre avsnitt och ständernas medicin mot bekymren följer gamla mönster. Ingen ska få skjuts av allmogen utan att betala för sig, och taverner och gästgiverier ska sättas upp längs med färdvägarna. Riksdagarna under det tidiga 1600-talet uppehöll sig ofta kring skjutsningsfrågan, bland annat i de

besvär som stånden kunde lämna in. Adeln skriver i sina besvär vid riksdagen i Stockholm 1627/28: ”Sedhen besväres dehres ladugårdsbönder af ländz- och fierdingzmän med olaglig och oändelig gästning, skiussning, kopperförsller och omlägning”.¹⁸⁶ Ur adelns synpunkt var det bättre att bönderna arbetade på deras gods än att de var upptagna med skjutsningar.¹⁸⁷ När det gäller besvären över skjutsningarna förenades alltså adeln och bönderna, låt vara att de hade olika anledning att klaga. Samma protester framfördes på nytt vid riksdagen året efter, och den tidigare forskningen har karaktäriserat skjuts- och gästningsbördan som en av de pålagor som hårdast tryckte ner allmogen.¹⁸⁸

Gemensamt för riksdagarna är att de diskuterade en *skjutsfärdsordinantia*, alltså en förordning eller stadga som skulle reglera skjutsningsfrågan. På riksdagen i Örebro 1614 debatterades en sådan ordinantia, och i sin proposition angående skjutsning och gästning hänvisade Gustav II Adolf till mandatet från 1604.¹⁸⁹ Resultatet av riksdagen blev ett kungligt plakat om gästgiverierna där det slogs fast att resande ska tvingas använda de gästgiverier som ska sättas upp längs vägarna, och att alla ska betala för sig.¹⁹⁰ Till skillnad från i mandatet 1604 omtalas inte någon statlig postgång. Endast kungens bud hade rätt till fri skjuts om de kunde uppvisa ett underskrivet pass. Alla andra skulle betala för sig.¹⁹¹ Plakatet fick tydligen inte önskat resultat, för redan året efter utfärdade kungen en mer omfattande förordning. I den förtydligas att det endast är kungens bud som har rätt till fri skjuts, och det under förutsättning att de har giltiga postvapen med sig:

Them wele Wij jämpte Wäre frije Pass, late tillställa Wäre Postvapner, så thet the ifrån andre så mycket batter skilias och kännas kunne. I lika mätto skole och alle the hafwa postwapn, som blifva til Oss af Wäre Officerer och Ståthållare uthi Wäre ährender affärdade.¹⁹²

Liksom med arrangemanget med stafettpost mellan länsmännen är det osäkert om Gustav II Adolfs förordning ledde till någon förbättring, vare sig av postgången eller av skjutsningsproblemet. För att komma till rätta med den allt större förvaltningens behov av ordnade postförbindelser togs nya tag under 1620. Ett förslag som delvis blev verklighet är det som kommit att kallas för slottsposten. I ett memorial om uppbördens redovisning från den 6 april 1620 skriver Gustav II Adolf till ståthållarna om nödvändigheten av att deras ”ordinarie rapport” kommer regeringen tillhanda den åttonde varje månad. För ändamålet

skulle ”H. K. M:tt bestå Ståthållarna en wiss Ordinarie Post, som till intet annat än därtill skall brukas”.¹⁹³ Kungen inrättade alltså en för ändamålet speciellt avlönad kurir. Kuriren, som skulle rekryteras bland de lokala bonddrängarna, hade till uppgift att transportera rapporterna till den centrala förvaltningen och skulle finansieras av kammaren i Stockholm med en årslön på 20 daler. Memorialet är ställt till Lindorm Ribbing, ståthållare på Vadstena slott, och det gick ut likalydande skrivelser till övriga ståthållare.

De anställda kurirerna fungerade förmodligen som ett slags in-ternt postsystem inom förvaltningen. Några direkta spår efter den omtalade rapporteringen går inte att finna, däremot finns det olika poster och kurirer redovisade i kansliets personallistor. I ett ”Mantal på Cantzelij[et]” från den 10 november 1619 nämns som sista punkt ”Poster – 2”.¹⁹⁴ I en översikt över kanslipersonalen från 1622 finns uppsatt ”Cantziposter til gränsen – 3”, alltså kurirer som användes för att transportera post söderut.¹⁹⁵ Förteckningarna i personallistorna visar att förvaltningen anställde speciella kurirer för att transportera sina brev. Det arrangemanget fanns kvar till mitten av 1600-talet. I ”Cantsslij Staten” för 1638 finns uppsatt ”4 enspännare”, alltså fyra personer som skulle fungera som avlönade kurirer.¹⁹⁶ Nils Forssell har kartlagt kurirerna och redovisar att det fram till 1650-talet avlönades olika sorters poster ute i länen. I rikshuvudboken för 1645 noteras 46 anställda poster, fördelade på 22 län.¹⁹⁷

Kurirerna ges lite olika namn i redovisningen och även i riksrådets protokoll. Ibland talas det om enspännare, ibland bara om poster. Forssell nämner också utridare och slottsutridare.¹⁹⁸ Om alla dessa olika benämningar ska kopplas till de poster som memorialet från 1620 beskriver är osäkert. I sammanhanget är det inte viktigt. Med tanke på det behov av postgång inom förvaltningen som stod klart redan med Karl IX:s mandat från 1604, har slottsposterna och deras likar troligen fungerat som interna brevbärare. Det är deras roll som förelöpare och som tydliga tecken på förvaltningens ökande behov av kommunikationskanaler jag vill understryka. Att de försvinner ur redovisningen under 1650-talet beror med all säkerhet på det då utbyggda postväsendet.¹⁹⁹

Jämfört med Karl IX:s förslag verkar alltså slottsposterna ha anställts och fungerat, om än inte i sin tänkta form. Det finns en stor skillnad jämfört med det småningom etablerade postväsendet. Slottsposterna var egentligen inget annat än en utvidgning av det kurirsystem som sedan tidigare funnits inom den centrala förvaltningen i Stockholm.

Nu byggdes systemet ut till att omfatta också den lokala administrationen, vilket får styrka slutsatsen att förvaltningen var stadd i snabb utbyggnad under perioden.

Ytterligare ett antal postsystem organiserades under stormaktstiden för att transportera de växande myndigheternas post. Kronobrevbäringen, också kallad häradsposten, var ett lokalt alternativ för ämbetspost inom länsförvaltningen. Den växte fram kring mitten av 1600-talet och ska ses som en direkt följd av att den lokala förvaltningen vunnit viss stadga. Speciellt avdelade kronobönder transporterade posten inom förvaltningen i häradet. Kronobrevbäringen fanns kvar så länge som till 1873, då den införlivades med Postverkets verksamhet.²⁰⁰

Klockarposten är ett annat exempel. Inom kyrkan organiserades ett system där brev fördes från den ene klockaren till den andre. Klockarposten har medeltida anor, men det var först i kyrkolagen 1686 som det stadgades att klockaren hade skyldighet att befordra post mellan de kyrkliga myndigheterna. ”Han skal och bära Capitlets, Probstens, och Kyrckioherdens Bref til Probsten, när the honom tilhanda komma, til nästa Kläckare”.²⁰¹ Klockarposten fanns kvar inom den kyrkliga förvaltningen till 1888.²⁰² Motsvarande metoder fanns på andra håll runt om i Europa. En av de mest kända är den tidigare nämnda slaktarposten: slaktarna ålades att transportera brev när de förflyttade sig mellan marknadsplatserna.²⁰³

Dessa olika arrangemang för att lösa postgång och skjutsning visar den tudelning som de tidiga postförsöken har. I mandatet från 1604 har statsledningen identifierat både behov och problem inom förvaltningen. Allmogen hade sedan tidigare klagat över gästnings- och skjutsningsbördan, men på det hela taget var problemen före 1600-talet på en hanterbar nivå. I samband med förvaltningens tillväxt blev kurirerna fler och behovet av skjuts större. Lägg därtill ett växande adelsstånd och ett mer frekvent resande i landet, bland annat av utländska diplomater och sändebud till den begynnande stormakten. Skjutsningarna ökade i samband med krigen och truppernas marscher inom landet, och böndernas klagomål på skjutsningsbördan blev också allt fler i riksdagsbesvären under första halvan av 1600-talet.²⁰⁴ Sammantaget är det rimligt att dra slutsatsen att allmogens skjutsningsbörda blev större och större under 1600-talets första hälft.

Detta skapade två problem. Dels uppstod ett bekymmer med postgången, eftersom försändelserna blev fler och det då blev besvärligare att få fram posten i tid med hjälp av enbart skjutsningen. Dels blev

trycket av den allmänna skjutsningen så pass stort att allt fler högljudda protester restes mot arrangemanget. På vissa punkter skar problemen in i varandra och centralmakten försökte lösa båda i ett svep. Förordningen från 1604 är ett exempel på det. I andra fall behandlades problemen var för sig. Inrättandet av slottsposten är ett exempel på hur staten försökte lösa postgången men inte ägnade skjutsningen någon uppmärksamhet. På samma vis utgavs flera förordningar som enbart försökte få bukt med skjutsningen, utan att reglera brevbefordran.

Staten valde mellan olika organisationsformer för att ordna postgången under början av 1600-talet. När antalet brev, och med det antalet skjutsningar, ökade steg statens transaktionskostnader för att upprätthålla systemet, eftersom behovet av övervakning och kontroll ökade. I förhållande till teorin om transaktionskostnader är transaktionsfrekvensen i det här fallet inte en fördel för organisationen, eftersom kunskapen om hur posten skulle ordnas, tillgångsspecificiteten, är mycket låg. Bidragande till problemen är också den opportunist som kan förväntas från bönderna, vilka inte ville köra några fler skjutsningar utan både krånglade och maskade sig igenom arbetet.

Sammantaget framträder en mycket rudimentär förvaltningsorganisation som i början av 1600-talet inte hade kapacitet att organisera ett postväsende av mer komplex art. De lösningar som föreslogs byggde därför vidare på skjutsningsplikten och kan sägas vara hierarkiska organisationer under staten. Det framkommer exempelvis inte några förslag till entreprenad. Anledningen är förmodligen att staten i första hand såg problemet utifrån sin egen position, att transportera statens post. Dessutom har möjligheterna till en entreprenadlösning varit små eftersom det i princip inte fanns någon potentiell entreprenör att vända sig till. Den infrastruktur som behövs för att sköta ett postsystem existerade inte i början av 1600-talet och därmed inte heller några möjligheter att exempelvis arrendera bort posten. Det fanns helt enkelt inget att arrendera ut.

Posten som ”anima reipublicæ”

I ett tal till rådet kort före öppnandet av riksdagen 1614 talade Gustav II Adolf om det kungliga kansliets betydelse. Han påpekade bland annat att kansliet borde hållas för ”een anima reipublicæ”, en statens själ.²⁰⁵ Kungen ville att rådet skulle fundera på hur personalbristen i kansliet skulle avhjälpas och var man ”[p]ersoner finna skulle såsom ther till

tjänliga wore så wäl i thet Swenske som utländske canzelli”.²⁰⁶ Det var i kansliet som kungens brev togs emot och de utgående breven skrevs ut och expedierades. Postväsendet har därför en naturlig koppling till kansliet och de förändringar som gjordes där under 1600-talets början.

Kansliet omdanades radikalt under de första årtiondena av 1600-talet, främst genom rikskanslern Axel Oxenstiernas många reformer. Jämfört med sina företrädare på positionen fungerade Oxenstierna som den förste ”riktige” kanslern, och den som på allvar inledde organiseringsarbetet. Ämbetet hade genom historien innehafts främst av kyrkans män. Under andra halvan av 1500-talet gjordes försök från adeln att överta kanslervärdigheten, vilket också lyckades 1561 då Nils Gyllenstierna utnämndes till posten. Gyllenstierna var dock mest sysselsatt med utländska uppdrag, och under Erik XIV:s tid och framåt hade kanslern en ganska obestämd roll. I början av 1600-talet fick ämbetet ökad tyngd, och det är först i och med Axel Oxenstiernas utnämning som vi kan tala om en rikskansler som innehade ämbetet på allvar.²⁰⁷ Noterbart i sammanhanget är att kanslern endast hade den fjärde platsen i rang av de fem riksämbetsmännen.²⁰⁸ I kraft av sin person kom Oxenstierna att på ett nytt sätt dominera den dagliga politiken.

Verksamheten i kansliet reglerades via olika kansliordningar. Under 1500-talet var dessa mycket kortfattade och knutna till de individer som innehade tjänsterna. I sin kansliordning från 1592 stadgade exempelvis hertig Karl: ”Öfwer vårt secret, så och förnemblige handlinger skall Michill Olofsson [...] hafwe nyckell och achtsamheet och ingen annen”.²⁰⁹ Uppgiften att ta hand om sigillet och känsliga papper anförtroddes en specifik person – det var alltså inte en funktion inom kansliet som skulle ha hand om uppgifterna, utan just nämnde Olofsson. Hela förordningen fördelar uppgifter till namngivna personer istället för att organisera olika ämbeten. Axel Oxenstierna skapade ett antal kansliordningar från det att han blev kansler 1612. Kansliordningen från samma år skiljer sig inte nämnvärt från hertig Karls exempel ovan, inte heller de från 1618 och 1620. Postväsendet omnämns inte i något av dessa dokument mer än att det implicit talas om brevens expedierande.

Som vattendelare för kansliets organisation brukar historiker lyfta fram kansliordningen från 1626.²¹⁰ Den sattes samman av Axel Oxenstierna men godkändes aldrig av kungen annat än temporärt. Trots det fick den avgörande betydelse för hur kansliet skulle arbeta under de kommande årtiondena. Det nya med ordningen från 1626 var kansliets uppdelning i olika ämbeten. Organisationen skulle bygga på de

uppgifter som behövde göras, inte på vilka personer som innehade tjänsterna. Bland förändringarna under 1600-talets omställning av statsförvaltningen framstår övergången från en individbaserad till en ämbetsbaserad förvaltning som en av de viktigaste.

Det är också i kansliordningen från 1626 som postväsendet för första gången dyker upp i samband med organiseringen av det kungliga kansliet. Under den femte punkten stadgas vilka personer som ska finnas i organisationen: ”Till Cantzeliet höre och dessa officia och Tjänster, som aff Cantzlären på våre wäggar order taga skole [...] [uppradning av flera olika funktioner] Postmästare, CantzliiPoster och Eenspennare etc”.²¹¹ Här omtalas alltså postmästare. Exakt vad det varit för tjänstemän är oklart. Enspännarna och kansliposterna är de kurirer som transporterade breven och var uppsatta i de tidigare omtalade personallistorna.

Än mer förvirrande blir det när kansliordningen omtalar hanteringen av breven. Under punkt 13 står det: ”Alla breff som till oss ankomma [...] skole leffuereras våre Secreterare i händer”.²¹² Postmästarna nämns alltså inte i samband med expedierandet av breven i kansliet. En förklaring kan vara att titeln postmästare avsåg den som var ansvarig för enspännarna och kansliposterna. Postmästaren i kansliet kan ha varit den eller de personer som ansvarade för samordningen av kansliets kurirer. Postmästarna nämns ytterligare en gång i kansliordningen från 1626: Under punkt 18 redogörs för hur dåligt det är med efterlevandet av de kungliga förordningarna. Runt om i landet är försummelserna stora, och för att komma till rätta med det ska rikskanslern tillsammans med de två kansliråden ha översyn över de stadgar och förordningar som gäller och som kungen gett ut. Bland de många saker som de tre ska hålla ögonen på återfinns ”Postmästare och Skiutzfärdzordningar”.²¹³ En vid tolkning av det skulle innebära att det fanns postmästare på olika platser runt om i landet, kanske som chefer över kurirerna i de olika ståthållardömena?

I de övriga punkterna i kansliordningen omtalas inte postväsendet, men under punkt 23 nämns en uppgift som är värd att nämna: Den sekreterare som ansvarade för riksens arkiv skulle ta hand om de rapporter som skickats in från de svenska korrespondenterna runt om i Europa. Ur korrespondentbreven skulle han låta sammanställa och trycka ”dett bästa och märckeligeste”.²¹⁴ Det var alltså ett mycket tidigt exempel på en nyhetsutgivning, en syssla som senare skulle bli en stor del av de svenska postmästarnas arbetsuppgifter. Det verkar dock inte som om det blivit något av att trycka några sammanfattningar av de

”märkliga” nyheterna som kom in till kansliet under 1626. Åtminstone finns det inte några bevarade exemplar.²¹⁵

I det fall titeln postmästare hade en annan betydelse i kansliordningen 1626, så hade ordet fått sin nuvarande innebörd nio år senare. I instruktionen för landshövdingarna från 1635 talas ånyo om postmästare. Nu är det i form av en person som har ansvar för att breven levereras och skickas till de personer som ska ha dem. Under punkt 34 står det:

Posten som breffwen framförer skall såledess wara informerat att han leffwererer alle till den almänne Postmästaren i Stockholm, huilken skall wara förplichtatt strax på timman att leffwerera huart Breeff till sin ortt, och skole alle Breeff som vthskickas åter igen honom Postmästaren tillställas och aff honom vthdeled och Posterna öffwerantwardas.²¹⁶

Den allmänne postmästaren är alltså en person som är anställd av staten i Stockholm, troligen i det kungliga kansliet. Förmodligen har han främst haft att ta emot skrivelser och redovisningar från landshövdingarna, en utveckling av det tidigare omtalade systemet med månatliga redovisningar från 1620. Texten ur landshövdingarnas instruktion är intressant på flera sätt. Dels handlar det tydligt om en postmästare som har ansvar för brevens distribution, dels handlar det om en person som i rang befinner sig ovanför de budbärare som ska dela ut breven. Således kan hypotesen om att postmästarna i kansliordningen från 1626 varit ansvariga för kurirerna stämma. Under de nio år som gått är det möjligt att det visat sig effektivare att en och samma person både hade hand om koordineringen av kurirerna och expedieringen av breven.

Att det skulle röra sig om en sammanblandning med postmästaren för det småningom etablerade postväsendet kan uteslutas. Instruktionen är från januari 1635, mer än ett år före instiftandet av Posten 1636. Dessutom förändrades texten i de instruktioner som utfärdades efter Postens grundande. I instruktionen till de finska landshövdingarna heter det exempelvis: ”Till breffuens försändande skall Landzhöffdingen så snart Postväsendet i Finland ähr ahnrättadt, bruka där till dee ordinarie löpande poster, efter Post ordningen”.²¹⁷ I instruktionen till Per Ribbing, landshövding i Elfsborgs län, daterad 20 juli 1648, heter det: ”Och efter Postvesendet nu ähr inrättadt i förbe:te Lähn dherføre kan och skall Landzhöffdingen sändha sijna breff medh den löpande ordinarie Påsten Styrandes pacqueten till General Postmästaren här i Stockholm”.²¹⁸

Korrespondenter och diplomati

Ordnade postförbindelser har sitt ursprung i behovet av att sprida och få tillgång till information. Behovet blev större under 1600-talet då den internationella diplomatin växte fram i Europa. I början av 1500-talet var diplomatiska sändebud ovanliga. Endast ett halvt århundrade senare var det en livlig trafik kors och tvärs över kontinenten av olika sändebud och ambassader, en utveckling som fortsatte in på 1600-talet. Sändebuden skickade regelbundet hem skriftliga rapporter till sina uppdragsgivare, vilket gjorde inrättandet av en organiserad post betydelsefullt.²¹⁹ I början av 1600-talet hade exempelvis Spanien, Frankrike, de italienska staterna och Holland skaffat sig fasta ambassader i varandras länder. Den varaktiga diplomatin i Europa fick sitt genombrott under perioden fram till westfaliska freden.²²⁰

De förändringar som gjordes av brevförmedlingen i det svenska riket avsåg i de flesta fall att få tillgång till regelbunden information från kontinenten. Förändringarna var knutna till uppkomsten och utbyggnaden av den svenska diplomatin, och från 1610-talet byggdes det upp ett nät av svenska informatörer, vilka i skriftliga rapporter skickade information till Stockholm. De flesta av dessa korrespondenter hade kontakt med Axel Oxenstierna, och i flera fall sände de regelbundna skrivelser till kanslern. Bland annat redogjorde de för grannländernas politik, främst med avsikt på det spända förhållandet till både Danmark och Polen. Dessa rapportörer ingick i ett internationellt system där cirkulationen av information i Europa avsevärt förbättrades genom postsystemens utbyggnad, något som studerats av bland andra Mario Infelise.²²¹

De utländska korrespondenterna var betydelsefulla för den svenska statsledningens orientering om det politiska läget i Europa. Det största bekymret var emellertid inte införskaffandet av informationen, utan snarare transporten av den till Stockholm. Hamburg kom tidigt att bilda knutpunkt för de svenska korrespondenternas post och det var därifrån som rapporterna skickades vidare till Sverige. På kontinenten fanns utbyggda postförbindelser mellan de nordtyska städerna, och de svenska sändebuden använde sig förmodligen av dem för att skicka sina rapporter. Hur förbindelsen mellan Hamburg och Stockholm fungerade är mer osäkert. Däremot står det klart att den svenska statsledningen sökte effektivisera postförbindelserna under början av 1600-talet. Inledningsvis användes enskilda kurirer för att befordra breven, transporten löstes så att säga från gång till gång. Holländaren Lennart van Sorgen

utsågs till svensk agent i Hamburg under år 1620.²²² I ett brev till Axel Oxenstierna, från året innan, redogör han för hur brevbefordran löstes: ”På er begäran har jag på nytt avtalat med postbuden från den här residerande kejserliga posten, att de under ett års tid ska tjänstgöra åt hans kungliga majestät”.²²³ Det vill säga att de brev som skulle till Stockholm skulle skickas via van Sorgen.

Lennart van Sorgen var en av Oxenstiernas flitigaste korrespondenter, och under 1620 anlätades han för att ytterligare organisera förbindelserna mellan Sverige och kontinenten. Oxenstierna skickade den 3 januari 1620 ett brev i vilket han bad den svenske agenten att utarbeta ett förslag till en fast postförbindelse mellan Stockholm och Hamburg, via Markaryd vid den dåvarande dansk-svenska gränsen. Oxenstiernas brev är förkommet, men vi känner till det via van Sorgens svar från den 21 februari.²²⁴ I det framgår att Oxenstiernas skrivelse levererats av Jan Rutgers, diplomat i svensk tjänst. I sitt brev till Oxenstierna från den 20 januari skriver Rutgers att han har diskuterat posten tillsammans med van Sorgen. Med brevet bifogade han ett förslag till hur den skulle ordnas.²²⁵ I sitt brev lämnar van Sorgen ett förslag till hur postlinjen ska organiseras. Han inleder med att slå fast att det inte behöver ordnas några förbindelser längre än till Hamburg. Därifrån kunde breven gå vidare med regelbundna poster som färdades till olika orter runt om i Europa, där sammanstrålade flera postlinjer som hade förgreningar över stora delar av kontinenten. Därefter redogör van Sorgen för hur han tycker att postlinjen ska arrangeras:

Ordningen för posten bör enligt mig regleras så att den blir enhetlig [...] de ordinarie postbuden ska om det är möjligt förläggas 5, 6 eller 7 mil från varandra, beroende på orterna, posten skickas i en försluten ränsel med hjälp av en rask häst och en rask man, från den ena posten till den andra, så att posten kan föras fram under både natt och dag.²²⁶

Lennart van Sorgen föreslog alltså en stafettpost enligt samma principer som användes på flera platser i Europa vid den här tiden. Breven skulle fraktas under både dag och natt, och växlingsstationerna skulle förläggas utanför städerna för att de stängda stadspörtarna inte skulle försinka buden. Det här tillvägagångssättet skulle enligt holländaren innebära att brev från Hamburg kunde vara i Markaryd inom fem dagar. Hela anordningen skulle kosta mellan 1 600 och 1 700 riksdaler om året. Avslutningsvis undrar van Sorgen om kungen skulle låta det

”vara möjligt för de köpmän här och i Amsterdam, som har ärenden i konungariket Sverige, att också använda sig av denna post”.²²⁷

Lennart van Sorgen var helt klart bekant med hur postsystemen på kontinenten fungerade. Där användes system med stafettposter och sedan i 500-talet hade dessa postnät varit öppna för allmänheten. Men användandet av stafetter var inte en uppfinning av det tidigmoderna Europa. När den grekiske historikern Herodotos skriver om den persiske storkungen Xerxes postväsen säger han att det ”finns intet i hela världen, som är snabbare än dessa sändebud”.²²⁸ Anledningen till persernas oöverträffade hastighet var att de organiserade sin post som en stafett, enligt Herodotos på så vis att den ”förste ryttaren överlämnar budskapet åt den andre, denne åt den tredje, och så undan för undan”.²²⁹ Xerxes stafettpost är en tydlig förelöpare till de tidigmoderna postväsendena i Europa. En annan är den romerska posten under kejsar Augustus, då det organiserades post via stafettlinjer mellan städerna och provinserna för att transportera brev till och från Rom.²³⁰

Skillnaden mellan de antika och de tidigmoderna postsystemen är de senares offentlighet. Vem som helst som var villig att betala porto fick lov att använda dem, medan både Xerxes postlinje och den romerska *Cursus publicus* var organiserade för att transportera statens brev och information. Det var också möjligen av den anledningen som de försvann när de starka statsbildningar som organiserat dem tynade bort ur historien. Tiden mellan romarriket och det sena i 500-talet är en period i stort sett utan organiserade postsystem i Europa. Den som ville skicka brev använde sig av bekanta eller resande som kunde ta med posten, och de mer välbeställda anlätade kurirer som red med brevet hela vägen till mottagaren. Postgången löstes på olika sätt på olika platser. I bergen mellan Frankrike och Spanien fungerade exempelvis de kringvandrande herdarna under i 300-talet som brevbärare. I den analfabetiska världen förmedlades de muntliga meddelanden över bergen, ofta om affärsangelägenheter som herdens arbetsgivare ville få framförda.²³¹

Återupplivandet av de antika stafettsystemen för postbefordran innebar att hastigheten och regelbundenheten ökade. Med hjälp av stafettssystemet slog de nya postlinjerna alla tidigare hastighetsrekord. I brist på tekniska uppfinningar kunde hastigheten i postgången bara ökas genom att avstånden som posten skulle transporteras delades upp och olika poststationer anlades där budbärare och eventuella hästar kunde bytas ut.²³² Exakt var och när stafettssystem för postlinjer organiserades på det här viset för första gången vet vi inte, men mycket tyder

på att det tog sin början i renässansens Italien. I början av 1500-talet tecknade den italiensktättade greven Franz von Taxis, ursprungligen från Bergamo i Italien, avtal med den spanske kungen Karl I, senare kejsar Karl V, om att organisera ett postväsende för dennes räkning. Taxis utvecklade posten till ett av Europas ledande postföretag, kallat *den taxiska posten*, eller *den kejsarliga posten*.²³³ Karl V:s post var det första offentliga kommunikationssystemet i Europa. Det sträckte sig från Antwerpen till Neapel och från Madrid till Prag.²³⁴ De regler och skyldigheter som avtalen mellan Taxis och Karl V stadgade för postbefordran och för postmästarnas skyldigheter blev stilbildande för de moderna europeiska postväsendena som utvecklades under de kommande århundradena, bland annat när det gällde utformandet av de regelverk som standardiserade den tid som posten hade på sig.²³⁵ Lennart van Sorgen har med stor säkerhet varit bekant med de här metoderna för att organisera postbefordran.

Till skillnad från andra nämnda uppslag till hur den svenska postföringen skulle ordnas, vet vi att van Sorgen föreslog från 1620 blev verklighet. I alla fall till vissa delar, det visar det bevarade källmaterialet. Främst rör det sig om tio bevarade brevkartor från posttrafiken mellan Hamburg och Stockholm. Brevkartorna härstammar från åren 1623 till 1626 och upptar strax under hundra brev.²³⁶ I sitt förslag till hur posten skulle ordnas framkastade van Sorgen frågan om postlinjen skulle vara öppen också för köpmännens brev, alltså privata brev, vid sidan av statsposten. Så verkar ha blivit fallet. Den som undersökt postlinjen från 1620 mest noggrant är Teodor Holm, och på de tio brevkartorna har han identifierat ett flertal namn på borgare och köpmän i Stockholm som fått brev från Hamburg. Bland namnen finns Paridon von Horn, Erik Larsson och Peter Gröneberg, samtliga borgare i Stockholm. Brev har också skickats till Abraham Cabbeliau, en holländsk affärsman som tidigare varit bosatt i Göteborg men flyttat till Stockholm.²³⁷ Alla fyra har bedrivit verksamheter åt eller i samverkan med staten. Samtliga brevkartor är undertecknade av en Hans Jakob Kleinhans, dåvarande kejsarlig postmästare i Hamburg och inhyrd av van Sorgen för att sköta den svenska postverksamheten. Något svenskt postkontor fanns inte i Hamburg förrän 1674 då svenskarna fick tillåtelse att öppna ett sådant. Postverksamheten sköttes dessförinnan i den svenske agentens hus och i den kejsarliga postens kontor i staden.²³⁸

Det var också Kleinhans som undertecknade den ekonomiska redovisning som finns bevarad för det porto som betalats i Hamburg mellan

den 28 juli 1620 och den 15 juli 1621.²³⁹ Portot har avsett brev från Hamburg till Stockholm där avgiften fram till svenska gränsen erlagts till Kleinhans, medan resterande porto troligen betalats av mottagaren när brevet hämtades ut i Stockholm. I redovisningen framgår att det varje vecka har avgått en post som fört med sig mellan ett och tio betalda köpmansbrev. Totalt stannar redovisningen på 175 betalda brev under perioden. Dessutom framgår det att det också skickats brev i motsatt riktning, från Stockholm till Hamburg. Dessa har dock varit få, och Kleinhans skriver som avslutning i redovisningen att han inte gjort någon sammanställning av dessa brev men erbjuder sig att göra en framöver om det krävs av honom. Tillsammans med brevkartorna utgör Kleinhans redovisning belägg för att det ordnades en regelbunden postlinje mellan Hamburg och Stockholm under 1620. Något som ytterligare stärker den slutsatsen är Gustav II Adolfs skrivelse från den 3 augusti 1620 till ståthållarna mellan den danska gränsen och Stockholm:

[E]fter vi hafve förordnat någre visse poster emellan gränsen och här, hvilke på sagdan dag skole vara tillstädes, och åter på vissan tid neder vid gränsen igen, där till att anamma hvad dem blifva levererad och handfånget [...] uti edert län den förordning göra låten att på hvar tredje mil alltid 2 hållhästar för bem:te poster uti förråd äre.²⁴⁰

Sammantaget kan vi konstatera att den svenska staten under 1620, med hjälp av Lennart van Sorgen, organiserade en regelbunden postlinje mellan Hamburg och Stockholm. Troligen har den allt tätare kommunikationen med statens korrespondenter, samt ett aldrig mättat behov av omvärldsinformation, bidragit till att det behövdes en ordnad post. Postlinjen var en tydlig förbättring av de förbindelser som funnits mellan Hamburg och Stockholm sedan inledningen av 1600-talet. Teodor Holm menar att postlinjen från 1620 ska räknas som en av grundstenarna till det svenska postväsendet.²⁴¹ Betydligt mer försiktig är Nils Forssell, som skriver att postlinjen till Hamburg inte ska tillmätas ”någon väsentlig betydelse”.²⁴²

Själv vill jag luta mer åt Forssell än åt Holm, dock utan att helt avfärda postlinjen från 1620, vilket Forssell i det närmaste gör. Som jag uppfattar det var postförbindelsen mellan Hamburg och Stockholm en fortsättning på de förbindelser som tidigare funnits. I och med att linjen formaliserades under 1620 blev den ytterligare en del i den inomstatliga postverksamheten. Linjen startades för att förenkla hemförandet av de

utländska korrespondenternas rapporter. Axel Oxenstierna gav i flera brev uttryck för en önskan om mer information och beklagade den informationsbrist som han och riksstyrelsen led av.²⁴³ Linjen inrättades dessutom ungefär samtidigt som Gustav II Adolf försökte organisera en regelbunden postgång till de olika ståthållarämbetena. Det framstår som att postlinjen till Hamburg 1620 startades under en period med flera olika försök att förbättra kommunikationerna mellan olika delar inom statsförvaltningen.

Linjen till Hamburg är däremot ett bra exempel på den hierarkiska organisationsform som staten tänkt sig att posten skulle ha. Det var först på van Sorgens direkta fråga som linjen öppnades för privata brev, och det förefaller klart att statens huvudsakliga intresse var att skaffa sig en förbindelse till kontinenten för sina egna brev. En postlinje till Hamburg skulle minska transaktionskostnaderna för postgången genom att breven transporterades ofta och regelbundet, något som på alla vis skulle minska behovet av att övervaka och kontrollera det oregelbundna och kostnadskrävande systemet med enskilda kurirer. En följdeffekt skulle vara att behovet av skjutsningar reglerades på vägen mellan Stockholm och gränsen, samtidigt som kunskap och erfarenhet samlades och tillgängsspecificiteten i organisationen blev högre.

På samma gång fördes postens roll som bärare av privata brev in i diskussionen. Under de följande årtiondena var det just dessa brev som gjorde postväsendet intressant ur ett entreprenadperspektiv. Förutsättningar för entreprenad saknades 1620 eftersom förbindelsen endast omfattade en linje och ingenting gjordes för att organisera postbefordran inom rikets gränser. Brevet hemmavid skulle fortfarande transporteras av enspännare och andra kurirer som nyttjade den allmänna skjutsningen för att komma fram. Den svenska postlinjen till Hamburg ska ses som lärospån och inspiration inför framtida arrangemang. Postförbindelsen som ordnades av Lennart van Sorgen ska sorteras in i samma fack som de erfarenheter de svenska ämbetsmännen drog av sina andra förhåvanden på kontinenten. Liksom olika försök inom landet att reglera postgången för att få bort de olaga skjutsningarna har postlinjen från 1620 varit en av de erfarenheter som spelat roll vid formaliserandet av postväsendet under 1636.

Ett anonymt förslag

Bland de förslag till hur det svenska postväsendet skulle organiseras i början av 1600-talet som finns bevarade finns ett märkligt papper i riksarkivets samlingar. Det är ett ark, författat på holländska, med rubriken "Ordinantia som posterna eller buden skall rätta sig efter vid färdandet".²⁴⁴ I texten presenteras ett förslag till hur postlinjen mellan Stockholm och Hamburg skulle organiseras. Ordinantian har i stort sett lämnats därhän av den tidigare forskningen. Bland posthistorikerna är det endast Teodor Holm som kortfattat berört dess innehåll.²⁴⁵ Anledningen är förmodligen svårigheterna att bedöma varifrån förslaget kommer och varför det har författats. Eftersom den här studien bland annat ska försöka kartlägga olika förebilder och förslag som kan ha påverkat utformningen av det svenska postväsendet, ser jag ordnantian som viktig.

Handlingen finns bevarad tillsammans med några av de andra posthistoriska dokumenten som har proveniens från Axel Oxenstiernas arkiv på Tidö. Ordinantian är varken undertecknad eller daterad. Rikskanslern har förmodligen haft tillgång till förslaget, och kanske fått det tillsänt sig per post. Antagandet styrks inte bara av att det finns i hans arkiv utan också av en anteckning på baksidan av pappret. Med Oxenstiernas typiska handstil står skrivet "Ordning för posterna".²⁴⁶ Holm menar att postförslaget författades av Lennart van Sorgen och skickades till Oxenstierna under första halvåret 1620.²⁴⁷ Mycket talar för att antagandet stämmer. Ur texten kan vi utläsa att ordnantian föreslår postbud mellan Stockholm och Hamburg var fjortonde dag. När postlinjen väl startades var frekvensen en tur i veckan, så förslaget har troligen författats innan postlinjen kom igång. Frekvensen med vilken postbuden avreste bör rimligen ha baserats både på informationsmässiga och ekonomiska överväganden. Att skicka postbud till Sverige var förhållandevis dyrt, och att postföringsfrekvensen småningom ökades till en gång i veckan visar på den betydelse som information tillmättes under tidigmodern tid.

Innehållet i ordnantian rör till största delen den tidigare nämnda postförbindelsen mellan Hamburg och Stockholm. En hypotes är att Lennart van Sorgen ombetts komma in med fler alternativ till hur postlinjen skulle ordnas efter att han skickat in sitt ursprungliga förslag den 21 februari 1620. I ordnantian nämns att förbindelsen Stockholm–Hamburg skulle vara öppen för privatpersoner. Buden skulle medföra olika slags brev och paket, och den som ville skicka

post skulle betala fyra öre ”för varje lod som brevet eller paketet väger”.²⁴⁸ I texten meddelas namn på några av buden som skulle sköta postleveranserna, bland annat Christoffel Mickelsen, Hans Tameken och Hendrick Resen. Åtminstone några av kurirerna hade tidigare ingått i den organiserade korrespondensverksamheten mellan Hamburg och Stockholm.²⁴⁹ Så långt är den anonyma ordnantian en fortsatt planering för postförbindelsen mellan Stockholm och Hamburg, men i textens avslutning står det: ”Buden ska fortskaffas av de bönder som bor närmast landsvägen, tre eller fyra mil ifrån varandra, mot att samma bönder ska vara befriade från att skjutsa andra”.²⁵⁰

Det här är en spännande formulering. Organisationen med bönder som brevfraktare påminner om det postsystem som fanns i Johan III:s och Karl IX:s stadgor, där bönderna, i form av länsmän och fjärdingsmän, skulle fungera som postbud. Liksom i de tidigare svenska förslagen är ersättningen för brevförseeln kopplad till olika former av friheter, framförallt från skjutsvånget.

Några bönder användes inte för att befordra posten i Sverige under 1620-talet. Staten valde istället att organisera förbindelsen mellan Stockholm och Hamburg med avlönade kurirer. En förklaring till det är den tidigare nämnda bristen på kompetens. Enligt teorin om transaktionskostnader innebär det att statens tillgångsspecificitet för brevförselingen var så låg att det skulle innebära alltför höga transaktionskostnader att ordna en bondestafett. Förslaget var dock väckt och att utnyttja bönderna för transporter av post skulle senare bli den svenska lösningen på organisationen av postväsendet.

Postordningen från 1624

Ett första mer allvarligt försök att etablera ett formellt postväsende över hela riket är det förslag till postordning som Axel Oxenstierna satte samman 1624. Postordningen har varit avsedd att presenteras vid riksdagen i Stockholm i mars samma år, i kombination med en ordnantia om skjutsning.

I riksarkivets källpublikation över Axel Oxenstiernas brev sägs att de båda förordningarna inte blivit verklighet efter riksdagen.²⁵¹ Hur det förhåller sig med det är något oklart. Bergfalk nämner i sin posthistorik från 1846 ett mandat om gästning och skjutsning, som ska ha utfärdats den 20 april 1624. Han hänvisar till Hallenbergs historia från 1796, i vilken Hallenberg nämner mandatet som utfärdat i Upp-

sala. Datumen stämmer också väl med den nyss avslutade riksdagen. Mandatet har emellertid inte blivit tryckt och det finns inte med i Höppeners förteckning över tryckta förordningar. Däremot finns ett ”Mandat om Gästning och Skjutsning” i riksregistraturet, infört på den 20 april 1624, daterat i Uppsala. Hallenberg hänvisar förmodligen till texten i riksregistraturet. Att avfärda mandatet som icke utfärdat anser jag dock mot bakgrund av resonemanget ovan inte låter sig göras. Speciellt inte som en text finns i riksregistraturet. Stadgan kan mycket väl ha utfärdats, men i en mycket kortare form än det ursprungliga förslaget på riksdagen.²⁵²

Teodor Holm nämner Oxenstiernas förslag till postordning kortfattat, men verkar inte själv ha sett utkastet. Enligt honom har den omtalade skjutsningsordinantian inte ingivits till riksdagen.²⁵³ Nils Forssell är något mer detaljerad men har blandat ihop korten. Han citerar förslaget till postordning som om det vore ordinantian om skjutsning och gästning.²⁵⁴ Det rör sig i själva verket om två separata förslag till stadgor. Skjutsningsordinantian *har* diskuterats på riksdagen, medan förslaget till postordning inte verkar ha berörts, mer än att den omtalats i utkastet till ordinantian. Förslaget är viktigt som idébakgrund till de kommande postordningarna.

Vi kan slå fast att ständermötet i Stockholm på våren 1624 fick ta ställning till en förordning om skjutsning och gästning. Det bevarade förslaget till förordningen samt de fyra ständernas betänkande uppå detsamma visar att frågan har diskuterats av riksdagen.²⁵⁵ Prästeståndet var positivt inställt till förslaget om skjutsning och gästning och föreslog att ”gjorde ordning worden publicerat och i wärcket stält”.²⁵⁶ Likaså nämns riksdagens behandling av skjutsfärdsordinantian i beslutet från mötet. I biavskedet, ett tillägg till riksdagens beslut, står det: ”Skiussfärds och Hospitlers Ordningar som wij författe och Ständerne här på Riksdagen hafwe proponera låtet är af dem gillade gode och tiänlige funne till godh politie, och all inritat missbruk affskaffelse”.²⁵⁷ Själva postordningen verkar dock inte ha presenterats för riksdagen. Den omtalas i förslaget till skjutsfärdsordinantian som redan utfärdad. Det vet vi att den inte blev. I beslutet från riksdagen omtalas inte heller något postväsende. Slutsatsen får därför bli att postordningen av okänd anledning inte diskuterades på riksdagen och sedermera inte heller genomfördes. I den 22:a och sista punkten i förslaget till ordinantian om gästning och skjutsning nämns Oxenstiernas postordning:

Sedan äro icke alla ärenden af sådan hast att därtill behöfves ridande post, hvarför hafve vi det så förordnat, att gångande poster och bud skola öfver hela riket hållas, där de dagligen postera till fots landstråten åter och fram, bärandes så våre och våre officerares, såsom ock alle privatpersoners, de vare sig af hvad stånd de äro, bref och bud till de orter, som hvar är beskedd att gå. Men efter ty detta väl aktas för ett det bästa medel att afskaffa de olaga skjutsningar, härtill icke så enkannerligen brukligt, och det fördenskull vill något klarligare blifva beskrifvet och uttydt; hvarför hafve vi vissa postmästare och poster öfver hela riket låtit förordna och dem en särdeles ordning föreskrifvit och göra låtit, därefter de sig och alla andra rätta kunne.²⁵⁸

Paragrafens inledande mening syftar tillbaka på punkten innan. I den omtalas att staten vid behov kunde skicka särskilda kurirer som skulle transportera viktig statspost. Däremot fanns det brev från riksstyrelsen och privatpersoner som inte behövde transporteras med samma snabba hastighet. Det är för den korrespondensen som postmästarna och postordningen var tänkt. Texten redogör för en regelbunden postgång, där buden dagligen ska transportera breven. Likaså ska det vara ett postnät som är öppet för allmänheten. Förslaget om ordinantia för gästning och skjutsning resulterade inte i någon reglering av skjutsningarna. Som vi senare ska se spelade förslaget dock en betydande roll när staten småningom bestämde sig för att starta ett postväsende 1636.

Oxenstiernas förslag till postordning har alltså i stort sett förbigåtts av den tidigare forskningen. Av den anledningen följer en något utförligare beskrivning av förslagets innehåll, och en bild av texten, med Oxenstiernas handstil, finns i början av det här kapitlet. Utkastet är disponerat som en typisk förordning med en kortare ingress och därefter stadgande under olika punkter. Förslaget innehåller nio paragrafer och ingressen lyder så här:

Vij Gustaff etc. Göre vetterligt, att efter våre och chronones ährenden bliffue gemenligen brukade till ett skeen och tilfelle, förmedelst hvilket de tunge och olage skiusferder och gestningar i landet beteckies; kan och väl hända att de därtill någon orsak ähre, så haffue vij iblandh andhre medell till att affskaffua all oskälige tunga och besvär ifrån våre undersäter, menige almoge; och därjemte det så laga, det våre anliggendhe ährenden icke måge försumes, och så dette gott funnett, att gongande poster motte anställas genom rijket, medh hvilke icke alle-

nast våre breff, som icke stoor hast behöffve, kundhe framkoma, uthan och privat personer, som nu understundom medh stoor omkostnadt och egett budh sine ährende moste förrätta, kundhe då för en ringa ting deras breff och budh fortskaffua, och alltså orsaken till myckedt rijdande och rännande, så för oss som våre undersäter affskaffaues. På det nu så väl våre officerer och tjänare, som alle andhre måge veta på hvadh oss synts gott det härutij ordenteligen att beschrijffua latha.²⁵⁹

Redan i inledningen står det klart att Oxenstierna tänker sig ett riksräckande postnät när han skriver att ”gongande poster motte anstelas genom rikjet”. Rikskanslern är också mycket tydlig med att det postsystem som beskrivs ska vara öppet för privatpersoner. Texten ger nästan intryck att det är en förutsättning att posten är öppen också för privatbrev, för att problemen med skjutsningen ska kunna rättas till. Dessa formuleringar talar för att postordningen ursprungligen var avsedd att läggas fram för riksdagen i samband med den tidigare omtalade ordinantian om skjutsningen.

Som motiv till postordningens införande anges problemen med de olagliga skjutsningarna. Oxenstierna ansluter sig här till samma tradition som Johan III och Karl IX, vilka också anknöt till skjutsningsbekymren när de försökte organisera postförmedlingen. Redan i de första raderna av förordningen nämns att skjutsningen är olaglig och att postordningen är ett medel att få bort missbruket. Den som läser noggrannare finner dock ett annat, och nytt, motiv till varför posten bör organiseras. Närmast i förbigående nämner Oxenstierna att privatpersoner brukar skicka sin post med egna bud, och att detta medför ”stoor omkostnadt”. Förutom att vi faktiskt får reda på hur privatpost skickades innan posten inrättades, är det rimligt att anta att också staten fick höga kostnader på grund av kurirerna. Kanslern ser alltså ekonomiska vinster med att organisera postväsendet. Ekonomin har hittills varit ett undanskymt argument till att posten ska organiseras. Rimligen talar Oxenstierna här om den faktiska kostnaden för att skicka breven, men det går att läsa hans kommentar som en hänvisning till statens transaktionskostnader för att sköta sina kontakter med Europa och för att stävja problemen med skjutsningarna. Det är en argumentation som kommer att återkomma.

I Oxenstiernas förslag redogörs under de nio följande punkterna för hur posten ska fungera, med tyngdpunkten lagd på själva organisationen. Den första punkten stadgar adresseringen av breven, som

skulle skickas till en "General Postmestare" i Stockholm. Denna person skulle ansvara för all utgående och inkommande post på kansliet och i de andra delarna av statsförvaltningen i Stockholm. Vidare redogörs för de fem postlinjerna som skulle inrättas, samtliga utgående från Stockholm: den första till Markaryd, den andra till Göteborg, den tredje till Falun, den fjärde till Härnösand och den femte till Reval. Likaså förklaras att lokala postmästare ska rekryteras ur borgerskapet i de städer som posterna passerar på sin väg. Dessa postmästare ska ansvara för att breven kommer fram till adressaten på orten. Det är en hierarkisk organisationsform som skissas av kanslern. Av förslaget framgår att posten främst är statens intresse och både ska ordnas och drivas av staten.

Den i ingressen omtalade privatkorrespondensen berörs under en egen punkt där det berättas hur privatpersonerna ska gå tillväga om de vill skicka brev. I samband med detta stadgas hur de människor som ingår i organisationen ska klara sitt uppehälle. Staten tar på sig underhållet för generalpostmästaren och posterna. De lokala postmästarna ska klara sig på de inkomster som postverksamheten ger. Ett finurligt system planeras, som det är värt att redogöra för här.

Alla som skickade brev skulle betala, oavsett om det var privatbrev eller statens post. Den som skickade brevet skulle till postmästaren ge två öre för ett brev och fyra öre för ett brevknippe. Postmästaren skulle behålla hälften och skicka resterande pengar med postbudet. När posten levererade breven till näste postmästare skulle denne lösa breven med ett öre per brev och två öre för ett knippe. Den som breven var ställda till löste dem i sin tur av postmästaren för två respektive fyra öre. Om det var skrymmande post, "någon ask, eller annedt besvärligt att bära", fick den som skulle skicka paketet komma överens med budet om hur mycket pengar han skulle ha. Postmästaren och den som skulle lösa ut paketet betalade som vanligt.²⁶⁰

Själva postbefordran skulle skötas av poster, alltså kurirer. På linjen till Markaryd skulle det vara ridande poster, på de andra linjerna gångande.²⁶¹ Posternas hastighet regleras under punkt 6, liksom det praktiska förehavandet kring hur posten skulle hanteras när den anlände till sin slutstation. Vidare står det att ridande poster beräknades färdas med en hastighet av åtta mil per dag och gångande poster fyra mil per dag. Oxenstierna inskräppte vikten av hastigheten genom att hota den som inte höll tiden med att "så många dygn sittaa i tornedt vedh vatn och brödh, såsom han öfver tjdhen uthebliffver".²⁶²

Ytterligare belägg för att postordningen var tänkt att presenteras i anslutning till ordinarian om skjutsningsproblemet finns i den nionde punkten, som talar om att de ridande posterna skulle ha fri skjutshäst till gränsen, medan de skulle betala för sin mat och logi. Att betala för mat och logi var ett av de återkommande medel som staten använde för att komma till rätta med de olaga skjutsningarna.²⁶³ En liknande formulering återfinns i punkt 21 i förslaget till skjutsningsordinarian. Där talas bland annat om att statens bud ska ha företräde till skjutsning men att de ska betala för tjänsten.²⁶⁴

Som synes var det ett omfattande förslag som Axel Oxenstierna satte samman 1624. Det var i många fall mer detaljerat än förordningen om postbuden 1636. Ett par av Oxenstiernas idéer ska lyftas fram lite extra. Den första är att det uttryckligen betonades att det skulle vara ett offentligt postsystem. De tidigare organisationer som funnits för statens post hade i stort sett varit postnät inom förvaltningen. Det är möjligt att erfarenheter från postlinjen mellan Hamburg och Stockholm spelade in när det gällde offentligheten. Förslaget att öppna posten för privat korrespondens kan dock knappast tillskrivas kanslern. Som visats ovan frågade Lennart van Sorgen i sitt brev från 1620 om köpmännen i Hamburg skulle kunna utnyttja den planerade postlinjen till Stockholm. Axel Oxenstierna hade förmodligen van Sorgens förslag i bakhuvudet när han skrev sitt förslag 1624.

En annan av nymodigheterna i förslaget är att det ska vara ridande poster på vägen till Markaryd. Det visar att förbindelserna söderut till kontinenten var viktiga, men också på det faktum att ridande poster kunde transportera både mer post och på kortare tid. En tredje punkt som jag vill lyfta fram är att postordningen, sin detaljrikedom till trots, fortsätter att förorda anställda kurirer. Oxenstierna vill inte att det rekryteras postbönder eller att posten förs fram i ett stafettsystem. På den här punkten har kanslern inte tagit intryck av de stafettsystem för postförsel som fanns på kontinenten. Med tanke på att staten redan 1620 avböjde ett förslag om stafettpost på linjen till Hamburg, ter sig framhjärdandet med kurirerna som naturligt. Min tolkning är att centralmakten ville försäkra sig om snabb postgång, vilket ridande kurirer ansågs garantera. Vi har sett hur Gustav II Adolf anordnade slottsposterna som en kurirpost mellan ståthållardömena. Det är rimligt att anta att den förhärskande synen under 1620-talet var att kurirpost var snabbare än stafettpost.

En annan förklaring kan stå att finna i mängden post. Under 1620-

talet ökade statens behov av att korrespondera, och antalet brev lär 1620 ha varit mångdubbelt högre än femtio år tidigare. Trots det kan brevmängden ha varit så liten att en organisationsform med stafettpost vore ett för stort företag att organisera. Transaktionskostnaderna för att underhålla och övervaka ett sådant system hade överskridit det behov som fanns för postgången under 1620-talet. En sådan förklaring gör det förstäeligt varför det i Oxenstiernas förslag inte diskuteras några entreprenadalternativ för hur posten skulle ordnas, och förordningen från 1624 har förmodligen varit anpassad för hur behovet såg ut just då. Ytterligare en förklaring kan vara att Oxenstierna hade större förtroende för statens kurirer än för bönderna och 1624 inte var beredd att ge dem ansvaret för att transportera posten.²⁶⁵

Ännu en iakttagelse i Oxenstiernas förslag är stadgandet om betalning för breven. Under punkt 8 meddelas att porto för alla brev, också statens, ska betalas till den lokale postmästaren. Detta kan inte tolkas på annat vis än att statens post år 1624 fortfarande var begränsad. Senare postordningar skulle ge statens post antingen fritt porto eller expensmedel för att betala det med.

Av någon anledning genomfördes aldrig Axel Oxenstiernas förslag 1624. Det finns inga direkta spår av att postordningen har diskuterats, varken i rådet eller av kungen. Mot bakgrund av det allmänna läget i riket under tidsperioden framstår ekonomin som en tänkbar förklaring till att förslaget inte genomfördes, och till att förordningen om postbuden ser ut som den gör. Staten skulle inte ha råd att finansiera Axel Oxenstiernas förslag. Ett genomgående problem för den svenska stormakten var den näst intill ständiga bristen på likvida medel, och ett av de stående kraven på statens agenter utomlands var exempelvis att de på egen hand kunde uppbringa kontanter. Det var i mångt och mycket diplomatens förmåga att visa upp sin ekonomiska kreditvärdighet som avgjorde om han blev framgångsrik på sin position.²⁶⁶ Kreditvärdigheten ställde bland annat till problem för Lennart van Sorgen, som fick lägga ut stora summor av sina egna pengar för att sköta den svenska postverksamheten i Hamburg. I Jan Rutgers brev till Oxenstierna från den 6 februari 1620 lägger Rutgers sig ut för att van Sorgen ska få sitt arvode. Enligt brevet har denne skött posthanteringen i tre år utan ersättning.²⁶⁷

Ett belägg för att det var pengarna som tröt när postordningen från 1624 hamnade i en skrivbordslåda är det förslag till en ny fattigvårdsstadga som diskuterades på riksdagen 1624.²⁶⁸ Kungen och Axel

Oxenstierna ville reformera fattigvården genom att slå samman de olika socknarnas fattigstugor till större hospital. I förordningen är ekonomin ständigt närvarande och texten månar om att de nya hospitalen ska ha en säker och trygg finansiering. Bland annat innebar det att de intagna själva skulle betala för sin plats. På det viset slapp staten ifrån en del av kostnaden. Fler ekonomiska argument framfördes mot förslaget av bondeståndet, som var emot det av rädsla för ökade pålagor. Stadgan godkändes av riksdagen men kom aldrig att genomföras. En av anledningarna var bristen på pengar, som i sin tur till stor del berodde på de pågående krigen.²⁶⁹ Älvsborgs lösen stod under 1610-talet för en tung utgiftspost för statskassan, och under de kommande årtiondena fick såväl adel som bönder ställa upp på allt fler nya skatter och pålagor för att skaka fram pengar åt staten.

Den tyska saken

Efter riksdagen 1624 hamnade Oxenstiernas förslag till postordning i malpåse. Det glömdes inte bort, vilket framtiden kom att utvisa, men av någon anledning verkar inte riksstyrelsen ha varit speciellt intresserad av postens ordnande under åren efter 1624. Upphovsmannen själv lämnade landet 1626 för att bli generalguvernör för de svenska besittningarna i Preussen, och efter att Sverige 1630 blandat sig i trettioåriga kriget befann sig en stor del av riksstyrelsen på kontinenten eller sysselsatte sig näst intill oavbrutet med krigets organisering. Kungens och Oxenstiernas frånvaro från inrikespolitiken kan vara en anledning till postfrågans undanskymdhet åren efter 1624.

Från sin position som generalguvernör i Preussen fortsatte Axel Oxenstierna likväl att brottas med postbekymmer av mer handgriplig karaktär. Han skriver i sina brev flera gånger om de olika hinder som fanns för postens befordran, till följd av kriget eller väderleken.²⁷⁰ Samtidigt kom de svenska ämbetsmännen som följde armén till kontinenten att i hög grad intressera sig för postens ordnande. Efter den svenska inblandningen i trettioåriga kriget byggdes ett postnät upp i de delar av Tysk-romerska riket som kontrollerades av de svenska trupperna. Det bevarade källmaterialet från den svenska postverksamheten är fragmentariskt. Det som finns kvar låter oss dock förstå att det var ett ganska omfattande system. När postlinjerna var som mest utbyggda, runt 1635, fanns ett antal svenska postmästare och postkontor på kontinenten.

När de nordtyska städerna erövrades av Gustav II Adolfs arméer

intogs också postkontoren. De tillhörde i de flesta fall den taxiska posten, vilken svenskarna var bekanta med sedan tidigare. Den svenska strategin verkar ha varit att besätta kontoren med betrodda män som kunde sköta postleveranserna, och på de flesta håll synes verksamheten ha fortsatt som tidigare, om än under svensk ledning. De betrodda postmästarna övertog hela verksamheten, inklusive lokalerna och buden som transporterade breven. I något fall etablerades egna postkontor parallellt med att de äldre taxiska kontoren levde kvar.²⁷¹

Övertagandet ska ses som en följd av arméledningens behov av snabba och effektiva informationskanaler. Möjligheterna att snabbt kunna skicka underrättelser var avgörande för styret av de ockuperade områdena. Samtidigt ska inte postens betydelse för det rent taktiskt militära överdrivas. Armén skickade också i fortsättningen egna budbärare med hemlig och känslig information som inte kunde anförtros ett öppet postväsende.²⁷² I Leipzig förefaller postmästartjänsten ha tillsatts strax efter att svenskarna erövrade staden. Redan från den 20 november 1631 finns en bevarad tidtabell som anger vart och när posten skulle avgå från staden. I tabellen står: ”Den som vill skicka post till de ovan nämnda orterna, ska lämna in sina brev till det kungliga svenska posthuset enligt givna tider och dagar, varefter posten skickas i väg”.²⁷³ Ytterligare en posttidtabell med orter och avgångstider gavs ut i Leipzig i april 1632.²⁷⁴

Mannen som fick uppdraget att vara kunglig svensk postmästare i Leipzig var Anders Wechel, samme man som Axel Oxenstierna senare skulle plocka hem till Sverige och göra till chef för det inhemska postväsendet. Wechel fungerade också som korrespondent till Oxenstierna, och totalt fjorton brev från honom finns bevarade. Flera av dem kan karaktäriseras som vanliga korrespondentrapporter med redogörelser för politiska eller militära händelser i tyska riket.²⁷⁵ Inledningsvis var det tänkt att Wechel skulle ansvara för den svenska fältpostens expedierande i Leipzig, men ganska snart insåg han att det gick att tjäna pengar på postverksamheten genom att också distribuera privatpost. I augusti 1632 utgav han en posttaxa för Leipzig i vilken han talar om sig själv som förordnad postmästare för det kungliga svenska posthuset i staden. I taxan finns tydliga uppgifter om hur mycket det kostade att skicka brev till olika orter runt om i Europa.²⁷⁶

Även i Frankfurt am Main fanns en svensk postmästare, Johann von den Birghden. Redan 1599 hade han blivit föreståndare för postexpeditionen i Rheinhausen och 1615 blev han taxisk postmästare i Frankfurt am Main. Eftersom Birghden var lutheran kom han småningom i

konflikt med greven Leonard von Taxis, en nitisk katolik. Konflikten gällde den tidning som von den Birghden gett ut och som orsakat något av en presskandal. Bland annat hade postmästaren publicerat uppgifter som vilselett den katolska armén.²⁷⁷ von Taxis fick stöd av den tysk-romerske kejsaren och med hjälp av ett dekret från 1627 avsattes Birghden från sin tjänst.²⁷⁸ Respasset för von den Birghden ska ses som en del i efterdyningarna till den katolska dominansen efter Danmarks misslyckade ingripande i trettioåriga kriget. Åren närmast efter 1626 utsattes den lutherska befolkningen för kraftfulla repressioner som till exempel kom till uttryck i restitutionssediktet 1629.

Johann von den Birghden bedrev en personlig kamp för att få tillbaka sin tjänst, något han inte lyckades med förrän svenskarna erövrade staden. Det var således en inom postverksamheten väl förfaren man som placerades som postmästare i Frankfurt, och som ett bevis för sina tjänster åt den svenska staten erhöll han ett skyddsbrev från Gustav II Adolf den 22 december 1631.²⁷⁹ von den Birghden gav 1634 ut en taxa med porto och avgångstider från postkontoret i Frankfurt am Main. I taxan fick kunderna reda på vilka dagar breven avsändes och när de beräknades komma fram.²⁸⁰

Under 1634 gavs det också ut en allmän svensk postförordning som skulle reglera postväsendet i Frankfurt am Main, och möjligen även i övriga delar av Tysk-romerska riket. Förordningen är utgiven i drottning Kristinas och Axel Oxenstiernas namn. Den senare betitlas rikskansler i Sverige och direktor för det evangeliska förbundet. Poststadgan innehåller fjorton punkter och bland annat står det att varje posthållare ska "ha två goda hästar och därtill en pojke eller en postiljon" för att transportera posten.²⁸¹ Ersättningen för dessa skulle betalas av en överpostmästare. Systemet innebar att den postmästare som beordrat en ritt skulle erhålla en riksdaler och den som beordrat en stafett för myndigheternas räkning skulle erhålla en halv riksdaler. Postförordningen nämner brevbefordran både med hjälp av enskilda kurirer och i stafettform, och den europeiska modellen med stafettposter har stått klar för Oxenstierna och den svenska statsledningen.

I texten regleras vad som gällde för värdesaker eller konanter som skickades med posten. Det var postmästarens ansvar att värdeföremålen förvarades väl, och om de skadades eller förkom var det hans skyldighet att ersätta förlusten. I den sista punkten föreskrivs att postmästarna ska "[s]våra vid Gud, Hennes kungliga majestät, och Sveriges krona, samt hennes bundsförvanter, de evangeliska kurfurstarna och ständerna".²⁸²

En liknande lösning med postmästare som var betrodda av svenskarna nyttjades i Augsburg, där en Daniel Stengling fick titeln överpostmästare under 1633. Också i Stettin verkar det enligt Heurgren ha funnits ett svenskt postkontor, men något namn på postmästaren finns inte bevarat.²⁸³ Tillvägagångssättet med pålitliga män som postmästare verkar ha varit en tydlig svensk strategi. Vi kan belägga en liknande lösning i Dorpat, där en Jacob Becker i en posttaxa från 1632 titulerar sig ”Kungl. Majt:s av Sveriges förordnade postmästare över Livland och Preussen”.²⁸⁴ Becker var en driftig man som redan i slutet av 1620-talet hade ansvarat för olika postlinjer i Riga och han utsågs småningom av staten till postmästare med ansvar för posten i delar av Estland.²⁸⁵

Det är tydligt att den svenska administrationen i Tysk-romerska riket varit med och organiserat ett ganska omfattande postsystem i de erövrade delarna under första halvan av 1630-talet. Att tala om ett svenskt postväsende i norra Tyskland, som den tidigare postforskningen gjort, är dock att dra för långtgående slutsatser.²⁸⁶ Med tanke på Wechels och von den Birghdens aktiviteter menar jag att det snarast var en fortsättning av en tidigare fungerande postverksamhet, fast under svenskt överinseende. Svenskarnas primära avsikt var att få igång fungerande informationslinjer mellan sina trupper och de svenska ämbetsmännen i de ockuperade områdena. När det väl fungerade verkar intresset för posten ha svalnat. Wechel och von den Birghden har helt klart bedrivit postverksamhet för privatpersoner och på detta vis tjänat pengar. Några direkta synpunkter på denna affärsverksamhet verkar svenskarna inte ha haft, åtminstone finns det inte några sådana bevarade. Tvärtom stöttade både kungen och Oxenstierna de svenska postmästarna när det framfördes klagomål mot deras verksamhet.²⁸⁷ Den svenska inställningen förefaller ha varit att så länge posten kom fram, var det gott nog.

Bristen på färska nyheter och information samt det därav uppkomna behovet av att snabba på postgången var ett faktum för den svenska statsadministrationen runt 1630. Axel Oxenstierna försökte vid flera tillfällen skaffa sig en bättre position för att informera sig. Bland annat framförde han önskemål till kungen i ett brev från Elbing i februari 1630: ”Dedh vore högt aff nödhden, att någre små skep eller galeyer vore här, som jagh till poster bruka kundhe”²⁸⁸. Samma bekymmer dryftade Oxenstierna ett år senare då han i ett betänkande om spannmålshandeln skrev:

[Det] ähr aff nödhnen, att 4 gode bojorter hålles, som idkeligen korsssa Östersiön emellen här, Sverrige, Lijfflandh och Pommern, bådhe för correspondencen skuldh och så peningerne till Pommern ordinarie att öfverbringa.²⁸⁹

Kanslern ger uttryck för en ständig brist på information, eller i alla fall en rädsla för att hamna i en sådan situation, liksom han gjorde i det tidigare nämnda memorialet till Salvius. Ett väl fungerande postväsende skulle förbättra informationsläget och i Tysk-romerska riket fanns en sådan organisation redan på plats. Genom att utnyttja de befintliga postlinjerna kunde kungen och Oxenstierna hålla sig informerade och få fram sina brev och order både effektivare och billigare än hemmavid.

Att rikskanslern tagit intryck och insett värdet av postväsendet i de områden som svenskarna erövrat kommer väl till uttryck i ett skyddsbrev som Axel Oxenstierna gav ut i drottning Kristinas namn den 30 oktober 1633. Skyddsbrevet handlar om beskydd för postpersonalen och om förbud mot att utan betalning använda posthästar, och det är så det omnämnts i den tidigare forskningen. Det intressanta med brevet är emellertid Axel Oxenstiernas syn på posten som en egen verksamhet. Skyddsbrevets ändamål var att återinföra postväsendet till vissa orter och förnya tidigare utfärdade privilegier för postpersonalen. I texten radar Oxenstierna upp en massa saker som det är förbjudet att göra mot postpersonalen och han motiverar varför det är så viktigt att posten får ha sin fria gång och inte hindras:

För det allmännas bästa och för att utöka den viktiga handeln, är det högstnödvändigt att postväsendet utsträcks över hela riket, till Nederländerna, Sjöstäderna, Frankrike och andra orter, och där återinförs och ordnas. [...] Det outhärliga postväsendet i riket kan lätt hamna i nedgång och fullkomlig ruin, till näst in på oreparabel skada, vilket både kan, och sannolikt kommer att, skada den allmänna handeln.²⁹⁰

I skyddsbrevet betonar Oxenstierna postens betydelse för den outhärliga handeln och de konsekvenser som dåliga postförbindelser kan få för köpmännen. Det stadgas att det är förbjudet att ta hästar utan betalning från postpersonalen. Det är också förbjudet att rida postmästarens hästar till utmattning och att utöva våld mot honom eller hans hushåll och egendom. Här återkopplar Oxenstierna till tidigare utfärdade skyddsbrev, bland annat ett för allmogen som Gustav II Adolf gav ut i Kitzingen

1632. Liksom Oxenstierna ville kungen skydda postpersonalen, och i förlängningen postverksamheten i stort.²⁹¹ I skyddsbrevet från 1633 understryker Oxenstierna att detta gäller alla, både hög och låg, soldater och officerare likväl som vanligt folk. Kroppsligt straff väntar den som bryter mot reglerna. Alla uppmanades dessutom att hjälpa till så att posten kom fram. Axel Oxenstiernas skyddsbrev från 1633 är ett starkt försvar för posten som en viktig verksamhet. Han understryker att postväsendet är betydelsefullt både för handeln och för det allmänna.

Rikskanslern intresserade sig under 1633 och 1634 en hel del för postfrågorna på kontinenten, bland annat en postlinje mellan Tyskromerska riket och Italien, via Schweiz, vilken skulle anordnas av Daniel Stengling, den svenske postmästaren i Augsburg. Stengling och Oxenstierna hoppades att den nya postvägen skulle användas istället för den gamla, via Tyrolen, som drevs av en katolsk konkurrent till Stengling. I flera brev uppmanade Axel Oxenstierna olika furstar och städer att i framtiden använda sig av Stenglings postlinje. Bland annat skickade han brev till dogen i Venedig och till borgmästaren och rådet i Zürich. För de senare framhöll han hur viktigt det var för handeln och den evangeliska saken att nämnda postlinje till Italien kom till stånd. Samma budskap fick borgmästaren och rådet i Nürnberg.²⁹² Liknande retorik användes i flera andra brev, bland annat ett till hertig Henri, befälhavare för de franska trupperna i Graubünden, vilken uppmanades att stödja projektet för handels skull.²⁹³

Heurgren, som undersökt postlinjen till Italien, är tveksam till om den överhuvudtaget kom igång. Den nya postvägen mötte motstånd från handelsmännen i de sydtyska städerna. Korrespondensen med Italien var betydelsefull för deras handel, och köpmännen var rädda för att den nya postvägen skulle försämra, och i värsta fall stoppa, förbindelserna med Italien. Trots att Oxenstierna lyckades få med sig det så kallade Heilbronnförbundet på den nya postvägen, verkar det inte blivit något av det hela.²⁹⁴ Därtill tryckte Oxenstierna på för att postgången inom Tyskromerska riket skulle snabbas på. I ett antal brev propagerade han för ridande poster, istället för gångande, för att breven skulle komma fortare fram. Kurfurstarna i Sachsen och Brandenburg uppmanades att se till så att posterna använde sig av hästar i fortsättningen.²⁹⁵

I sin retorik kring postens organisation och betydelse på kontinenten var det i första hand två saker som Oxenstierna och den svenska administrationen framhöll: postens betydelse dels för handeln, dels för det som något luddigt kallas det ”det allmänna”. Vad som framskymtar

i formuleringen är början till en åtskillnad mellan statens affärer och det som sköttes privat, vad vi i dag skulle kalla privat och offentligt.²⁹⁶ Oxenstierna gör i sin retorik skillnad mellan köpmännens och handels behov och den post som behövs för det allmänna, alltså för exempelvis den suveräna statens maktutövning. Postens nytta ligger i dess betydelse för ekonomin och informationsspridningen, och Oxenstierna uttrycker det kanske tydligast när han talar om risken för irreparabel skada på det oundgängliga postväsendet i sitt skyddsbrev från 1633. I brev och tryckta förordningar som gavs ut av den svenska staten är det fördelar för handeln och det allmänna som ges som motivering till postens etablering. När det gäller motiven till att starta ett postväsende hemma i Sverige är det frågan om skjutsningen som helt dominerar diskussionerna. Vi kan alltså urskilja två helt skilda motiv till att det bör startas en organiserad post.

Förarbeten till förordningen om postbuden

Efter det att Gustav II Adolf dödats i slaget vid Lützen uppmärksammade Axel Oxenstierna postens ordnande inom riket. I ett memorial till rådet, skickat från Frankfurt am Main den 8 oktober 1633, gör rikskanslern upp planer för den inre förvaltningen i landet. Det är ett omfattande aktstycke som Oxenstierna skickar hem från sitt högkvarter i staden och i en av punkterna skriver han om postväsendet:

Så ville och vara aff nödhen, att rijdande poster på alle huffvudvägarne bestelles, och så på visse ortar i rijkedt Postmästare, som breffuen bestella, emot ett vist genant efter vichten; sosom och att footgengare i lijke motte förordnes ifrån ded ene fögderi till ded andre, som skaffua breffuen väl fram, medh mykedt mindhre omkostnadt och oordning ähn härtill ähr skeett.²⁹⁷

Formuleringen i memorialet har flera likheter med kanslerns förslag till postordning från 1624, bland annat nämns de dryga kostnader som är förknippade med att skicka post som ett skäl att införa ett postväsende. Det är en åsikt Oxenstierna åberopade redan i sitt förslag från 1624. En förklaring till att kanslern på nytt ville reformera postsystemet var att staten pådragit sig högre transaktionskostnader för sin brevförmedling. I takt med att mängden information som behövde skickas som brev ökade, steg kostnaderna för att övervaka och hålla igång ett

kurirbaserat postsystem. Den högre transaktionsfrekvensen motsvarades inte av att tillgångsspecificiteten ökat. Staten behövde helt enkelt skaffa sig kunskap och infrastruktur för brevförmedling, och om poster och postmästare anställdes skulle posten kunna skickas till ett lägre pris, menade Oxenstierna. Tidigare hade behovet av posten till största delen motiverats med de olaga skjutsningarna, nu blev handelns bästa ett bärande skäl.²⁹⁸ Här är det tydligt hur erfarenheterna från norra Tysk-romerska riket och Europa spelat in.

I memorialet från 1633 skriver Oxenstierna också om stafettpost mellan de olika fögderierna. På det viset påminner upplägget om de försök som Johan III och Karl IX sysselsatte sig med i början av 1600-talet. Det är svårt att tro att de förordnade fotgängare som nämns skulle vara något annat än bönder. I riksrådets svar på memorialet förbigås postfrågan helt. Istället verkar riksråden i Stockholm varit intresserade av vägnars beskaffenhet och skjutsningens avskaffande: ”angående Broobyggingh och Wägerödningh, samptt gest och skiutzferder, haffwa icke mindre sine goda skääll, och är öffuer desse nyligen publica decreta uttgångne”.²⁹⁹

Trots rådets ointresse för postfrågan fortsatte Oxenstierna sin planering för ett inhemskt postväsende. Den 26 augusti 1635 skickade han ett rekommendationsbrev till Kungl. Maj:t. I brevet skriver Oxenstierna: ”såsom jag nu fuller hafver hålledt ded vara af nöden och alltijd tänckt på medel och vägar, huru där hemma i Sverige postväsendet fogeligen kunde inrättas med någor landsens nytta”.³⁰⁰ Rekommendationen gällde den förut nämnde tysken, Anders Wechel. Han hade förordnats till svensk postmästare i Leipzig av Gustav II Adolf, men efter kungens död och de svenska truppernas reträtt hade han fördrivits från sin post. Axel Oxenstierna hade bara gott att säga om Wechel och menade att han var ”en god redelig man, postväsendet icke allenast väll förstår, uthan veet ded och bequämligen att ahnställa och handtere”.³⁰¹ Efter kanslerns rekommendation skickades Wechel till Stockholm, förmodligen under senare delen av 1635, för att inrätta ett postväsende i Sverige. Vi får anta att frågan i någon mån har diskuterats och att Oxenstierna inte helt på egen hand skickade Wechel till Stockholm. I rekommendationsbrevet bad han förmyndarregeringen för Kristina sörja för att tysken fick någon form av uppehälle ordnat av staten. På samma gång motiverade han postväsendets ordnande med att det kan ”förekomma mycken onödig tunga och besvär å landet”.³⁰²

Hösten 1635 hölls en riksdag i Stockholm. I samband med den

verkar frågan om ett postväsende på allvar ha diskuterats. Förmodligen betydde Anders Wechels ankomst till huvudstaden att planeringen för ett svenskt postväsende accelererades. Vid rådmötet den 9 oktober 1635 diskuterades posten, och planeringen hade kommit så långt att rådet i detalj diskuterade hur många poster som skulle trafikera olika linjer:

[D]ebatterades om posterne, huru många skole constitueres. Mentas vara nogh, att 2 reste ordinarie till Norlanden, 2 till Finlandh, 2 till Kopparberget, 4 till Östergjöhlandh, der sammastedes dee skilljas ådt, 2 till Calmar, 2 till Elffzborgh etc. Så skall och visse gångande poster förordnas i Nyköpingh, i Norköping, i Linköpingh, i Jönköping, och den ena den andra afflijsa.³⁰³

Dessa citat visar på en spännande kombination av två olika postsystem: dels det sedan tidigare använda kurirsystemet och dels det nya stafett-systemet, som skulle bli verklighet med förordningen om postbuden. Rådsherrarna hade tydligen för avsikt att först kombinera de båda systemen genom att anställa enskilda poster, alltså kurirer, på vissa linjer. Dessutom skulle det förordnas gående poster, troligen menas bönder, som skulle användas för stafettpost på andra rutter.

Vid riksdagen diskuterades ånyo problemen med de olagliga skjutsningarna. En ordinantia om gästning och skjutsning presenterades för ständerna. I förslaget nämns postväsendets inrättande under en av punkterna. Texten är ordagrant överensstämmande med det elva år gamla förslaget från 1624.³⁰⁴ I förslaget till ordinantian nämns precis som då en postordning. Till skillnad från riksdagen 1624 hade rådet verkligen arbetat med en sådan inför ständermötet 1635 och vid rådmötet den 16 oktober

opläste Richs-Cantzlerens promotorial för Post-mästaren Wäckell. Slöttz att man skulle förnimma hans förslagh och betänckjande om posterne här i Sverige oppå vise orther skole förordnas. Han, Wäckell, skall här väll bliffva accomoderat.³⁰⁵

Det går att ana Axel Oxenstierna bakom kulisserna. Rikskanslern har sparat på de båda förslagen från riksdagen 1624 och filat vidare på idéerna kring posten. Till skillnad från 1624 har ständerna den här gången också uttalat sig om posten. Adeln lämnade i början av november 1635 sitt betänkande över skjutsfärdsordinantian till rådet. När

det gällde posten ställde sig adelsståndet positivt: ”Vore önschandes, att Postmestare och brefdragare kunne förordnes i landzänderne, så att man sine bref och ährender i rettan tijdh må kunna fortsenda och uttretta låta”.³⁰⁶ Samma dag diskuterade riksrådet adelns betänkande och beslutade följande:

först stelles skule i värcket ridande och gångande visse poster, och sedan anrätta krögerne och affskaffa skjutzningen; förbjude sedan igenom stränge mandater och vidh högsta straff, ingen må stå fritt att taga skjutzhest. Ty förr bliffver thet aldrig godt. Skall och till den ända den ankomne Post-mästaren ställa postväsendet i verket.³⁰⁷

Några dagar senare, den 12 november, undertecknades riksdagsbeslutet, där befolkningens rättande efter majestätets förordningar noga poängterades. Under den tredje punkten står det: ”sådana godhe ordningar hör-sambligen förwänta bediandes hennes M:tt holla sträng hand öfwer de ordningar och Mandater, som sidst ther öfwe uthgångne är”.³⁰⁸ Resultatet av riksdagens och rådets beslut blev två kungliga förordningar: en om gästgiverier, som gavs ut den 29 januari 1636, samt en om postbuden, som gavs ut på Stockholms slott den 20 februari 1636.³⁰⁹ I den slutliga gästgiveriförordningen hade passusen om postväsendet plockats bort.

Förordningen om postbuden 1636

I förordningen om postbuden grundlades det svenska postväsendet genom att ett nät av postlinjer etablerades över hela riket. Förordningen var första gången som postgången i landet organiserades efter formella principer. Det är i ljuset av det som statuterna från 1636 ska ses. Med förordningen om postbuden blev postväsendet en organiserad del av den växande staten och dess förvaltning, ett redskap för maktutövning i den allt starkare stat som växte fram under 1600-talet. Jag ska nu kortfattat gå igenom denna Sveriges första postordning. Ingressen till förordningen lyder:

Vi Christina etc. Göre vitterligt, at effter Wij nådigst för godt hafve, at anrätta uthi alle Provincer öfwer hela vårt Rijke wisse och ordinarie Poster, våre trogne undersåter then gemene Allmoge å Landet til lijsa på thess Skiussfärder: Therföre hafwe wij effterföljande Post-ordning stadgat och uthgå låtit, hwarefter förbem:te Postbudh sampt alle andre

skole sigh rätta och förhålla. Gifwit på vårt Slott Stockholm Den 20. Februarij åhr 1636.³¹⁰

Redan i början av texten står kopplingen till de debatterade skjutsningsproblemen klar. Postväsendet inrättades med motiveringen att det skulle minska allmogens bekymmer med den olagliga skjutsningen. Inget sägs om bättre möjligheter att skicka post, eller statens behov av säkra postförbindelser. Inte heller Axel Oxenstiernas hänvisning till att breven skulle transporteras ”medh mykedt mindhre omkostnad och oordning ähn hærtill åhr skeett” finns med.³¹¹ Invånarnas eventuella behov av att skicka brev berörs inte i texten och på det hela taget framstår förordningen om postbudena som en ganska enkel stadga. Totalt omfattar den arton paragrafer och till största delen berör den organisationen med postbönderna, vilka jämfört med tidigare postsystem framstår som det nya i förordningen.

För att transportera breven skulle det rekryteras postbönder längs med färdvägarna, helst personer som kunde läsa och skriva. Dessa skulle finnas på ett avstånd av mellan två eller tre mil. Till sin hjälp skulle de ha ett antal drängar vars uppgift var att springa med postsäcken till nästa bonde. På det viset skulle posten transporteras med ett stafettsystem längs postlinjerna. Postdrängarna skulle vara utrustade med ett posthorn, ett spjut eller ”spiss” och ett postvapen på bröstet. När drängen närmade sig nästa postbonde skulle han blåsa i sitt horn, varpå näste dräng skulle göra sig redo. De löpande postdrängarna skulle använda överenskomna genvägar och om de möttes utefter vägen skulle de växla postsäckar och bege sig hemåt igen. Postbönderna skulle få ersättning för sitt arbete i form av en rad friheter från andra uppdrag åt staten. I ett beställningsbrev för postbönder från den 27 februari 1636 heter det att som belöning till postbonden ”effterlåte wij honom uthi thetta vårt öppne brefss krafft Friheet från [lakun] Gäst- och Skiussning samt Dagswärken och Uthskrifning”.³¹² Mer än så kostade inte inrättandet av postväsendet. Några pengar fick bönderna ytterst sällan, vilket betydde att postsystemet blev billigt för staten.

Metoden att i utbyte mot diverse friheter leja bönderna för att sköta olika uppgifter åt staten framstår som en etablerad svensk lösning. Jämfört med många andra länder i Europa har den svenska staten ofta använt sig av detta arrangemang. Ett exempel är salpetersjudarna, vilka stod för tillverkningen av salpeter, en viktig ingrediens i krut. Så kallade kronosjudare rekryterades bland bönderna, och som ersättning

för sitt arbete gavs de frihet från utskrivning.³¹³ Ett annat exempel är lotsväsendet och de lotsar som guidade skepp och båtar runt Sveriges kuster. De gårdar som utsågs till lotshemman gavs frihet från både gårdar, utskrivning och dagsverken.³¹⁴

Förutom att springa med posten hade postbönderna att se till att vägarna hölls framkomliga. De skulle resa stegar över gärdesgårdarna och lägga spänger över bäckar och andra hinder. Postdrängen hade enligt förordningen två timmar på sig per mil och den som tog längre tid på sig skulle straffas med åtta dagars fängelse på vatten och bröd.³¹⁵ Likaså föreskrevs straff för de som uppehöll sig under vägen med ”tal och snack” – då hotade fängelse på vatten och bröd i fyra veckor.³¹⁶ Straff stadgades också för postbonden om inte drängen var tillstädes att springa med posten. Då skulle postbonden föra säcken vidare själv, om han inte ville sitta fyra veckor i fängelse.

Postbondens motsvarighet i städerna var postförvaltaren. Han skulle rekryteras från stadens befolkning och ansvara för öppnandet av postsäcken när den kom till posthuset. Det var enligt förordningen viktigt att postförvaltaren både kunde läsa och skriva, eftersom det var till honom posten skulle adresseras. Det var han som skulle ombesörja att adelsmännen i omlandet fick sin post. Dessa, de enda som förordningen nämner som mottagare av post, skulle betala postförvaltaren två öre per brev. Dessa pengar skulle postförvaltaren ”njuta och behålla”.³¹⁷

Introduktionen av posten sammanföll med kulmen på den organiseringsperiod som hela statsförvaltningen genomgick i början av 1600-talet. Efter Gustav II Adolfs död 1632 genomfördes en rad reformer. Mest känd är kanske regeringsformen från 1634, som delade in förvaltningen i kollegier, baserade på olika verksamhetsområden. Året efter lades den lokala administrationen fast genom införandet av landshövdingarna, utsedda att vara kungens förlängda arm i lokalsamhället.³¹⁸ Dessa reformer föregicks av införandet av en högsta domstol 1614, och flera förordningar gavs ut om hur arbetet i kansliet och andra delar av förvaltningen skulle fungera.³¹⁹ Hela perioden karaktäriserades av denna koncentrerade organisering av de centrala delarna av statsapparaten.³²⁰

I samband med postordningen 1636 utnämndes Anders Wechel till chef för den nya organisationen. I beställningsbrevet heter det att han är ”en förfarinn och beskedelig man [...] som Directionen der öfwer kan haffwa”, och av den anledningen har ”wij nådigst förordnat och antagidt, [...] ärlig och förståndig Anders Wachell till vår tienare

och postmästare”.³²¹ Som lön erhöll han 600 riksdaler årligen, vilket stipulerades i beställningsbrevet:

[T]ill årligt underholl sexhundrade Riksdaler af vår Ränthe Cammar at bekomma, innräknandes deruti de penningar som han efter detta års förlopp af Postwäsendet årligen bekommandes worder, för hwilka han och skall wara skyldig vårt Cammar Råd åhr ifrån åhr god reda och richtig räkning göra.³²²

Lönen inkluderade det brevporto som staten räknade med skulle flyta in vid postkontoret i Stockholm. Men det var inte tal om att ge postmästaren fri tillgång till pengarna. Inkomsterna skulle redovisas till kammaren varje år och Wechsel uppmanades avslutningsvis att vara den som ”med fliit och troheet Dirigerar hela Postwäsendet i Rijket och det uthij Continuerlig stadig gång holler”.³²³ Utnämningen av Wechsel till postmästare är ett exempel på hur staten nödgades importera både expertis och kunskap för att starta posten. Som tidigare nämnts hade Wechsel ansvarat för postkontoret i Leipzig och där kommit i kontakt med Axel Oxenstierna. Han var en av flera tyskar som kom i svensk tjänst under kriget, och på det hela taget använde sig staten ofta av denna metod för att organisera olika delar av sin verksamhet. Rekryteringen av utländska militärer har berörts tidigare, liksom skattearrendena under 1620-talet, och Wechels utnämning till postmästare följer samma mönster.³²⁴ Med honom som rikets förste postchef hade postwäsendet organiserats enligt det hierarkiska alternativet. Frågan är om den svenska statsledningen skulle finna anledning att låta en mer entreprenaddominerad modell styra postorganisationen.

Våren 1636 var det en mycket liten organisation som Anders Wechsel var chef för. I stort sett var det den tidigare postlinjen till Hamburg som kompletterats med en linje till Göteborg. Under de närmaste åren utökades nätet med förbindelser till Kalmar, Gävle och Norrland.³²⁵ Den inledande uppgiften blev därför att rekrytera och utnämna postbönder och postmästare längs med de nya linjerna. Av den anledningen skickades ett brev till landshövdingarna vari de instruerades att vara behjälpliga med att utse postförvaltare och bönder i sina respektive hövdingedömen.³²⁶

Olof Jönsson omtalas i källorna som vice postmästare och hans huvudsakliga uppgift var att resa runt i landet och rekrytera postbönder. I hans beställningsbrev från den 20 februari 1636 heter det att han

skulle resa ”uthij åtskillige Landshöfdingadömmen och Provincier här uthij Rijket och efter vår honom medgifwne postordning och befallning förordna så wäl i Städerna som å landet wissa Postförwaltare och bönder”.³²⁷ Han skulle dessutom assistera postmästaren i hans arbete och få 300 riksdaler om året i lön. Jönsson fortsatte sin tjänst fram till sin död 1656 och efter att postväsendet sträckts ut över riket blev hans uppgift att företa regelbundna inspektionsresor över landet. Han belönades bland annat med ett antal donationer som tack för sina insatser.³²⁸

För Anders Wechels del blev det inte någon lång sejour som postchef. Redan 1637 dog han, troligen till följd av någon sjukdom.³²⁹ Såvitt vi kan utläsa verkar inte dödsfallet påverkat den nya postorganisationen nämnvärt. Troligt är att det bortsett från postkontoret i Stockholm, inhyst i Wechels hus, egentligen inte fanns någon organisation att tala om. Hans hustru, Gese Wechel, drev verksamheten vidare och verkar ha varit den som hade hand om det praktiska arbetet vid postkontoret. Denna lösning blev också permanent då riksrådet i oktober 1638 i ett brev bekräftade änkans position som postmästarinna.³³⁰ Lösningen med änkor som övertog mannens arbete var delvis standard i det tidigmoderna samhället, inte minst inom posten.³³¹ När det gäller chefskapet över hela postväsendet måste det ändå ses som häpnadsväckande, inte minst med tanke på den höga position som tjänsten innebar. Vid Gese Wechels sida ställdes Bernhard Stein von Steinhausen, en man vi inte vet mycket om. Han tilldelades den ovanliga titeln generalriks-schultz och vad vi kan förstå av materialet delade von Steinhausen och Gese Wechel på ledningen för posten. Den följande perioden framstår som en av de mer oklara i postens historia och vi vet inte mycket om hur detta delade ledarskap fungerade. Titeln generalriks-schultz verkar dessutom vara påhittad åt von Steinhausen och ingen har efter honom innehåft ämbetet.³³²

Det viktigaste uppdraget Bernhard Stein von Steinhausen fick var att utsträcka det nya postväsendet till Finland. Det är också främst den uppgiften som gett honom en plats i posthistorien.³³³ I samband med att Per Brahe utsågs till generalguvernör över Finland och skickades till Åbo, uppmärksammade rådet i Stockholm att postförbindelserna måste byggas ut.³³⁴ Brahe klagade i ett brev den 22 november 1637 på postförbindelserna med den östra rikshalvan. Rådet svarade att postväsendets anordnande var på gång och att dess ”inrättande där i Finland wele wij oss hafwa recommenderat, och vice postmästaren [...] befalla för den orsaken skull att begiffwa sigh dijt öffwer”.³³⁵ Olof Jönsson skulle

alltså skickas till Finland för att ordna posten. Det är dock osäkert om han reste. Istället verkar ansvaret ha lagts på generalriksschultzen Bernhard Stein von Steinhausen, som i en fullmakt från 1638 fick i uppdrag ”att låta uthi vårt Storfurstendömmet Finland upprätta ett allmeent Påstväsendh lijka som här uthi Rijket”.³³⁶ Samtidigt skickade rådet ett brev till generalguvernör Brahe där det meddelade att posten i Finland nu skulle organiseras på samma sätt som i Sverige.³³⁷ Brahes klagomål och von Steinhausens uppdrag resulterade i ett antal tryckta postordningar från den 6 september 1638, som stadgar postväsendet i Finland, Karelen och Ingermanland. Från dem räknar den nuvarande finska posten sin födelse.³³⁸

Det märkliga dubbelkommandot mellan Gese Wechel och Bernhard Stein von Steinhausen avslutades under 1642, bland annat efter att Johan Adler Salvius klagat till rådet i Stockholm från sin position som resident i Hamburg. Salvius hävdade att postmästarinnan lade beslag på hela portoinkomsten från postlinjen mellan Stockholm och Hamburg.³³⁹ Vid riksrådets möte den 14 oktober beslutades att Gese Wechel skulle avskedas från postmästartjänsten och därefter årligen erhålla 200 riksdaler, ”i anseende att hennes man hafver bracht in postmesterij”.³⁴⁰ Samtidigt försvann generalriksschultz von Steinhausen bort från postväsendet tillsammans med sitt ämbete.

En tid av växande postbehov

Hittills har jag undersökt tiden innan den svenska posten grundades och det är svårt att tala om några val mellan olika organisationsformer. Vad som blivit tydligt är emellertid att det under hela perioden före 1636 inte fanns någon egentlig organisation som hade hand om statens brev. Det var i samband med förordningen om postbuden som ett formellt postväsende etablerades, innan dess skickades breven med enskilda kurirer som reste hela vägen från avsändare till mottagare. Eftersom det var staten som anställde och avlönade kurirerna ska organisationen under det tidiga 1600-talet ses som hierarkiskt dominerad. Även det nya postväsendet 1636 var en hierarkisk organisation; staten anställde Anders Wechel som chef och avlönade honom med statliga medel.

Valet av en hierarkisk organisationsform kan förklaras med ökade transaktionskostnader för statens brevförmedling. Visserligen ökade transaktionsfrekvensen i takt med att breven blev fler, men tillgångsspecificiteten förändrades inte. Enklare uttryckt fick staten fler brev

att transportera, men skaffade sig till en början ingen organisation eller kunskap för att lösa det effektiva – kostnaderna för att övervaka och upprätthålla det kurirbaserade systemet steg därför. En förklaring till valet av organisationsform står att finna i den rudimentära förvaltningen, där två saker bör framhållas: För det första skulle det i statens fall ha kostat ännu mer, mätt i transaktionskostnader, att införskaffa kunskap om hur posten skulle hanteras. I förhållande till brevmängden bedömdes kurirsystemet täcka de behov som fanns. För det andra var bristen på infrastruktur och potentiella kunder en viktig anledning till frånvaron av entreprenadlösningar. Som sagts tidigare fanns det under tidigt 1600-tal inget postsystem att bjuda ut till hugade spekulanter. Till skillnad från när det gällde arrendena på skatter och salpeter hade posten inga fasta tillgångar som kunde ges som betalning till privatpersoner, varför staten själv fick ta hand om organisationen. Bristen på infrastruktur framstår som den huvudsakliga förklaringen till att den svenska staten under det tidiga 1600-talet valde hierarkiska organisationsformer för sina postärenden.

En annan förklaring till ordnandet av postväsendet står att finna i böndernas roll i det svenska samhället. I Sverige var de representerade i riksdagen och jämfört med i övriga Europa hade de en friare ställning. Bönderna var delaktiga i den politiska processen och tack vare att staten litade på dem, till den grad att de anförtroddes postsäcken, fanns en möjlighet att använda dem i det nya informationssystemet.³⁴¹ Den svenska utvecklingen skiljer sig härvid från övriga Europa, både när det gäller böndernas roll och postväsendets starka anknytning till staten.³⁴² På andra håll var det vanligt att köpmännens intressen låg bakom postens uppkomst. I Danmark etablerades postväsendet 1624 och i den grundläggande postordningen ställdes det uttryckligen i köpmännens tjänst, bland annat var det fyra borgare som utgjorde ledningen för den nya organisationen. Den danska modellen var i sin tur påverkad av posten i Hamburg, där köpmännen organiserat sitt eget postsystem och handel och ekonomisk korrespondens stod i centrum.³⁴³

En förklaring till att det svenska postväsendet inte följde den kontinentala utvecklingen kan återigen vara bristen på infrastruktur och kunder. Postlinjerna i Tysk-romerska riket var uppbyggda kring städerna och köpmännen, medan Sverige var ett landsbygdsdominerat land där dessa var få. Det kundunderlag som på kontinenten kunde finansiera ett postföretag saknades i Sverige i början av 1600-talet, ett faktum som medförde att staten under inledningen av 1600-talet engagerade

sig mycket i städernas väl och ve. En intensiv och medveten politik för att grunda fler städer och öka befolkningen i dem inleddes redan under 1580-talet. Denna stadsgrundande period ebbade ut drygt 100 år senare, då antalet städer med privilegier och rättigheter hade ökat från 69 till 106, alltså 37 nya städer. På 1680-talet stabiliserades antalet vid runt 100 städer.³⁴⁴

Intresset för städerna hängde samman med den handelspolitik som utformades under början av 1600-talet, då staten försökte styra utrikes- och inrikeshandeln över olika städer och på det viset tjäna pengar till statskassan. I denna politik låg en önskan om att öka befolkningen i städerna.³⁴⁵ Det lyckades i så måtto att innevånarna i städerna var mångdubbelt fler 1650 än vad de var 1610.³⁴⁶ Förändringarna i rikets urbaniseringsgrad och den utbyggda infrastrukturen öppnade nya möjligheter för staten. Sverige var i och för sig fortfarande ett land som till största delen befolkades av bönder på landsbygden, men förändringarna möjliggjorde nya sätt att organisera postväsendet.

Under postväsendets första tid fanns inte några egentliga postkontor. Runt om i landet sköttes verksamheten i samma hus som postmästaren och hans familj bodde. I Stockholm var det Johan Beijer som var postmästare, och ett levande bevis för postens betydelse under 1600-talet är det Beijerska huset i Gamla stan i Stockholm. Huset köptes 1642 av Johan Beijer och står fortfarande kvar. Härifrån administrerades rikets postväsende, vägg i vägg med Axel Oxenstiernas palats, huset till höger om Beijers. Lite längre bort skymtar det kungliga slottet. Kungen, rikskanslern och posten, tre viktiga delar i statsstyrelsen under stormaktstiden. Foto: Magnus Linnarsson.

Post på entreprenad

Johan Beijer gör entré

Till ny postmästare och chef för posten utsågs den 15 oktober 1642 Johan Beijer.³⁴⁷ Liksom sin företrädare, Anders Wechel, var Beijer tysk och en av de många ämbetsmän som kommit i svensk tjänst under det pågående kriget. Beijer hade blivit kanslist hos Axel Oxenstierna 1632, och 1637 befordrades han till sekreterare i kommerskollegium, med placering i Stockholm.³⁴⁸ I postmästarfullmakten sägs kortfattat att han ska ”hwara Postmästare i Stockholm” och att han för tillfället är ”secreterare wijd de saker som touchera Commerciën”.³⁴⁹ För sin tjänst i kommerskollegium hade Beijer haft en lön, som nu garanterades i ett beställningsbrev. I brevet ges han också rätt till det överskott som posten eventuellt kan ge vid kontoret i Stockholm: ”bestå wij honom den Lööhn och underhåll, som han här till hafwer nuitit för sitt secreterar Embete och är sexhundrade daler silvermynt [...] och efterlåta wij honom alla brefpenningar, som falla af de bref som gå här ifrån”.³⁵⁰ Detta skiljer sig från Anders Wechels beställningsbrev som föreskrev att portot skulle räknas bort från den årliga lönen. Beijers förordnande skulle gälla under de kommande två åren: ”att han samma brefpenningar niuta och behålla skall uthi dessa två åhren 1643. och 1644. räknandes ifrån underskrefne dato”.³⁵¹ Som visades i förra kapitlet var perioden från 1500-talets slut, intill förordningen om postbuden 1636, dominerad av hierarkiska organisationsformer för posten. Förklaringen är att det inte funnits någon postorganisation att erbjuda för entreprenad, samt att den kompetens som behövdes inte fanns inom rikets gränser. Från 1640-talet var postväsendet etablerat och hypotetiskt var det därför möjligt att välja en annan organisationsform. Ett annat val, i linje med avhandlingens utgångspunkter, skulle vara att inte förändra organisationen, utan fortsätta enligt den hierarkiska modell som Anders Wechel startat.

Johan Beijer tillträdde postmästartjänsten den 2 januari 1643. I hans instruktion stadgas först och främst att postmästaren ska se till att postväsendets förordningar och regler införs och används inom postorganisationen. Av texten att döma verkar det ha varit lite si och så med efterlevnaden av postordningarna bland postbönder och postmästare ute i landet. Det blev nu Beijers uppgift att implementera regelverket fullt ut. Därför gavs han i den tredje punkten befogenhet att avsätta de postmästare som inte skötte sig: ”då tillstår Kongl. Maj:t honom Postmästaren at han en annan tienligh och dugligh Persohn i thens andres ställe förordnar”.³⁵² I Johan Beijers instruktion förs också idén fram att postväsendet i framtiden ska kunna bära sig självt utan att staten behöver skjuta till några pengar:

Postwäsendet [...] kommer Kongl. Maj:t och Chronan till omkostnaden, som thjer opå [går] ett stort och ahnseenligt till stå, och Kongl. Maj:t förmenar, at när dhett fullkombiligen warder inrättat och bracht i dess richtige gång och floor, och correspondentien öfwer commercien mehr och mehr tilltager och förökar sigh; skall Postwäsendet medh tiden förmodeligen kunna draga sig sielfft.³⁵³

Denna punkt är intressant av flera anledningar. För det första får vi veta att postväsendet sedan starten 1636 kostat staten en hel del pengar. Det porto som posten lyckats dra in hade inte täckt utgifterna, och staten hoppades därför att antalet brev skulle öka framöver. För det andra visar texten att det redan nu stod klart att det var de kommersiella breven som skulle generera inkomster. Det talas indirekt om köpmansbrev i texten, och det är dessa som ska finansiera postväsendet. Implicit framgår att statens egen post skulle kunna skickas gratis om bara fler köpmansbrev bekostade postorganisationen. Detta hänger samman med den förordning som utgavs i samband med Beijers tillträde. För första gången infördes fribrev för kungens och statens post, varom mer senare. I instruktionen beordras Beijer också att fundera på hur posten framöver ska kunna dra in mer pengar, utöver en mer omfattande kommersiell korrespondens.

Det kan vara för att öka intäkterna till posten som en stor del av Johan Beijers instruktion rör ursprunget till Sveriges första tidning. Postmästaren beordras att hålla flitig kontakt med statens korrespondenter runt om i Europa. Dessutom uppmanas han att skaffa sig egna kontaktpersoner i kontinentens storstäder vilka på regelbunden basis

ska skicka information och nyheter till postkontoret i Stockholm. Informationen skulle vara sådan som rikets undersåtar ”tjänar till wetta och hafwa godh kundskap om”.³⁵⁴ Nyheterna och informationen skulle Beijer sedan sammanställa.

Hwadh han nu således ifrån sine correspondenter ther vthe huar weku bekommer, eller honom vthur Cantzlijet warder communicerat och tjänar till komma i andres wettenskap, der vthi skall han alltidh på vårt Swenske Tungomåhl låtha förmera och tryckia korthe Extracter, och dem sedan till Postförwalterne förskicka, at spargera [sprida dem] vnder Kongl. Majj:tz och Chronones vndersåthere.³⁵⁵

Här är grunden till det svenska tidningsväsendet. Citatet att låta trycka nyheterna bär spår av det havererade försöket i kansliordningen från 1626 som nämndes ovan. Någon regelbunden utgivning har det förmodligen inte varit tal om, inte heller något enhetligt namn. Från 1644 finns det över 30 ”Extract Skrifwelser” bevarade, varav en del i en numrerad serie. De gavs ut i en svensk och i en tysk utgåva och några nummer var tvåspråkiga. Bladen behandlar händelser i det pågående kriget i Skåne och ett av dem var döpt till ”Particular Påst tydning”. Från 1645 gav posten, genom Johan Beijer, ut *Ordinari Post Tijdender*, Sveriges första tidning.³⁵⁶

Den svenska statens önskan att starta en tidning i anslutning till postväsendet följer de allmänna europeiska utvecklingslinjerna för postverksamheten. Kommersiella överväganden var lika viktiga för skapandet av allmänna postsystem som statens behov var. Det var de handskrivna nyhetsbrev som på allvar började spridas i Europa under senare delen av 1500-talet som bestämde var postlinjerna skulle gå. Nyheter och information utvecklades på kontinenten till en vara och postsystemens tillkomst var ett fruktbart samarbete mellan privata firmor och regeringarna i Europa. Nyhetsbrev och postväsendet var båda sprungna ur den framväxande kapitalismen och ur staternas egna behov. Personliga kontakter var viktiga för dessa tidiga redaktörer, och det var vanligt att försöka placera betrodda personer på olika positioner i syfte att skaffa information. Därav ordern till Beijer att hålla regelbunden kontakt med olika korrespondenter. Postmästarnas hus blev centrala i det här sammanhanget, och i Europa skedde spridningen av informationen längs postlinjer som kontrollerades av privata entreprenörer. Postlinjerna i norra delen av Europa var exempelvis organiserade

av den tidigare nämnda familjen Taxis, som skötte posten i stora delar av Tysk-romerska riket.³⁵⁷

Johan Beijers instruktion avslutas med att han på nytt, liksom i sin fullmakt, garanteras överskottet av brevpengarna genom att han ”fritt och oberäknadhe niutha alle brefpenningarne, som falla af thee bref, som här ifrån sändas”.³⁵⁸ Dessutom skulle han årligen skicka in en räkning till staten där han skulle redogöra för postens ekonomi.

Efter att postväsendet infördes 1636 var det förordningen om postbuden som reglerade dess organisation, och några nya riktlinjer utfärdades inte under Anders Wechels tid. I samband med Beijers tillträde verkar ett behov ha uppkommit av att mer i detalj reglera posten. Den 2 januari 1643 utfärdades ”General Rijkzens Post-Ordning”, och i inledningen heter det att postväsendet ”härtill och ännu icke satt och fattat uti sin fullkommelige skick och ordning”.³⁵⁹ Motivet till postväsendet är fortfarande att de besvärliga skjutsningarna ska försvinna, men också att

våre trogne Undersåtares och Rijkzens Inbyggiares [...] tilhörige bref beqvemligen och med säkerhet både här inne i Rijket och dess underliggiande Provincer, så wäl som uthan Lands [...] kunne fortskickade och bestälte warda.³⁶⁰

Förmodligen har organisationen under de första åren visat sig otillräcklig, och nya regler har behövts för att få posten att fungera smidigt. Samtidigt med postordningen utfärdades en brevtaxa som, tillsammans med postordningen, återutgavs 1645, efter Kristinas trontillträde.³⁶¹ Slutligen gavs det 1646 ut en förordning om postbönderna och postiljonerna vilken mer i detalj reglerade postbönderna och deras verksamhet.³⁶² Postbönderna hade lämnats därhän i postordningen från 1643, där det i den tredje punkten heter att det med postbönderna ska förhålla sig som efter förordningen från 1636.³⁶³ Det är först efter de här bestämmelserna som postväsendet kan sägas ha fått ett enhetligt regelverk som täcker hela organisationen. Förordningen om postbuden hade, som visats ovan, till största delen rört postbönderna och deras uppgifter. I postordningen från 1643 inkluderades också postmästarna och organisationen kring postkontoren. Inte minst ordnades kontrollen över postverksamheten på ett tydligare sätt när också betalning av breven, rekrytering av postpersonalen och liknande frågor reglerades, främst i brevtaxorna.

Denna om- och nyorganisering av postväsendet är tydligt knuten till

Johan Beijers tillträde som postchef. Vad som träder fram är en typisk hierarkisk organisation. Det är staten som bestämmer och Beijer blir den anställde tjänstemannen som ska leda postorganisationen. I den första punkten i postordningen från 1643 heter det att det

skal här i Stockholm altid vara och Residera en viss och i the saker som Postväsendet angå förfaren Man och Postmästare hwilken hela Wärdet med alle ther til nödige Correspondentier, som anten hans Embete förnemligen vidkomme eller elliest honom kunne blifva pålagde, dirigera och vid mackt hålla skal.³⁶⁴

Johan Beijer bemyndigas att vara chef över posten än tydligare än vad Wechel var. Dessutom får han i uppgift att övervaka att postordningarna följs runt om i riket. I de fall han upptäcker några oriktigheter ”skal han på sådant efter bästa förmågo föra tidige böter”.³⁶⁵ Förordningen ger postmästaren i Stockholm rollen som den som ska kontrollera postorganisationen, och jämfört med Wechel får Beijer större auktoritet. Bland annat ska han ha tillsyn över de postförvaltare som enligt punkt 2 ska finnas i varje stad dit posten går och som ska sköta hanteringen av posten vid det lokala postkontoret. I den sjätte punkten förtydligas Beijers roll och ytterligare auktoritet ges honom genom att han efter eget huvud ska sköta posten och åtgärda de eventuella fel som inte omfattas av förordningens paragrafer. Beijers utnämning påminner mer om en entreprenadlösning än Wechels gjorde, så till vida att han fick behålla postmedlen och på det viset kunde sköta posten som ett företag. Trots det är det likväl den hierarkiska organisationsformen som är dominerande och staten behåller posten i ett fast grepp. Organisationsformen under Beijers första år måste fortfarande betecknas som hierarkisk.

Som en stor nyhet i postordningen från 1643 framstår punkt 5. Där konstateras att utvidgningen av postväsendet och inrättandet av postförvaltare i städerna orsakat ”een stoor omkostnadt”.³⁶⁶ För att täcka statens utgifter ska alla som skickar brev med posten betala porto efter den taxa som utfärdades samtidigt med förordningen. Det var de här inkomsterna som staten hoppades skulle göra att posten kunde bära sig själv och som så tydligt omtalades i Beijers instruktion. Portot ska dock inte betalas för de brev som skickas av kungen eller av några av kollegierna, vilka ges rätt att sända fribrev. Regleringen faller tillbaka på den gamla sedvanan att kungens budbärare alltid hade rätt till fri skjutsning och husrum. När förvaltningen under stormaktstiden mer

och mer byggde på skriftlig kommunikation var det kungens brev som skulle ha rätt till fri lejd, i det här fallet rätten att skickas gratis inom det nya postväsendet. Fribreven skulle framöver bli en ständig hämsko för postväsendets ekonomi och en fråga som livligt debatterades.³⁶⁷

Praktiska detaljer för sändandet av breven och betalningen av porto förtydligas i de brevtaxor som bifogades postordningen både 1643 och 1645. I förordningen om postbuden hade reglerna kring betalningen varit otydliga, liksom själva proceduren med var gemene man skulle lämna in sina brev om han ville utnyttja postväsendet. I brevtaxan från 1645 heter det därför:

Först wele wij at alla Bref som skole beställas med våre Poster skole inlevereras icke hoos Postbönderne eller Postilionerne, som wij förnimme härtill myckit skedt är, men uthi vårt Posthus här i Stockholm eller hoos någon Postförvaltare uthi en eller annan wiss stad, å thet theröfver kan hållas ordentlig Registratur, och alt packas ihoop uthi ett wist Pacquet. Efter som och ingen skal eller kan wara skyldig att swara för the Bref som således med Postilioner, uthan pacquet och Registratur eller Charta, försändes.³⁶⁸

Utöver detta innehåller taxan information om vid vilka tider breven ska lämnas på postkontoret. I Stockholm ska posten vara inlämnad innan klockan sex på kvällen och i de övriga städerna innan posten passerar. Likaså utreds betalningen. Portot för alla brev ska betalas i samband med att de lämnas in på postkontoret, undantaget de fribrev som specificerades i postordningen. Postens kontakter med utlandet understryks, och det är postmästaren i Stockholm som ska vara behjälplig i det fall någon vill skicka brev längre bort än till Hamburg, dit det svenska postnätet sträckte sig. Utöver detta innehåller taxan flera stadganden kring kontrollen av postväsendet. Bland annat säger punkt 9 att det är strängt förbjudet att bryta upp postpaketen. Vissa personer har dristat sig att göra det och i fortsättningen ska detta straffas hårt. Likaså ska den bestraffas som hämtar ut någon annan persons brev på postkontoret. Utfärdandet av postordningen 1643 åskådliggör hur staten genom att utfärda regler garderade sig mot opportunist. Ett tydligt formellt regelverk är, som Douglass C. North sagt, en förutsättning för att ekonomisk verksamhet överhuvudtaget ska fungera.³⁶⁹

I förordningen om postbönderna och postiljonerna från 1646 nämns att förordningen om postbuden är grunden till postväsendet, men att

ordningen nu har setts över och förbättrats. På det hela taget måste bondestafetten med postdrängarna anses ha fungerat väl – även om punktligheten kan ifrågasättas, vilket förordningen nämner. Det var först och främst regelverket för verksamheten i städerna, hanteringen av breven och ekonomin som fick en översyn under 1640-talet. Postböndernas förehavanden förändrades först när de andra reglerna var på plats.

I den första punkten inskräps att postböndernas rättigheter ska respekteras. De friheter från gästning och skjutsning samt dagsverken som bönderna garanterades när postväsendet infördes verkar inte ha följts av alla. Bönderna får inte utnyttjas till detta, ”hwarken af Landshöfdingarne, mindre af Länsmännenne”.³⁷⁰ Det skjutsningsproblem som posten var tänkt att lösa har funnits kvar och inte ens statens egna ämbetsmän har dragit sig för att missbruka systemet. Det verkar också som om landshövdingarna på andra sätt har lagt sig i postens ordnande, bland annat genom att av- och tillsätta postbönder. I förordningen stadgas att ingen utom postmästaren i Stockholm, eller hans ställföreträdare, får lov att avsätta bönderna från deras tjänst. Landshövdingarna, och med dem hela den lokala förvaltningen, hade redan tidigare varit föremål för kritik från postens sida. I ett odaterat plakat från 1640 sägs att landshövdingarna i provinserna, råden i städerna, befallningsmän och länsmän ska låta posten passera dag och natt och inte uppehålla den. Den som inte följer reglerna ska straffas i enlighet med den tryckta postordningen. Detta framstår som en uppmaning till de lokala ämbetsmännen att hålla fingrarna borta från posten. I samma plakat, som berörde vissa poster längs de större vägarna, föreskrevs också hur postförvaltarna skulle göra när posten ankom – i alla fall de av dem som kunde läsa och skriva:

at the hwar gång här under anteckna hwad Dagh och Tijma för eller effter Middagh som Posterna ankomme och åter affärdade blifwa, så wäl i Åter som Framfärden och alle gånger thesse tryckte Passbreef ifrån hand til hand hijt tillbaka uthi vårt Posthuus här i Stockholm inlefwere.³⁷¹

När det gäller postbönderna inskräps regelverket, och de som inte sköter sin tjänst ska avskedas: ”the som man befinner oduglige otrogne eller försumelige skole affskaffas och istället igen andra gode Edsvorne Män tillsatte och förornade blifva”.³⁷² Vad gäller själva brevbefordran återknyter förordningen från 1646 till förordningen om postbuden.

Postbönderna ska helst bo på ett avstånd av två mil ifrån varandra och reglerna kring postsäcken och posthornet är i stort desamma som 1636.

På en viktig punkt införs 1646 en nyhet när det gäller postförslingen. Tidigare hade det inte varit något krav att bönderna skulle transportera posten med hjälp av häst. Hästar var dyra djur och bönderna ville med största säkerhet inte slita på djuren genom att använda dem för postför-sel. I förordningen från 1646 åläggs de dock att använda hästar. Texten konstaterar att det hittills har varit tillåtet att transportera postsäcken till fots, men att de duktiga och dugliga bönderna har använt sig av hästar för att få fram posten så snabbt som möjligt. Från och med nu är det obligatoriskt med häst:

Ingen postbonde på någon ort i synnerhet the som vid store Landsstråten emellan Stockholm och Halmstad (hvilken väg de Uthrijkes Brefven komma och afgå) äre tilsatte och boendes skal understå eller fördrista sig at fortskicka Brefsäcken med någon til Foot löpande uthan alltid hafva en godh häst ved handen som ther til kan brukas.³⁷³

De nya reglerna har kommit till för att snabba på postens gång. Bönderna måste rida ”i galop och fyrsprång eller ju i fult traaf”.³⁷⁴ Ett annat problem som uppdagats i samband med förordningen 1646 är den tid som bönderna haft på sig att transportera postsäcken. Tidigare stadgades att bonden hade två timmar per mil på sig att gå med säcken. Under 1646 konstaterades att milen inte var lika lång överallt i landet och att det saknades både klockor och personer som kunde klockan.³⁷⁵ Därför var det omöjligt att sätta upp någon tid för hur snabbt posten skulle transporteras. Istället förväntades varje postbonde helt enkelt transportera posten så snabbt han kunde.

Hanteringen av posten ger intryck av att ha varit ganska stökig under de första åren. Ett behov av ett mer reglerat postväsende hade uppkommit, och förordningarna mellan 1643 och 1646 ska ses som statens svar på detta behov. Johan Beijer trädde fram som chef för den hierarkiska organisationen medan den dagliga administrationen av postväsendet koncentrerades till de lokala postkontoren. Det var från kontoren som den huvudsakliga kontrollen över posten skulle skötas och postförvaltarna, eller postmästarna som de senare skulle kallas, trädde här fram som viktiga kuggar i organisationen, inte minst genom att de fick i uppgift att kontrollera att postbönderna i närheten av deras städer skötte sina åligganden. I ett beställningsbrev och privilegium från 1643

ges postförvaltaren i uppgift att ”med största flijt i tid taga uthi acht och efterkomma wåre publicerade Post-ordinantier”, dessutom ska han hålla ”Inspectionen öfwer the Postbönder hwilke honom beqwämet liggia til handa”.³⁷⁶ När det gäller pengarna från portot ger privilegiet postmästarna rätt att behålla dem som sin lön och underhåll, en formulering som pekar fram mot en entreprenadlösning där de lokala postmästarna fungerar som små egenföretagare.

Genom den utbyggda kontrollen ordnade staten sina transaktionskostnader. När posten startade 1636 blev det omedelbart nödvändigt att se till att postbönderna skötte sina uppgifter, att postmästarna inte försinkade postsäcken, och att alla betalade porto för sina brev. Alla de uppgifterna genererade transaktionskostnader. I bakgrunden fanns risken för opportunist, eftersom hela postkedjan kunde brytas genom en försumlig postbonde eller postmästare. För att gardera sig mot opportunist skapade staten ett tätare regelverk, vilket gjorde postväsendet mer hierarkiserat. Samtidigt innebär fler regler att någon måste kontrollera att de efterlevs, och då ökar transaktionskostnaderna. Frågan är om den svenska staten under 1640-talet hade kapacitet att klara av den kontrollen.

En jämförelse kan göras med Johan Beijers beställningsbrev, som gav honom rätt att behålla postmedlen som flöt in till kontoret i Stockholm. En sådan lösning påminner till en del om en entreprenad. Detsamma kan sägas om reglerna för de lokala postmästarna. När det gäller avlöningen av postväsendets personal hade staten på 1640-talet uppenbarligen inte den administrativa kapacitet som krävdes för att organisera avlöning enligt en hierarkisk princip, alltså att anställa personal på det vis som senare skulle ske.³⁷⁷ Johan Beijer fick sitt förordnande som postchef förlängt av riksrådet 1645, då han också gavs brevpengarna för ytterligare två år. Under de följande åren verkar rådet ha förnyat Beijers chefskap med jämna mellanrum.³⁷⁸

Förändringarna av postens organisation under 1640-talet kan också kopplas till inrättandet av landshövdingarna 1635. Arrangemanget med postmästarna som lokala tillsynsmän för att kontrollera postbönderna har slående likheter med hur statens lokala förvaltning organiserades efter 1635. I samband med landshövdingarnas inrättande lades delar av statens kontroll, främst när det gällde de fiskala ärendena, direkt på den lokala nivån. Det var ämbetsmän ute i landet som skulle ansvara för att skattesystemen och den statliga kontrollen fungerade.³⁷⁹ Parallellt med postväsendets organisation efter 1646 är påfallande och visar hur olika delar av den centrala administrationen influerat varandra.

Postväsendet förlänas till Vilhelm Taube

I början av 1654 förändrades ledningen för postväsendet. Strax före sin abdikation från tronen gav Kristina ut en fullmakt åt riksrådet Vilhelm Taube ”att wara Generall Rijks Postmästare”. Fullmakten innebar att Taube gavs postväsendet som en sorts förläning. Anledningen var enligt fullmakten att Kristina hade

nådigst godt funnit förberörde postwäsende igenom en General Rijkspostmästare att låta administrera och i synnerhet för mera respect och autoritet skull, det ämbetet med någon man utaf förnämlig condition att låta förse.³⁸⁰

Vilhelm Taube var alltså en förnämlig man som skulle ställas i spetsen för posten och skänka glans åt organisationen. Källorna som belyser hans utnämning är få, och det är svårt att dra några slutsatser om varför Kristina förändrade postledningen. Det sägs exempelvis ingenting i fullmakten om att posten fungerade dåligt under Johan Beijer och att Taube av den anledningen skulle ta över. Att förläningen var en misskreditering av Beijer motsägs av att han tio dagar senare, den 18 februari 1654, adlades av Kristina, bland annat för sina insatser för postväsendet. I Beijers sköldebrev, utfärdat i samband med att han adlades, redogörs för hans utnämning till postmästare och det heter vidare:

Såsom han nu hela then tiden uthöfer, som han först är kommen; i wår och Chronones tienst, in till närvarande tijd, hafwer med all troohet flijt och försichtigheet förättat, hwad honom hafwer hwarit anbetrodt och pålagdt, och intet låtit fehla af sin skyldiga plicht; Ennkannerligen bracht wårt och Rijksens Postwäsende, uthi ett så gott stånd och esse, att det numera öfwer hela Rijket och dess underliggiande provincier är stabilierat och uthi een richtig gångh och lopp satt wordet.³⁸¹

Även om sköldebrevets formulering följer gängse praxis, framstår det inte som om Johan von Beijer misskött sitt uppdrag inom postväsendet. I släktens adelsvapen infördes dessutom ett posthorn, återgivet på den här bokens omslag, en tydlig referens till var adelskapet hade förtjänats.³⁸²

Förläningen av posten var emellertid inte första gången som Vilhelm Taube belönades av Kristina. I samband med hennes kröning 1650 fick Taube en gåva på 2 255 daler och närmast till hands ligger därför att Taube åter belönades av drottningen för lång och trogen tjänst vid

hovet.³⁸³ Det var nämligen vid hovet han till största delen tjänstgjorde, och han var i samband med utnämningen förutom riksråd också kammarherre och hovmarskalk. Efter Kristinas abdikation utnämndes han även till övermarskalk hos drottning Hedvig Eleonora.³⁸⁴ Taube har erhållit postväsendet som en del i den belöningskultur som fanns under 1600-talet och som beskrivits av bland andra Fabian Persson. Det var inte ovanligt att regenten belönade gunstlingar och andra genom att dela ut olika uppdrag eller gåvor.³⁸⁵ Att Taubes utnämning verkligen var en belöning styrks av texten längre ner i fullmakten, där postkassan omtalas. Om denna och om postmedlen har Kristina beslutat att ”wälbem:te herr Vilhelm Taube att uthi stället för wiss årligh löhn, till wijdare wår förordning, skola må niuta de Post och breffpenningar som wid General Posthuset i staden Stockholm till att erläggas vanligen ähro”.³⁸⁶ Hovmarskalken fick alltså behålla hela vinsten från postkontoret i Stockholm.

Av fullmakten att döma var det meningen att Johan von Beijer skulle skiljas från posten och Taube ta över. Så blev dock inte fallet, förmodligen för att Vilhelm Taube inte visste något om postväsendets skötsel. Istället verkar Beijer ha arbetat vidare och skött den dagliga driften medan Taube tagit hand om förtjänsten. Beijer medverkade regelbundet vid riksrådets möten och redovisade de inkommande rapporterna från statens korrespondenter.³⁸⁷ Riksråden verkar dessutom ha betraktat honom som den som förestod posten. När Gustav Evertsson Horn, generalguvernör i Ingermanland och Kexholms län, önskade att fler postbud skulle trafikera hans provins står det i rådets protokoll: ”Rådet hölt för rådsampt, att man medh Beijer her öfver först comunicerar, hvilken direction öfver postväsendet hafver, och höra hans betänkiande deruthinnan”.³⁸⁸

Taubes utnämning framstår således som en ekonomisk kompensation, knuten till Kristina, något som styrks av att Karl X Gustav ändrade fullmakten och istället för att ge Taube brevpengarna gav honom en årlig lön.³⁸⁹ Beijer hade fortsatt hand om den fysiska postkassan och var den som skulle betala lönen. Han betalade emellertid aldrig, vilket blev inledningen till en lång och ibland förvirrad konflikt kring ledningen av det svenska postväsendet. Denna tvist ska jag inte redogöra för i detalj men för sammanhangets skull presenterar jag en kort resumé av händelserna.³⁹⁰

Taube vände sig i juni 1657 till riksrådet och krävde ”att Rådet ville adsistera honom, att han måtte niuta K. M:tz breff tillgoda, och Post-

mest:n Beijer tillhållas att låta honom följa de 1000 rdr, som honom åhrligen skole lefvereras".³⁹¹ Beijer vägrade trots detta betala något och Taube klagade på nytt hos rådet den 13 juli 1657. Vid det mötet tyckte rådet att Beijer skulle "för samptl. Rådet komma upp och förklara sigh deröfver".³⁹² Beijers obstinata beteende ledde till reprimander från både kungen och rådet och slutligen gavs Taube en ny fullmakt.³⁹³ I denna plockades Johan von Beijer helt bort från postförvaltningen och istället insattes Anders Law för att sköta det praktiska arbetet. Law var en tysk från Magdeburg som liksom Beijer kom till Sverige under trettioåriga kriget. Han började arbeta vid postväsendet under 1653, då som Beijers assistent. Från 1658 var han den som skötte den praktiska posthanteringen under Taubes tid som generalrikspostmästare.³⁹⁴

De följande åren innehåller flera olika skrivelser mellan Beijer, Taube, riksrådet och kungen. I korthet handlar de om att Beijer försöker tillskansa sig posten på nytt och med olika argument försöker misskreditera Taube och ställa sig in, framförallt hos rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie.³⁹⁵ Det framstår ganska klart att kampen mellan Beijer och Taube i slutet av 1650-talet kretsade kring postkassan. Postväsendet hade utvecklats till en lukrativ verksamhet och det gick att göra en hel del pengar på posten. Detta visste Beijer efter flera år som postchef och han gjorde vad han kunde för att få kontroll över inkomsterna igen.

Som en del i sin kamp för postpengarna organiserade Johan von Beijer en egen postlinje mellan Stockholm och Helsingör.³⁹⁶ Med privata bud skickades posten till Helsingör, där den gick vidare med det danska postväsendet till Hamburg. Det senare var en stor fördel jämfört med den vanliga svenska postlinjen. Danskarna red nämligen med posten, medan de svenska buden tvingades använda häst och vagn på sin väg genom Danmark. Beijers nya post gick mycket snabbare än den svenska eftersom han förhandlat med danskarna om att få använda deras ryttare. Postlinjen lockade över en del kunder från den vanliga svenska posten och Vilhelm Taube protesterade mot Beijers arrangemang. Riksrådet fördömde tilltaget och förbjöd Beijer att organisera någon egen post. Trots det fortsatte trafiken och det slutade med handgemäng då Taube skickade ut personal för att handgripligen stoppa Beijers postryttare. Beijers postlinje till Hamburg har blivit berömd för att bland annat exdrottning Kristina använde sig av den för att skicka sina brev när hon var i Sverige i samband med riksdagen 1660. Vid sitt besök gav hon Beijer fullmakt att transportera hennes post till Hamburg. Likaså skrev hon ett brev till Taube i vilket hon

beklagade att Beijers poststryttare blivit stoppade och menade att de hade rätt att rida med hennes post.³⁹⁷

Konflikten mellan Beijer och Taube ska i första hand tolkas som en kamp om postpengarna. Några nya förordningar eller andra organisatoriska förändringar av posten gjordes inte under perioden och det går inte att se några direkta diskussioner kring huruvida posten skulle vara organiserad som entreprenad eller hierarki. Den postorganisation som Kristina 1654 överlät till Vilhelm Taube har av allt att döma fungerat bra. Ingenting i undersökningen tyder på att det rått förvirring i posten, och förändringen kan knappast hänföras till ett behov av att minimera statens transaktionskostnader. Tvärtom framstår förutsättningarna för posten under 1650-talet som relativt goda. Tillgångsspecificiteten steg, samtidigt som transaktionsfrekvensen, alltså antalet brev, ökade. Det regelverk som sjuöattes under andra halvan av 1640-talet fyllde också den funktionen att det garderade posten mot opportunism. Det framstår som om postväsendet under 1650-talet blivit en bricka i det allmänna maktspelet inom staten, och staten har inte intresserat sig för dess organisationsform. Istället har posten, och framförallt postkassan, fått fungera som gratial och belöning. Konflikten mellan Beijer och Taube, och den därpå följande oordningen i postledningen, har inneburit att transaktionskostnaderna för övervakningen av posten skenat. Riksrådet fick exempelvis gripa in och författa en ny fullmakt för Taube, och jämfört med tiden före hans utnämning hade rådet betydligt högre transaktionskostnader för postens ledning. Konflikten fortlevde dock under flera år, tillsynes utan att rådet eller regenten på allvar försökte lösa den. Förklaringen stämmer väl överens med de politiska transaktionskostnadernas betydelse för hur organisationen utformades. Bedömningen från statens sida har varit att belöningen åt Taube varit viktigare än att postverksamheten fungerat utan konflikter.

Tvisten mellan de båda kontrahenterna tog slut 1661, då Taube skiljdes från posten genom ett rejält avgångsvederlag. De exakta omständigheterna är oklara. Teodor Holm talar om att Taube avsåg sig postväsendet självmant för att kunna sköta sin riksrådssyssla. På sommaren 1661 dog också Anders Law och det är troligt att Taube saknade någon som kunde sköta det praktiska arbetet åt honom.³⁹⁸ Mycket talar också för att både rådet och förmyndarregeringen för Karl XI började tröttna på den infekterade striden. Ett exempel på det finns i material från riksdagen i Göteborg 1660. Både prästerskapet och borgerskapet

diskuterade problemen inom postledningen och i ett gemensamt uttalande föreslår de att

Öfwerpostmestarewäsendetz förwaltande afskaffas, och tillförordnas den, som samma dienst förträder medh ringare aflöningh: item at prijsset på brefuen modereras, och att penningarna, som falla, inlefreras uthj Cronones cassa, kenna så wäl Borgerskapet som Presteståndet nyttigt och hälsosampt.³⁹⁹

Kritik som denna har förmodligen påverkat den kommande omorganiseringen av posten. Trätan mellan Beijer och Taube hade kostat stora resurser, mätt i transaktionskostnader, och under 1662 inleddes därför förhandlingar med Beijer om en återkomst som postchef.

Johan von Beijer arrenderar posten

Efter Taubes reträtt återkom Johan von Beijer som postchef, nu med titeln postdirektör. Från och med den 1 januari 1663 arrenderade han postväsendet enligt ett kontrakt som han slutit med kanslikollegiet. Beijers arrende under 1660-talet är det mest långtgående försöket att driva posten på entreprenad som staten genomförde under 1600-talet. Kontraktet med Beijer var både första och enda gången som hela driften av postverksamheten lades ut på entreprenad. Avtalet har tidigare uppmärksamrats av posthistoriker som Nils Forssell och Teodor Holm, men då beskrivits kortfattat och som en sorts anomali i den postala organisationen, en beskrivning som följer mönstret att den tidigare svenska posthistorien är en framgångssaga i vilken det fungerande statsverket är slutprodukten.⁴⁰⁰ Även Mats Bladh har kort diskuterat Beijers arrende, men han bygger sin undersökning på Forsells och Holms empiri.⁴⁰¹ Det saknas därför en systematisk genomgång av arrendevalets tillkomst och dess konsekvenser för postens organisation.

Till att börja med är anledningarna till att Beijer på nytt ställdes i ledningen för posten oklara. Den förklaring som ligger närmast till hands är att konflikten med Taube hade skadat postväsendet, i alla fall när det gällde ledningsfunktionerna vid postkontoret i Stockholm. Striderna mellan de två tärde på kanslikollegiets resurser och producerade, som visats ovan, en inte oansenlig mängd inlagor och suppliker från de inblandade. Om vi antar att postens centrala ledning präglades av förvirring i början av 1660-talet kan kanslikollegiet ha vänt sig till

Beijer i hopp om att han som erfaren postchef ånyo skulle få verket på fötter. Förklaringen stämmer väl med teorin om transaktionskostnader då Beijer hade den höga tillgångsspecificitet som krävdes. I det fall kanslikollegiet hade valt att ordna en ny postchef hade vederbörande tvingats inhämta motsvarande kunskap, och under tiden orsakat staten högre transaktionskostnader.

I det kontrakt som slöts mellan kanslikollegiet och Beijer sägs att ”under ofwanbem:te Direction och Arende höra och böra förståås” de delar av postväsendet som Beijer hade att sköta. Först och främst gällde det ”alla postmästare, postförvaltare och poster, som äro anställte eller sättias bör öfver hela Sveriges rike och storfurstendömet Finland samt hertigdömet Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän”.⁴⁰² Likaså reglerades hur ofta posten skulle gå mellan Stockholm och Hamburg, den klart viktigaste linjen i det svenska postnätet. Breven skulle skickas två gånger i veckan, dels med de svenska buden, dels med den danska posten till Helsingör. Den post som sändes från Hamburg på fredagskvällen skulle ankomma till Stockholm tio dagar senare, på måndagkväll eller natt. Den post som skickades från Hamburg på tisdagen skulle ankomma Stockholm nio dagar senare, på torsdagskvällen.

Huvuddelen av arrendekontraktet gäller dock inte praktiska frågor. Själva transporten av breven skulle alltfört skötas av postbönderna. Istället var det de ekonomiska delarna av postväsendet som stod i fokus: avtalet mellan staten och Beijer handlar till största delen om vem som ska betala för vad. I Johan von Beijers fall gällde det frågan om hur han skulle kunna tjäna pengar på företaget, och i första hand var det brevportot som kunde ge ett överskott åt arrendatorn. Vilka delar av portot som skulle tillfalla Beijer stadgades därför noga i kontraktets första punkt, där det heter att Beijer ska erhålla

all den postlöhn som af brefven, uthi hwart och ett Posthus, öfwer Sverige och Storfustendömet Finland, samt hertigdömet Skåne, Halland, Blekinge och Båhuslähn, jämväl för dem som sändas två gånger uthi weckan ifrån Helsingör genom Danmark och Holsten till Hamborg, och ifrån Hamborg tilbakars åth Helsingör, faller och erläggias böör.⁴⁰³

Med andra ord fick Beijer rätt till det mesta av postintäkterna. Motkravet var att han betalade en arrendesumma till staten: ”ärligen åth Kongl. M:tt och Chronen fiorton Tiusendi daler Sillfvermyntt”.⁴⁰⁴ Beloppet

inger respekt och tyder på att postväsendet redan under 1660-talet nått en omfattning som genererade avsevärda summor pengar. I sin studie av arrendesystemet kring skatteuppbörden på 1620-talet har Mats Hallenberg en lista på de högsta arrendeavgifterna som finns i kammarkollegiets kontraktsböcker.⁴⁰⁵ Beijers postarrende hade placerat sig på nionde plats, vilket visar på postfinansernas omfattning 1662. Summan är stor, även om vi beaktar eventuell inflation under perioden.

Kontraktet stipulerade därutöver vilka olika skyldigheter Johan von Beijer hade gentemot staten. Det gällde bland annat att avlöna de svenska postbuden från Hamburg till Helsingör och att underhålla postbåten i Helsingör. Han skulle dessutom avlöna postmästarna över hela riket och se till att det fanns hela och funktionsdugliga postväskor som breven kunde transporteras i. Kontraktet skrevs på tolv år och skulle gälla mellan den 1 januari 1663 och den 1 januari 1675. Beijer hade rätt att bryta kontraktet efter tre år om han inte fick ekonomi i företaget. Han kunde också ansöka om nedsättning av arrendesumman i det fall landet drabbades av pest eller krig, vilket skulle innebära färre brev för posten att distribuera.

I princip var det överenskommelsen om portot som var grunden i arrendet och det var där Beijer hade möjlighet att tjäna pengar. Därutöver stadgades ett antal praktiska lösningar av ekonomisk art. Framförallt gällde det fribreven som staten och dess förvaltning fortfarande skulle få lov att skicka. Som fribrev räknades i vanlig ordning brev till eller från Kungl. Maj:t, kollegierna och andra personer inom statsförvaltningen. Det innebar ett inkomstbortfall för Beijer, och han gavs rätt att räkna ner arrendesumman med de kostnader han hade haft för att distribuera fribreven. I kontraktet reglerades vad som skulle räknas som fribrev och hur själva avkortningen skulle gå till:

det är aftalat at postdirectoren må uthaf Arrendesumman decourtera den Postlöhn, som alla här ofwan till Specificerade sorter af frijbrev, hade efter Taxan bort bethala [...] att af dessa 14000 D.S.M:t, skall afräknas och decourteras, alt hwad General post cassan genom frijbrefen afgår och borträknas kan.⁴⁰⁶

Nedsättningen av arrendesumman skulle göras en gång om året och Beijer skulle lämna in en skriftlig redovisning. På så vis hoppades kansli-kollegiet att det skulle bli enklare att ha uppsikt över postens ekonomi:

När hwart och ett år är förlupit, skall postdirectoren eller de hans wara förpliktat at lefwerera 1. in uthi Cantzlie Collegio, en wiss efterrättelse på alt det som under hans inspection äro passerat, och 2. Uthi Cammar Collegio, en richtigh, och med alla tilhörige documenter verificerat Räckning, öfwer alla de inkomster och uthgiffter som höra till hans administration, af postwäsendet, på det Kongl. M:tt må efter förloppet af detta Arrendet, hafwa dess bättre efterrättelse om postintraderne.⁴⁰⁷

Det är osäkert om det någonsin upprättades eller lämnades in någon rapport om verksamheten eller någon ekonomisk redovisning. Efter att Beijer tecknat avtal på posten verkar administrationen ha flyttats över till honom personligen. Det är uppenbart att han betraktade posten som sin egen privata rörelse. Att det förhöll sig på det sättet framgår av stora kommissionens undersökningar under 1680-talet. I samband med räfsten mot Karl XI:s förmyndare dömdes ledamöterna i de olika kollegierna att betala tillbaka pengar till staten. Kommissionen var dock okunnig om postens förvaltande under förmyndartiden och i domen mot kanslikollegiet heter det: ”För Post Cassans medel göres jämnwäll af wederbörande richtigh redo och räkningh och hvad, skada och afsaknad Publicum därigenom tagit återbetalas i lijka måtto med intresse sex pro Cento årl”.⁴⁰⁸ Formuleringen var ett resultat av att bland annat riksrådet Göran Gyllenstierna inför kommissionen förklarat att kanslikollegiet inte haft med postkassans skötsel att göra under tiden för Beijers kontrakt.⁴⁰⁹ I domen reserverade sig därför kommissionen för framtida möjligheter att kräva Beijers arvingar på pengar. Hur det blev med den saken är oklart.⁴¹⁰

Johan von Beijer fick ett ganska förmånligt kontrakt på det svenska postwäsendet, men han fick inte oinskränkt makt över själva organisationen. Det var fortfarande staten som skulle besluta om postens regelverk, och kanslikollegiet förbehöll sig rätten att utfärda nya regler om det behövdes. I de arrendekontrakt som staten tidigare slutit för andra typer av verksamhet fick entreprenören fri disposition över verksamheten så länge som arrendesumman betalades på angiven tid.⁴¹¹ För postwäsendets del var det annorlunda, vilket förmodligen har att göra med den grundläggande betydelse för administrationen och informationsspridningen som posten hade. Det var helt enkelt inte möjligt, eller ens önskvärt, att släppa ifrån sig den totala kontrollen över rikets kommunikationssystem. En annan förklaring är att grunden i postsystemet utgjordes av indelta postbönder som förmodligen sett sig som kungens män också efter att avtalet börjat gälla.

Arrendekontraktet hade föregåtts av långa förhandlingar mellan Beijer och kanslikollegiet. Med tanke på det relativt orediga skick som posten befann sig i efter Beijers och Taubes många konflikter, har Johan von Beijer säkerligen försökt skaffa sig så goda villkor som möjligt. Till hans fördel talade hans långa erfarenhet av posten – hans tillgångsspecificitet, för att tala med Williamson. Den relativt nya förmyndarregeringen insåg förmodligen att han på kort tid skulle få posten på fötter igen. Det var dock ingalunda tal om att ge Beijer postintäkterna helt gratis. Ett första förslag på avtalet verkar ha upprättats av Magnus Gabriel De la Gardie och presenterades i kanslikollegiet den 12 augusti 1662. Då "[o]plästes och öfwerlades H. Rijks Cantzlerens Excell:ts project angående påstwäsendets förarenderande, medh dess conditioner".⁴¹² Samtidigt ville kollegiet "Beijer att han måtte sin mening och sentiment där öfver låta veta".⁴¹³ Dagen efter var Beijer med vid kollegiets möte där han "befalltes munteligen påminna hwad han till ofanbm:te H. Rijks Cancellerens Excell:ts project hade att säga, och opläste så huar punct för sigh".⁴¹⁴

Som visats ovan hade stora delar av arrendekontraktet att göra med postförbindelsen med Hamburg, och i förlängningen med Europa. Det var också kring dessa punkter som de första diskussionerna uppstod. Beijer tyckte av någon anledning inte om förslaget för posten till Hamburg. Istället ville han lägga fram ett eget "förslagh huarefter han mente posten emellan Hamborgh och Elsingör bättre kunna gåå".⁴¹⁵ Han lovade också kollegiet att han inte skulle ändra "substansialia", utan endast praktiska saker med posten. Tillsammans med de många diskussionerna om just postförbindelsen mellan Stockholm och kontinenten tydliggör detta åter Hamburglinjens centrala betydelse.

Resten av förhandlingarna gällde de ekonomiska villkoren för arrendatorn. Postens största inkomstkälla var otvivelaktigt portot för breven, och inte oväntat verkade Johan von Beijer för att porto skulle erläggas för alla brev som skickades med posten. Han motsatte sig reglerna om att staten fick sända fribrev. "Exciperade Bejer sigh inthet kunna blifwa medh 1645 års påstordningh med brefwens betalningh".⁴¹⁶ Kollegiet menade dock att fribreven behövde vara kvar. Beijer påstod då att han tidigare hade blivit lovad att inga brev skulle kunna sändas gratis, när dessa diskussioner fördes är fortfarande oklart. Att det förekom ett utbrett missbruk av fribrevsrätterna inom den statliga förvaltningen verkar ha stått klart eftersom Beijer i diskussionen "påminde om att missbruk [...] af Påstbrefwen i Canceli som Cammaren".⁴¹⁷ Kanslikollegiet

framhårdade dock i sin ståndpunkt och ansåg att fribreven måste finnas kvar för statens korrespondens med de utrikes ministrarna. Lösningen blev, som framgår av det slutliga kontraktet, att Beijer fick räkna ner arrendesumman med kostnaden för statens fribrev.⁴¹⁸

En viktig punkt i förhandlingarna om arrendeavtalet gällde avlöningen av postmästarna och postbönderna, angående postmästarna i Hamburg och Helsingör och deras löner läste Beijer upp ett eget förslag. Han sa sig vara villig att betala 100 riksdaler årligen till dem som innehade tjänsterna, men deklarerade att han inte ensam kunde avlöna alla postmästarna i riket, eftersom det skulle kosta honom 10 000 daler silvermynt (dsm.) om året. Också avlöningen av postbönderna skulle vara för dyr för att arrendatorn själv skulle kunna bära den. Beijer menade att "för alla postbönder öfver hel Rijket wille fodras 15 000 dsm".⁴¹⁹ Summorna kan ifrågasättas och ska nog snarare ses som förhandlingsbud. Beijer ville rimligtvis slippa ifrån så många utgifter som möjligt och genom att överdriva kostnaden för bönderna och postmästarna ville han visa hur lite pengar postarrendet skulle ge honom.

Den sista punkten som diskuterades i kollegiet den 13 augusti gällde postmästarna, vilka Beijer ville ha "frij disposition att af och tillsättia".⁴²⁰ Anledningen var att de regler som fanns, enligt Beijer, gjorde processen för långsam i det fall någon postmästare behövde bytas ut. Den här punkten kan tyckas obetydlig i sammanhanget, men i själva verket blottlägger den en stor paradox i arrendet av posten. Som arrendator borde Johan Beijer ha fått rätt att styra och disponera posten efter eget tycke. Så hade varit fallet med de tidigare arrendeavtal som staten slutit, och så skulle det fungera i framtiden, exempelvis när det gällde arrenderingen av stora sjötullen under början av 1700-talet.⁴²¹

Med posten förhöll det sig annorlunda. Som det slutliga avtalet visar var Beijer i vissa fall fortfarande underställd kanslikollegiet. Inte bara i den meningen att staten alltid kunde återta vad den gett, utan också i så måtto att han inte hade sista ordet när det gällde postens organisation. När Beijer i kanslikollegiet krävde att få tillsätta och avskeda postmästare ville han skaffa sig större makt över postorganisationen. Till en del hänvisade han säkert till sin gamla instruktion från 1643 då han först blivit postmästare. Som redogjorts för ovan fick han då rätten att byta ut postmästare som inte skötte sitt jobb mot personer som han ansåg bättre lämpade. Det var förmodligen en skrivning liknande denna som Beijer ville ha in i kontraktet. Medlemmarna i kollegiet opponerade sig med viss hetta mot hans förslag och hänvisade

till den gällande kansliordningen från 1661, där också postväsendet reglerades. Under punkt 10 står: ”Effter Rijkzens Postwäsende hörer under Rijkscantzlerens och CancellieCollegij öfwerinspection, och Generalförvaltningen af Postwäsendet öfwer heele Rijket”.⁴²² Kollegiet hävdade här statens rätt att tillsätta postmästare i hela det svenska riket, inklusive alla provinser. I kansliordningen föreskrivs också att om det behöver beslutas något om posten så ska det tas upp i kollegiet och där ”blifwa examinerat och befodrat till Resolution”.⁴²³

Knappt en vecka senare återkom Beijer till kanslikollegiet med sitt reviderade förslag på avtalet varpå ”[o]plästes H. Beijers project angående postwäsendet, hwaröfwer discuserades”.⁴²⁴ Kollegiet menade då att ”Beijer befans aldeles ombyta substantialia af H. Rijkscantzlerens Excell:ts project”.⁴²⁵ Bland annat klagade en av ledamöterna på att Beijer hade ändrat för mycket i rikskanslerns förslag till posten mellan Hamburg och Helsingör: ”finnas påsterna alt för nära i hoop nembligen på fredagar och lögardagar”.⁴²⁶ Likaså framfördes synpunkter på hur de ridande respektive de vagnburna posterna skulle användas. Beijer invände att ”han ofvanb:mt förslagh allenast projectwijs oförgripeligen hade fattat. Dock woro där uthi sådana procognita som honom woro nödiga att hafva för än han Påstwäsendet antagar”.⁴²⁷ Trots detta hårda uttalande från Beijer verkar de båda parterna ha kommit överens. Den 20 augusti 1662 lämnade Beijer in nya förslag till kollegiet, som nu inte hade så mycket kommentarer mer än att det ”[p]åminetes att Beijer hade altför långh tijd gjort uppå [...] posterna, huilket han måtte förändra”.⁴²⁸

Förhandlingarna mellan Johan von Beijer och kanslikollegiet var alltså hårda och pågick under åtminstone ett halvår. Någon ytterligare information från protokollen finns inte bevarad då protokollserierna för 1662 är ofullständiga. Bland annat saknas protokollet från den 20 december, den dag då arrendeavtalet skrevs under. Däremot finns det bevarat en rad koncept till avtalet vilka upplyser om förhandlingarnas gång.⁴²⁹ I de tidigaste koncepten nämns att Beijer ska få behålla portot från Sverige och Finland samt det som erläggs på linjen Stockholm–Hamburg. I ett förslag har Skåne lagts till och i ytterligare ett annat är det antecknat i marginalen att Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän bör inkluderas. Det har från början alltså varit oklart vilket område som arrendet skulle omfatta.⁴³⁰ Den slutliga överenskommelsen, där Östersjöprovinserna och de tyska områdena exkluderades, verkar ha förhandlats fram.

Orsakerna till att dessa landområden inte ingick i arrendet är förmodligen att posten var organiserad annorlunda där. Det svenska systemet med postbönder som transporterade breven via en stafett hade inte införts i dessa provinser, och att inkludera dem i arrendet hade förmodligen trampat olika lokala postentreprenörer på tårna. De provinsiella postnätverken fungerade ofta som privata postföretag där det redan fanns en informell arrendator, och posten i dessa områden var inte integrerad i det svenska postväsendet.⁴³¹ I detta sammanhang är det intressant att de nyerövrade sydsvenska landskapen ingick i arrendet. Postväsendet hade omedelbart efter freden i Roskilde 1658 utsträckts till de nyerövrade landsdelarna.⁴³² På så vis kan posten ses som en förelöpare till den mer omfattande integration av de danska landskapen som skulle påbörjas efter skånska kriget.⁴³³

Som nämnts anförde Beijer stora summor pengar när diskussionen om postböndernas avlöning kom upp. En anledning till hans reaktion kan vara formuleringen att postarrendatorn skulle "betala kongl. May:tt och chronen för det som chronen afgåhr genom postbönderna, eller hålla sina egna Postillioner", vilken finns i några av koncepten.⁴³⁴ Enligt det förslaget skulle Beijer ersätta staten kontant för de friheter eller löner som postbönderna erhöill under 1660-talet. Likaså skulle han avlöna de postiljoner som trafikerade vissa av postlinjerna. Det är lätt att förstå att Beijer hickade till inför de ganska stora utgifter som ett sådant arrangemang skulle innebära. Mycket riktigt är också avlöningen för postbönderna borttagen ur det slutliga avtalet. Det enda som sägs om löner för postpersonalen är att Beijer ska "af sina medel underhålla och löhna alla Postförvaltarna öfver hela Rijket".⁴³⁵ Den stora kostnaden för alla postbönderna stannade på staten och det vittnar än en gång om det motsägelsefulla och delade ansvar för posten som fanns mellan arrendatorn och staten.

Också arrendesumman har ändrats under förhandlingarnas gång. Ett koncept i vilket det är antecknat att det har presenterats i kanslikollegium den 12 och 13 augusti står under punkt 6: "att åhrligen erläggia och betala åth Kongl. May:tt och Chronan Tijo Tujsend dalir Silfvermynt".⁴³⁶ I ett av de sista koncepten, att döma av antalet paragrafer som finns med, är "Tijo" överstruket, och i marginalen antecknat "fiorton".⁴³⁷

Förhandlingarna mellan Beijer och kollegiet kan ses som en kamp mellan en privat entreprenör som vill ha total kontroll över sin rörelse och kanslikollegiet som vill bevaka sin rätt till den yttersta makten över posten. Det är en kamp mellan de båda alternativen entreprenad och

hierarki. När Johan von Beijer fick sitt kontrakt ställdes postväsendet inför den mest entreprenadmässiga organisationsform som det hittills hade haft. Det överordnade målet för Beijer var att dra in pengar genom att sköta verksamheten som sitt eget företag. Undersökningen har visat att det var Beijers tillgångsspecificitet som lockade staten. Han hade all kunskap och erfarenhet som behövdes för att sköta posten, och i en situation när transaktionskostnaderna för postväsendet rusade i höjden var ett avtal med Beijer den bästa lösningen.

Däremot hävdade staten, genom kanslikollegiet, hela tiden uppfattningen att posten var ett kungligt regale och därför måste vara kontrollerad av staten. Termen "regale", eller "regalia", användes allmänt i Europa sedan 1500-talet som beteckning på de rättigheter som var förbehållna statens suveräne härskare, vanligen kungen. Bland annat åsyftades ensamrätten på att jaga vissa djur, bryta ädla metaller och nyttja olika typer av fiskevatten. Begreppet förändrades så småningom till att omfatta många olika typer av verksamheter inom staten, exempelvis rätten att ordna och driva ett postväsen.⁴³⁸

Samtidigt som Johan von Beijer tecknade sitt kontrakt med kanslikollegiet utfärdades en ny postordning. Ett så kallat notificationspatent gällande vissa förändringar vid posten är daterat den 20 december 1662.⁴³⁹ I själva verket handlar patentet till största delen om olika frågor kring postens placering inom statsadministrationen och dess förhållande till den entreprenad som arrendekontraktet med Beijer skapat. I inledningen bekräftas postordningarna från 1640-talet med tillägget att några få förbättringar har gjorts, vilka finns upptagna i det följande patentet. Kanslikollegiets makt över postväsendet slås fast i den första punkten:

Postväsendet efter den vid sidståldne Riksdagen uprättade Regerings-Formen, och vår Cantsselij-Ordning skal dependera aldeles af Cantsselijet och enkannerligen alla saker som angå Postväsendet eller där uthaf härröra skole äntligen decideras af bemälte Kongl. Cantsslij-Collegio, eller dem som det samma sådant committerandes varder Dock så at vår Kongl. höghet och superioritet, jemte den vanlige Revisionen Actorum, oss härmed i alla måtto blifva förbehållen.⁴⁴⁰

Paragrafens utformning följer samma linje som diskussionen i kollegiet den 13 augusti tidigare under året. Även om Beijer fick arrende på posten så gällde det främst den ekonomiska delen av verksamheten.

Detta markeras ytterligare i punkt 2, som handlar om att Kungl. Maj:t funnit det nödvändigt att inrätta ”en viss Post-Director, som under öfver-Directionen af bemälte vårt Kongl. Cantssliij-Collegio därigenom och vid mackt håller hela Wercket”.⁴⁴¹ Postdirektören, i det här fallet Beijer, skulle alltså sköta postväsendet under kanslikollegiets överinseende. Tydligare kan det inte sägas: Johan von Beijers arrendeavtal var villkorat av statens regler för posten, och han fick ingen befogenhet att ändra i dess övergripande organisation.

Resten av patentet handlar i stort om ekonomiska ting, och det är tydligt att postväsendet börjat generera mer pengar än tidigare. I patentet heter det att staten genom åren har lagt stora summor pengar på att få posten att fungera, men att det i framtiden kan ”wara Förtänckte huruledes postwäsendet må kunna underhålla sig sielf och med tiden inbringa oss och Cronan någre skälige intrader”.⁴⁴² Likaså sägs att posten mellan Stockholm och Hamburg hädanefter ska avgå två gånger i veckan och att detsamma så småningom också ska gälla en del andra postlinjer inom riket. Också fribreven regleras i patentet. Under punkt 6 sägs det att kanslikollegiet ska ”låta förfärdiga een särdeles Lista öfver alla namnen af sådane befrijade Bref och personer och den samma vår Post-Director tillstålla”.⁴⁴³ I samma punkt stadgas att den som bryter mot reglerna och använder fribrevsrätten för privata brev ska straffas. Således både behölls och stärktes fribrevsrättigheterna i patentet 1662, trots Johan von Beijers protester i förhandlingarna med kollegiet och hans påstående om att han blivit lovad att alla brev skulle beläggas med porto. Listan som kanslikollegiet skulle sätta samman innehöll ganska många personer som nu slapp betala för sig; jämfört med när fribreven infördes i postordningen 1643 var det en rejäl ökning.⁴⁴⁴

En av Johan von Beijers största invändningar under förhandlingarna om arrendeavtalet gällde avlöningen av postmästarna. Beijer slog bakut vid kollegiets möte den 13 augusti 1662 då det i förslaget stod inskrivet att arrendatorn skulle stå för denna kostnad. Vid samma möte hade postböndernas ersättningar diskuterats, också det en stor utgiftspost som Beijer ville slippa. I patentet reglerades frågan om postmästarnas löner, medan postböndernas eventuella avlöning inte berördes:

Fördenskuld så hafve wij nu gifvit i Commission vår Post-Director, til at accordera med Postförvaltarne i Städerna det bäste han kan om en viss Åhrlig Löhn Provision, eller och arrende, för alle de Postpeningar som på samma orter kunne falla.⁴⁴⁵

Lösningen på problemet med postmästarnas löner blev att de skulle täckas av intäkterna vid de olika postkontoren, och Johan von Beijer fick i uppdrag att förhandla med dem om deras löner. Lösningen låter enkel, men blir svår att förstå om vi betänker att flera av postkontoren var mycket små och knappast drog in tillräckligt mycket pengar för att försörja postmästaren och hans familj.⁴⁴⁶ Hur den ekvationen skulle gå ihop framgår inte av patentet. Vad som däremot framgår är att Beijer erhöll rätten att arrendera ut postkontor till enskilda postmästare. Det öppnade möjligheten för Beijer att dryga ut sina intäkter från postkassan med arrendesummor från de lokala postkontoren. Likaså gav det postmästarna på lukrativa orter möjlighet att tjäna stora pengar på posten. De lokala postmästarna framträder här som privata företagare vilka drev postverksamheten på entreprenad runt om i landet. Postens organisering på entreprenad hade aldrig varit tydligare, och jämfört med den tidigare ordningen var det en ny organisationsform som infördes med patentet 1662. Staten hade släppt en del av kontrollen ifrån sig.

Enskilda postkontor på entreprenad

Johan von Beijers arrendeavtal på postväsendet från den 1 januari 1663 har bara flyktigt berörts av tidigare forskning. Möjligheten att arrendera ut de lokala postkontoren har berörts i ännu mindre utsträckning av posthistoriker som Holm och Forssell. Den senare skriver exempelvis att Beijer tjänade pengar på att arrendera ut de lokala postkontoren, men något empiriskt stöd redovisar han inte.⁴⁴⁷ Vi vet därför tämligen lite om vilken omfattning denna arrendering av de lokala postkontoren hade eller hur det fungerade. Med tanke på den stora skillnad en arrendeorganisation bör ha inneburit för posten, ska jag nu utreda 1660-talets lokala arrendeavtal inom postväsendet närmare.

Källäget kring arrendena är bekymmersamt. Som sagt finns det mycket lite material bevarat från Beijers arrendeadministration, och kanslikollegiet, som skulle ha kontrollen över posten, verkar inte ha lagt sig i affärerna med de lokala postmästarna. Vi har därför inte mycket att gå på för åren närmast efter 1663. Den väg som jag funnit mest framkomlig är att använda de källor som finns från 1668 och framåt. Det året sa Beijer upp avtalet och staten övertog administrationen igen. I första hand är det bevarade kamerala källor där staten efter att arrendet upphört försökte reda ut den relativa oordning som finanserna hamnat i. En första fråga är hur omfattande arrenderingen

av de lokala postkontoren varit. En kartläggning kan visa i hur stor utsträckning postmästarna fungerade som lokala entreprenörer respektive som kronotjänare.

En första uppgift om vilka postkontor som varit arrenderade av lokala postmästare möter vi i ett memorial till kanslikollegiet från postkamreraren Jacob Johanson (Diurklou). Memorialet är odaterat, men det står skrivet på dokumentet att det presenterades i kollegiet den 5 februari 1670. Det stämmer dock illa med dateringen av en av bilagorna, vilken är den 7 februari. I vilket fall torde memorialet vara tillkommet under början av året. Det omfattar sammanlagt elva punkter och inleds med att kamreraren undrar ”huru det skall här efter förhållas med de postmästare i städerna, som uthi sal H Beyers tid hafva haft det för Arrende efter bifogade förteckning n 1 om dem sådant kan vidare förunnas eller icke”.⁴⁴⁸ I förteckningen upptas de postkontor som varit utarrenderade samt den arrendesumma som de haft att erlägga. Postkamreraren konstaterar: ”Här öfver hafver jag aldrig kunnat bekomma något Contract at läsa, utan är af böckerna vorden så wida informerat”.⁴⁴⁹ Det stärker slutsatsen att Beijer själv har förhandlat och slutit kontrakt med de lokala postmästarna. Kanslikollegiet har inte varit inblandat i dessa överenskommelser, som i vissa fall förmodligen träffats muntligt. I kamrerarens lista upptas femton postkontor som arrenderade under 1669, samt deras arrendesummor.

Den här listan kan vi jämföra med ett koncept till posträkning för Stockholm åren 1669 och 1670. I en del av det ganska kladdiga konceptet står det: ”Här bör Opföras Arrendesummorna af efterskrefne Post Contor pro a. 1669 och 1670. efter sal. H Beijers i sin tijd med dem gjorde Contract”.⁴⁵⁰ Därefter listas samma postkontor som i kamrerarens ursprungliga lista, förutom att Åbo och Lidköping har tillkommit och Västervik och Linköping har försvunnit. Dessutom anges något annorlunda arrendesummor i konceptet till posträkning. Skillnaderna är förhållandevis små, förutom för Göteborg och Norrköping där beloppen är 167 respektive 200 dsm.

Ett tredje belägg för att postkontoren arrenderades ut återfinns i postens huvudbok för 1670. I den upprepar sig i stort samma förteckning igen med kommentaren ”Påstmesternas innestående Arrende Summor efter Beijers Contract pro a 669 och 670”.⁴⁵¹ I huvudbokens lista saknas Kalmar och Västervik, jämfört med de båda tidigare listorna. Även här skiljer sig arrendesummorna obetydligt från de båda tidigare listorna.

Tabell 1. Utarrenderade postkontor under 1660-talet (belopp avrundade i dsm).

Postkontor	Arrendesumma per år	Inkomster 1670
Arboga	100	215
Falun	60	465
Göteborg	833	1 383
Halmstad	40	385
Helsingborg	40	529
Kalmar	200	836
Kristianstad	50	184
Landskrona	50	310
Lidköping	66	160
Linköping	130	250
Norrköping	700	1 126
Nyköping	200	646
Stockholm	Beijers eget	27 071
Uppsala	167	549
Viborg	100	534
Västervik	60	201
Västerås	80	308
Åbo	134	738

Källa: Memorial från postkamrerare Jacob Johanson (Diurklou), odaterat, 1670, Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIC:1, RA; Koncept till posträkning för Stockholm 1669 och 1670, odaterat, Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIC:5, RA; Huvudboken för 1670, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:1, 1670, RA.

Med anledning av det spridda material som finns bevarat måste slutsatsen bli att arrendena har varit omfattande. I huvudboken 1670 upptas sammanlagt 73 postkontor runt om i riket.⁴⁵² Om alla kontoren i tabellen ovan har varit under arrendekontrakt innebär det att 23 procent av rikets postkontor har varit utarrenderade av Johan von Beijer och legat i privata händer. Om vi tar hänsyn till hur mycket pengar kontoren omsatte handlar det om en ännu större andel av postväsendet.

De arrenderade postkontor som fanns med i huvudboken 1670 hade tillsammans med kontoret i Stockholm inkomster från brevportot på 35 890 dsm., 66 procent av postväsendets totala inkomster under 1670.⁴⁵³ I huvudbokens förteckning över hur mycket pengar som betalats i porto på de olika postkontoren är de åtta första i storleksordning Stockholm, Göteborg, Norrköping, Kalmar, Åbo, Jönköping, Nyköping och Viborg. Kontoret i Stockholm har tillhört Beijer själv. Utöver det är det endast Jönköping som inte återfinns i förteckningarna över de arrenderade kontoren. Det är naturligtvis ingen slump. Det var de större postkontoren som var intressanta att arrendera eftersom det där gick att göra vinst på verksamheten. På många av de små kontoren i landsorten kan inte portot ha täckt postmästarens lön och att arrendera dem skulle varit ett rent förlustföretag. Det är dessutom påfallande hur många av de arrenderade kontoren som ligger längs postvägen från Stockholm till Hamburg. Detta visar ånyo hur dominerande posttrafiken på denna linje var.

Ett exempel på ett postkontor som Johan von Beijer arrenderade bort är kontoret i Norrköping. I ett brev från rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie till Beijer redogörs för arrendet. Elisabeth de Besche, änka efter postmästaren Albert Tillman, hade skrivit till De la Gardie och bett att få behålla arrendet på kontoret i Norrköping efter att hennes make dött för att kunna fortsätta att försörja sig. I brevet sägs att kontraktet mellan Beijer och Tillman hade tecknats den 30 december 1666 och gällde för fyra år. Arrendesumman var enligt änkan satt till 1 500 daler kopparmynt per år.⁴⁵⁴ Hon fick hjälp att behålla arrendet, och till Beijer skriver De la Gardie om Elisabeth de Besche att ”hon har fått beröm för att vara en dygdig änka, och om vi hjälper henne väntar oss Guds belöning”.⁴⁵⁵

Arrendet av postkontoret i Norrköping är ett typiskt fall av att postmästarsysslan kunde hållas inom familjen under långa tider. Elisabeth de Besche fick lov att fortsätta arrendera postkontoret och efter ett års tid gifte hon sig med en Anthonius Witte. Han övertog då arrendet och innehade det till sin död 1694.⁴⁵⁶

Samtidigt är postarrendet i Norrköping inte helt representativt för det övriga postväsendet. Staden tillhörde drottning Kristinas livgeding och av den anledningen har kontoret förmodligen fortsatt att arrenderas, även när detta inte längre var brukligt i resten av riket. Detta betyder också att det var exdrottningen, eller hennes guvernör, som tillsatte postmästaren i staden. I kammararkivet finns räkningar från kontorets verksamhet 1678 och 1679. I den förstnämnda finns

en notering som säger att ”i föllie af Hans Excell. Gen. Gouverneuren [...] Georg Gyldenstiernas därpå gifwen satisfaction har Påstförvalter Anthoni Witte ingått ett wist Arrende för Norrköpings Påst intraderne”.⁴⁵⁷ Förvaltningen av livgedinget verkar alltså ha övertagit ansvaret för postkontoret och arrendekontraktet under 1670-talet.

Återstår frågan om det gick att tjäna några pengar som arrendator av ett postkontor. Det vet vi inte mycket om och några redovisningar från arrendena finns inte bevarade, om det ens funnits några sådana. Av de arrendesummor som nämns kan vi sluta oss till att de större kontoren förmodligen gett en del pengar i överskott, med tanke på att de dragit in mer i porto. Men det har knappast varit några jättevinsten som arrendatorerna gjort. Göteborg hade till exempel 1670 en arrendesumma på 833 dsm. och inkomster på 1 383 dsm.⁴⁵⁸ Det ger ett överskott på 550 dsm., en hyfsad summa men inte mycket mer om vi betänker att postmästaren dessutom hade utgifter för extra personal, papper och ljus och att han med största säkerhet skulle försörja sin familj. Förmodligen har postmästarna haft möjlighet till extra inkomster vid sidan.⁴⁵⁹ Det verkar dessutom ha varit lite så och så med betalningsmoralen bland arrendatorerna. För 1669 och 1670 är enligt huvudboken de arrenderade postkontoren skyldiga totalt 3 975 dsm. i obetalda arrendesummor.⁴⁶⁰

Redogörelsen för de arrenderade lokala postkontoren under 1660-talet visar hur det svenska postväsendet under årtiondet förändrade sin organisation. Från att ha varit en hierarkisk och integrerad del av statsadministrationen blev det under 1660-talet en verksamhet på entreprenad. Johan von Beijer fick arrendekontrakt på postintäkterna från hela landet, och han arrenderade i sin tur bort flera av de lokala postkontoren. Stora delar av posten drevs alltså av privata entreprenörer, vilka skötte sina postkontor som små enskilda företag och kontrollerade större delen av postens intäkter. Detta är en helt annan organisationsform än den som tidigare varit dominerande.

Arrendekontrakt på statlig verksamhet var i sig inget nytt; som nämnts hade staten tidigare testat denna lösning för olika delar av sin verksamhet. För postens del är det dock först i samband med Beijers avtal 1662 som vi hittar belägg för arrendering och det är först från huvudboken 1670 som det finns någon sammanställning över den postala ekonomin. De eventuella redovisningar som funnits för de tidigare åren är försvunna, eller så återstår endast fragment. Trots det tunna källäget för tidigare perioder menar jag att mycket talar för att det är 1660-talet som ska ses som arrendenas och de privata entreprenörernas tid inom

postväsendet. Tidigare hade organisationen varit hårt knuten till staten eller kanslikollegiet, men i notificationspatentet 1662 sägs det klart att Beijer får teckna arrendeavtal med de lokala postmästarna om han så önskar. Detta utesluter så klart inte att det funnits arrendelösningar tidigare med postmästare runt om i landet, men med stor säkerhet inte i samma omfattning som under 1660-talet.

Efter att Beijer avsåg sig arrendet 1668 verkar denna entreprenörverksamhet försvinna. Nästa huvudbok som är bevarad är från 1675, och i den har jag inte kunnat finna några spår av arrendekontrakt på postkontoren. Inte heller har jag upptäckt några spår av arrende vid de stickprov jag gjort för åren 1687 och 1697.⁴⁶¹ I båda fallen är istället postkontoren uppsatta med lön för både postmästaren och eventuell personal.

Det är ändå inte rimligt att tro att bruket av arrendeavtal helt och hållet upphörde när Beijer sa upp sitt kontrakt. Arrenden var under 1600-talet en etablerad lösning för många olika sorters verksamheter, och det är troligt att vissa enskilda arrenden fanns kvar också åren där-efter. Bland annat fortsatte postkontoret i Norrköping att vara under arrende långt efter att Beijer sagt upp sitt kontrakt. Ett annat belägg för att det förekom arrendelösningar är en relation från postkamreraren Johan Jacobsson (Eremit) till Magnus Gabriel De la Gardie från 1675. Med memorialet skickar Jacobsson en bilaga där han sammanställer utgifter och intäkter för olika postkontor under 1675. Vid Kristianstad står det ”effter h: R Cantzlerens bref för Arrende”,⁴⁶² Det här är ett, om än litet, exempel som visar att det kan ha funnits arrenderade postkontor också senare.

Arrendekontraktet med Johan von Beijer upphävdes alltså 1668. Anledningen är oklar, men den rimligaste förklaringen är att Beijer inte tjänade några pengar på företaget. Som huvudsaklig grund framstår det allt större missbruket av fribreven. Beijer beklagar sig i flera skrivelser till Magnus Gabriel De la Gardie över att olika ämbetsmän inom statsförvaltningen skickar sina privata brev gratis, under förespejling att de är fribrevsberättigade tjänstebrev.⁴⁶³ I samband med fribrevsproblemen verkar Beijer också ha hamnat i konflikt med olika personer som använde postväsendet. Teodor Holm redogör för ett antal händelser där det mer eller mindre gått till handgripligheter och där privatpersoner påstås ha överfallit Beijer.⁴⁶⁴ För att skydda postdirektören utfärdade riksrådet ett skyddsbrev ”angående de excesser som på Posthuset passera”.⁴⁶⁵

Ett stöd för att Beijer hade rätt i sina klagomål om fribrev, och att det var missbruket av dem som fällde arrendet, är de diskussioner som fördes i riksrådet. Missbruket verkar ha antagit sådana proportioner att det stod klart att något måste göras. I samband med att Beijer frånträdde kontraktet beslutade rådet den 15 december 1668 att "alle frijbreff uphäfvas skall och hvar och en wara obligerad at betala sielf sina breff; [...] uthi collegierne itt wisst quantum till postpenningar anslåås, hvarpå en lista med första ingivas skall".⁴⁶⁶ Lösningen på missbruket var alltså att avskaffa alla fribrev och istället budgetera en viss summa pengar åt dem som hade behov av tjänstepost. Beslutet stadfästes i en förordning och brevtaxa från 1668. Däri sägs att

thet swäre missbruuk som medh the många förmeente Frijbreffwen sigh uthom Wår wilia inrijtat hafwer må blifwa hemmat och affstyrt; Altså hafwe Wij för skäligt funnit och resolverat, thet ingen effter den 1 Majj nästkommande ehoo han och är aff högre eller lägre Stånd och Wårde skal må niuta någon Friheet i Posten uthan alle (ingen undantagen) skole wara förplichtade sine Breeff strax widh dheras inlewererande eller anamande i Posthusen medh reeda Penningar at betala [...] efter den Taxa som på hwar ort för sigh satt är och jämpte thetta tryckt blifwer.⁴⁶⁷

De nya bestämmelserna visar att staten tvingades till drastiska metoder för att komma till rätta med missbruket. I förordningen avskaffas fribrev och under de följande åren fick de som skickade tjänstepost betala porto. Samtidigt som rådet avskaffade fribrev utnämndes Johan von Beijer till hovråd. För detta fick han lön av staten och i rådsprotokollet står det: "resolverades at Beyer 1500 dr SM:t som löhn biståås skall, och 1500 dr såsom itt vitalitium utur postcassan årligen i dess lifstid".⁴⁶⁸

Vem som tog initiativet till att upphäva arrendet är osäkert och svårt att säga baserat på det bevarade källmaterialet. Klart är att Beijer istället fick en ganska bra överenskommelse med sammanlagt 3 000 dsm. i årlig ersättning. För postens del betydde upphävandet av arrendekontraktet att organisationen återgick till en mer hierarkiskt dominerad form. Beijer blev åter anställd som postchef och avlönad med statliga medel. Det är här lätt att koppla förändringarna till problemen med missbruket av fribrev. Transaktionskostnaderna för att övervaka posten var så stora att det framstår som om hela organisationen hade blivit ineffektiv. Beijers arrende byggde på att han kunde kombinera

hög tillgångsspecificitet med hög transaktionsfrekvens, och om han inte fick betalt för breven gick företaget med förlust. Samtidigt fick både Beijer och staten högre transaktionskostnader för att övervaka fribreven, och missämjan mellan Beijer och några av postens användare tyder på att förtroendet för posten höll på att urholkas.

Beijer fick inte njuta vare sig av hovrädstiteln eller av sin nya lön speciellt länge. Han dog knappt ett år senare, den 13 september 1669.⁴⁶⁹ Postväsendet stod nu på nytt utan ledning, och lösningen på detta följde gamla fåror. Beijers änka Margareta Beijer blev den som tog över den praktiska skötseln av posten. I ett odaterat brev, troligen skickat strax efter makens död, ber änkan att få behålla Johan von Beijers lön för sin försörjnings skull. Brevet är ställt till rikskanslern och Margareta Beijer framhåller mannens insatser för posten:

såsom en annan disposition giordh, dhen jag medh all wördnat omfattar, iagh då min sal. mans trogna och oförtrutna dienst så mycket mätta till gode niuta, och eftter dhen disposition som giordh äro jag medh dhe mina måå fåå behålla Postmästare Löönen, här i Stockholm i mijna ringa dagar.⁴⁷⁰

Änkan fick behålla posten och skötte tillsammans med sin son, Johan Gustav von Beijer, verksamheten under de kommande åren. I ett försök att reglera verksamheten efter Beijers död upprättade förmyndarregeringen en instruktion för postkontoret i Stockholm. Huruvida den utfärdades är oklart. Den finns införd i riksregistraturet, men Teodor Holm menar att den aldrig gällt för postkontoret.⁴⁷¹ Det finns anledning att hålla med honom på den punkten, för det som stadgas i instruktionen har inte gjort några stora avtryck i det övriga källmaterialet. Inledningsvis meddelas att postväsendet hamnat i oordning under arrendetiden och att Kungl. Maj:t därför beslutat upphäva kontraktet.⁴⁷² Dessutom sägs implicit att en av anledningarna till oordningen var Johan von Beijers chefskap. Därför är enligt instruktionen ”ingen å part Director här eftter mehra nödigt [...], uthan allenast en postförwalter, som detta Contoret her i Stockholm, under Collegij inspection förestår”.⁴⁷³ Det går att tolka formuleringen som kritik mot Beijer och som att kanslikollegiet nu ville ta tillbaka något av sin förlorade makt.

Beijers arvingar var emellertid fortfarande lockade av postkassan, trots det till viss del havererade arrendet. Margareta och Johan Gustav

von Beijer verkar ha hyst planer på att öka sitt inflytande över postkontoret i Stockholm. I ett brev till kanslern, förmodligen skrivet 1670, framför de båda ett förslag till hur postväsendet framöver ska vara organiserat. Det är svårt att veta vem som skrivit brevet, och det verkar som om det är de båda som talar till kanslern. Hursomhelst menar de att postkontoret i Stockholm bör skötas av familjen Beijer, med änkan i spetsen. Formerna ska vara

på det sätt som framdeles medh henne deröfver kan handlas och slutas, anten arendevijss, som i de mesta andra städer öfeligit och brukeligt är, eller och emoot den löön, som hennes sal. man i det sijsta året uthur General Postcassan niutit hafuer.⁴⁷⁴

Beijers familj säger sig här vara intresserad av ett nytt arrende, gällande enbart kontoret i Stockholm. Ett mer omfattande arrendekontrakt på hela posten avskräckte möjligen. Dessutom var postkontoret i Stockholm russinet i postkakan och det kontor som omsatte mest pengar. Efter rådets nyligen beslutade förbud mot fribrev framstod posten på nytt som en lukrativ verksamhet för den som kunde kontrollera portot. I brevet säger änkan och sonen att de anser att postväsendet bör fortsätta att drivas på entreprenad. De hänvisar till att postkontoren runt om i riket brukar arrenderas bort och att så också bör ske i Stockholm. Brevets förslag till postens organisation är långt från den hierarkiska formen.

Något arrendekontrakt på kontoret i Stockholm blev det inte och det finns inte heller några spår av fler diskussioner kring det. Det blev istället så att Margareta Beijer och sonen allt mer fasades ut från den högsta ledningen av posten. Ett par år senare skiljdes slutligen Margareta Beijer från sitt uppdrag och tilldelades en årlig ersättning på 600 dsm. under återstoden av sitt liv.⁴⁷⁵ Staten hade andra planer för posten och postkassan behövdes för andra ändamål.

Magnus Gabriel De la Gardies förläning

Ett par år efter Johan von Beijers död fick posten en ny organisationsform då rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie i juni 1673 erhöll postväsendet som förläning av Karl XI. I ett förläningsbrev från den 10 juni det året ges De la Gardie ansvaret för posten eftersom han skickat in ett antal förslag till kungen på hur verksamheten kan förbättras.

Kungen anser i brevet att kanslerns förslag är bra och säger sig ha skrivit under de olika projekten. I sitt brev skriver kungen:

Williandes wij därhos Eder härhos i Nåder committerat hafwa General Directionen och uppsigten af detta väsendet, som eljest Cantzlij Collegio i gemen tillagt äro, enkannerligen och enskilt att antaga och föra eftersom I så berömligen allaredo till dess redresement edre tankar och goda förslag hafwen oss gifwit wid handen.⁴⁷⁶

Källmaterialet kring Magnus Gabriel De la Gardies förläning av posten är fragmentariskt. Det finns inte mycket att gå på och den tidigare forskningen tiger också till stor del om perioden. De la Gardies förläning måste trots detta betraktas som en viktig del av postens historia. Om vi ser Beijers arrende som ett försök att privatisera postverksamheten under statlig kontroll är förläningen från 1673 ytterligare ett steg bort från en hierarkisk statlig organisationsform. I brevet till De la Gardie avhänder sig staten all kontroll över postväsendet. Kungen skriver att rikskanslern får ”disponera, förordna och beställa, som I det till vår och Chronones tjänst, respect, nytta och gagn pröfwen bäst och tienligast wara”.⁴⁷⁷ Han ska tillsätta tjänsterna inom posten med kapabla personer och han ska se till att försörja dem med hjälp av postmedlen.

Precis som i kanslikollegiets kontrakt med Beijer är det hanteringen av postkassan som är det centrala, och i Magnus Gabriel De la Gardies fall är det ställt utom allt tvivel vem som skulle ha kontroll över pengarna. Kanslern ska avlöna postmästarna och den övriga postpersonalen, men ”hwad som sedan kan öfwerskiuta wele wij eder frij disposition hafwa lembnat och hemställt att därmed giöra efter Edert behag”.⁴⁷⁸ Jämfört med Beijers arrendekontrakt tio år tidigare och Vilhelm Taubes förläning 1654 är förläningen från 1673 den mest långtgående när det gäller att lämna över makten över posten. Postpengarna skulle inte längre redovisas eller sändas in till kammaren. Rikskanslern fick själv bestämma över ekonomin.

Den tidigare postforskningen har antagit att De la Gardie använde postkassan för att skaffa sig större inkomster och att stora delar av dess överskott gick till finansieringen av hans präliga slottsbyggen. Både Holm och Forssell tecknar en klart negativ bild av rikskanslerns förmyndarskap av posten.⁴⁷⁹ Synen på De la Gardie som plundrare av postkassan hänger samman med det negativa eftermäle som kanslern fått. Magnus Gabriel De la Gardie har beskyllts för både det ena och det

andra och genom historien ofta porträtterats som skurk.⁴⁸⁰ Främst har hans personliga tillkortakommanden framhållits. I *Svenskt biografiskt lexikon* skriver till exempel George Wittrock om De la Gardies stora och uppenbara brister, vilka enligt Wittrock bestod i att han var svag som finansman och medelmåttig som krigare.⁴⁸¹

Förläningen av posten var emellertid en fullt legitim lösning 1673 och ett arrangemang som kunde gjorts också med andra adelsmän – kom ihåg att Taube fick posten som förläning knappt 20 år tidigare. Själva poängen var att vederbörande skulle få ekonomisk vinning av arrangementet. Spridandet av kungliga gracer var en del av tidens politiska kultur och De la Gardies förläning av posten är inte något ovanligt, vilket Holm och Forssell beskriver det som. Däremot är det rimligt att tro att den politiskt förfarne De la Gardie lade fram sina förslag om postens organisation för den unge kungen på ett för honom fördelaktigt sätt. Rikskanslern hade varit den självklare ledaren i förmyndarregeringen för Karl XI och han skaffade sig tidigt inflytande hos den unge kungen. Det är knappast någon slump att förläningen av posten utfärdades strax efter att Karl XI bestigit tronen på riksdagen 1672.

Få källor säger något om hur Magnus Gabriel De la Gardies förläning av postväsendet fungerade i praktiken. Tidigare forskning om rikskanslerns ekonomi och godsskötsel kan däremot ge vissa ledtrådar. Margareta Revera har visat att De la Gardie bedrev en medveten politik med målet att utvidga och befästa sina olika godscomplex.⁴⁸² Det är därför rimligt att tänka sig att förläningen varit en bricka i kanslerns totala ekonomi. Det finns också ett antal bevarade skärvor av den ekonomiska redovisningen som styrker att De la Gardie använde postkassan för sina egna finanser. Ett bra exempel är det tidigare nämnda memorialet från postkamreraren Johan Jacobsson (Eremit) från den 15 december 1675. Kanslern har hört av sig till postkamreraren och bett denne betala ut pengar till diverse fordringsägare, varpå Jacobsson svarar:

Anlangandes dhe senaste E. Höggrefl. Excell:s Assignationer, Nämbl: Michell Bartz för Gyllenlädret, 1450 dr, så måste den af 676 åhrs medel blifva Contenterade, och dem andra af 1000 dr söllfermynt för köttmånglaren Tomas Jacobsson, hafuer iagh således gjort anstalt om att få sin betalning af gamle restantier och assignerat honom till Borgmästaren i Wimmerby som förr detta hafuer varit här Post Casseur Nills Collin benämnd på 700 dr söllfwermynt.⁴⁸³

Här demonstreras hur De la Gardie använt postpengarna för att exempelvis finansiera inköp av gyllenläder, en exklusiv väggbeklädnad som förmodligen skulle användas i samband med något slottsbygge eller någon renovering.⁴⁸⁴ Eremit har svårt att få siffrorna att gå ihop och tvingas kontera en del av utgifterna på nästa års stat. Han meddelar också i skrivelsen att köttmånglaren Jacobsson erhållit diverse restantier från Västervik och Kalmar så att det ska täcka hans fordringar. Anledningen till denna kreativa bokföring är enligt kamreraren att Jacobsson ska bli tillfredsställd, eftersom denne ”är så impatent att han intet vill thåla någon Dilation medh betalningen till Nyåhret”.⁴⁸⁵

Till ovanstående relation bifogades möjligen en sammanställning av inkomster och utgifter för posten under 1675. Den är inte daterad och det är osäkert när den tillkommit. Siffrorna stämmer inte med den huvudbok som finns från 1675. Anledningen till att det är lägre summor kan vara att den tillkommit i samband med brevet från den 15 december 1675, när kamreraren inte hade alla siffror tillgängliga för 1675 och året ännu inte var slut. Sammanställningen ger dock information om postkontoren, av vilka ett femtiotal listas. För varje kontor anges hur mycket porto som inbetalats under det föregående året. Än mer intressanta är de marginalanteckningar som säger att vissa av orterna lyder direkt under rikskanslern, bland annat Göteborg och Uppsala. Ytterligare några av kontoren har fått speciella villkor i brev från De la Gardie. Bland annat har den ovan nämnde leverantören av gyllenläder, Michell Bartz, erhållit uppbörden vid Norrköpings postkontor. Rikskanslern har således lagt under sig vissa av de större postkontoren och synes i likhet med Beijer ha fortsatt med någon form av bortarrendering av de mindre kontoren. Exakt hur det förhåller sig och om kanslern tagit ut pengar direkt från postkontoren eller om medlen redovisats centralt går inte att avgöra av materialet.⁴⁸⁶

Det är svårt att få en klar bild av hur mycket pengar som De la Gardie egentligen tjänade på posten. Rimligen måste en del av postmedlen ha stannat inom organisationen för att den skulle kunna drivas vidare. Ett försök till beräkning av hur mycket pengar kanslern kunde plocka ut återfinns i den bevarade staten för postväsendet 1673. Denna budget för posten är den första som bevarats, och möjligen också den första som gjordes upp för hela postverksamheten.⁴⁸⁷ Efter att planerade utgifter och inkomster ställts mot varandra avslutas sammanställningen med ”bllifwa öfver 1 23 29 D: Sillfermynt [...] till herr Riks Cantslerens Disposition”.⁴⁸⁸ Övriga källuppgifter kring detta är synnerligen magra.

En huvudbok 1670 har berörts ovan. Innan dess finns det inga sammanställningar över den postala ekonomin. För åren 1671 till 1674 finns inga böcker bevarade och vi vet inte mycket om hur postens ekonomi såg ut under de här åren.

Det är därför av intresse att det bland postkamrerarens memorial återfinns ett papper med rubriken ”Kort och Summarischt Extract uthöfver Postväsendets Intrader och Uthgifther för Undertecknade 3 Åhr efte [sic] Postböckerne”.⁴⁸⁹ Extraktet innehåller uppgifter om postväsendets totala inkomster och utgifter samt en tredje kolumn med rikskansler Magnus Gabriel De la Gardies avkortning, alltså hur mycket pengar han plockat ut från postkassan. Extraktet, förmodligen upprättat av kamreraren, omfattar två av de år som det inte finns några huvudböcker bevarade från.⁴⁹⁰ Extraktet sammanfattas i tabellen nedan. År 1670 har tagits med för att ge en jämförelse med tiden före De la Gardies förläning.

Tabell 2. Postväsendets ekonomi 1670–1675, (beloppen avrundade i dsm).

År	Inkomster	Utgifter	De la Gardies avkortning
1670	54 389	43 403	–
1673	36 095	44 319	9 326
1674	36 230	41 838	17 371
1675	28 399	36 778	10 268

Källa: Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:1, 1670, och GIB:5, 1675; Kort och Summarischt Extract ..., odaterad skrivelse, Kanslikollegiet, postkamrerarens memorial m.m., G1C:5, RA.

En första iakttagelse är att postväsendets inkomster nästan halverades från 1670 till 1675. Det beror förmodligen på att kriget medförde en avtagande mängd brev. En andra iakttagelse är att posten till följd av Magnus Gabriel De la Gardies avkortningar gjorde rejäla förluster under de tre år som förtecknas. Oavsett om avkortningen är inkluderad i utgiftskolumnen eller ej, vilket är omöjligt att veta, har rikskanslern plockat ut stora summor pengar från postkassan. Antagandet att förläningen av posten var ett sätt att bidra till hans privata ekonomi stärks av detta.

Förutom rikskanslerns vittjande av postkassan har posten haft stora

fordringar på olika kreditorer. I huvudboken för 1675, vilken lämnades in först 1696 enligt en notering på omslaget, hade posten den 1 januari 1676 fordringar på 30 572 dsm. Det är mer pengar än vad hela landets postväsende hade i inkomster under 1675, enligt redovisningen. Samtidigt hade olika privatpersoner fordringar på posten med 5 213 dsm.⁴⁹¹

Magnus Gabriel De la Gardies förläning av postväsendet påminner till viss del om Vilhelm Taubes förläning på 1650-talet. Bilden av rikskanslerns förrättning är att han, till skillnad från Taube, varit något mer engagerad i själva postverksamheten. Detta till trots ter sig förläningen som en ren ekonomisk belöning åt kanslern och organisationsformen med en privat läntagare kan sorteras in bland de entreprenadlösningar som postväsendet tidigare prövat. I kanslerns förläningsbrev avsade sig staten mer av kontrollen över posten än tidigare och De la Gardies förläningsperiod måste därför betraktas som en av de perioder då staten hade minst makt och kontroll över sin post. Förklaringen står liksom i fallet med Taube att finna i de politiska transaktionskostnaderna. Johan Gustav von Beijer stod tillsammans med Margareta Beijer för hög tillgångsspecificitet tack vare sin långa erfarenhet från postverksamheten. Men kungen och hans rådgivare värderade belöningen åt rikskanslern högre än risken med ökade transaktionskostnader.

Hierarki med förhinder

Vid den tid då Magnus Gabriel De la Gardie erhöll posten som förläning gjordes en översyn av regelverket för organisationen, och en stor mängd nya förordningar och instruktioner utfärdades i samband med att kanslern övertog postledningen. Arrangemanget påminner om när Johan Beijer blev postchef på 1640-talet, då det utgavs flera nya förordningar i samband med att posten ordnades efter att Gese Wechel haft hand om den under ett antal år.

Inte mindre än tio olika förordningar eller instruktioner gavs ut 1673, samtliga daterade den 10 juni, samma dag som De la Gardie fick sitt förläningsbrev. De viktigaste av dokumenten är en allmän förordning för postväsendet samt instruktioner för i tur och ordning kamreraren, landspostmästaren och Johan Gustav von Beijer, som nu var postmästare vid kontoret i Stockholm. Förordningen för postväsendet i allmänhet var den första övergripande förordningstexten sedan 1640-talet. Det patent som gavs ut 1662 i samband med Beijers arrende kompletterade bara de tidigare reglerna. Visserligen slås det fast i ingressen till för-

ordningen 1673 att också denna kompletterar och utvidgar de tidigare postordningarna, men det fanns likväl ett antal nyheter i texten. Främst gällde de postens ekonomi. I den första paragrafen står det:

Derföre skulle man tilsee och der på arbeta at detta Wercket framdeles kommandes i sin tilbörliche gång icke allenast måtte kunna underhålla sig sielf uthan och så bringa oss och Cronan någon nytto och skälige intrader.⁴⁹²

Formuleringen påminner om den tidigare citerade från 1662. Postväsendet har nu utvecklats till en ekonomiskt lönande affär och organisationen ska framöver bära sig själv och lämna ett överskott till statens kassa. Den uppfattningen beror troligen på den stora ökningen av privat korrespondens som har skett sedan posten startade och som har gett större portoinkomster. Under Johan von Beijers arrende hade det visat sig att det fanns ganska mycket pengar i postverksamheten, även om Beijer inte lyckades vinna dem för sig själv. Den ekonomiska redovisningen under De la Gardies första år styrker också detta. När det gäller planeringen av postväsendets ekonomi heter det vidare i förordningen att kungen har

låtit göra en wiss författning och stat på alla Postförwaltare i Rijket och des underliggiande Provincer, Lohn samt Post-Contoirens underhåld som av postmedlen tagas skal, hwar med hwar och en å sin ort måtte låta sig nöija förbehållandes oss och Cronan hward af bemälte Postmedel kan öfrigit wara til Disposition och Förordning.⁴⁹³

Det talas här om postens ekonomi på ett helt nytt sätt. Tidigare hade organisationen finansierats genom att lokala postmästare fått portot, eller en del av det, som lön för sitt arbete. Denna avlöningsmetod hade använts sedan 1636 och innebar att den postala ekonomin inte var överblickbar för den centrala ledningen. Visserligen skulle antalet skickade brev och inkomster redovisas, men systemet öppnade för godtycklighet i rapporteringen. Den modell som beskrivs i förordningen från 1673 är istället en organisation styrd av en fast budget, en stat, som stipulerade hur mycket pengar varje postkontor kostade. De inkomster som översteg den budgeterade summan skulle skickas till Stockholm.

Lösningen bär drag av det som skulle bli Karl XI:s indelningsverk. Det var ett system av fasta anordningar där vissa inkomster knöts till

speciella utgifter, främst för militära ändamål. Exempelvis kunde skatten från ett bestämt antal hemman anslås till att rusta en soldat. Formuleringen att ”hwar och en å sin ort måtte låta sig nöija” påminner om indelningsverkets system. Hela finansplaneringen började under 1670-talet styras över till detta budgettänkande. Sedan länge fanns en strävan att sköta statens ekonomi efter på förhand uppgjorda stater. Dessa skulle baseras på de beräknade inkomsterna och i princip skulle alla planerade utgifter också tas med i staten. Detta gav en tydlig plan för hur statens hushållning skulle gå till.⁴⁹⁴

Det är påtagligt att också den postala ekonomin inlemmats häri. Huruvida det fungerade i praktiken är mer osäkert. Det kamerala materialet för posten är som nämnts fragmentariskt bevarat från början av 1670-talet, men det finns några spår av arbetet. Ett antal koncept för postväsendets stat från 1669 finns bevarade och däri finns bland annat Beijers ersättning efter arrendekontraktet upptagen som ”Postdirectorens H. Beiers löhn och gratial”.⁴⁹⁵ Dessa tidiga försök till poststat fick ingen direkt effekt, och det är först under 1690-talet som vi kan se vad som verkar vara fungerande stater för posten. I slutändan inordnades också postens ekonomi i det allmänna resursuttag som staten stod för under perioden. Det gällde att samla ihop de pengar som fanns, främst för att finansiera krigsmakten.

En annan nyhet i 1673 års förordning rör fribreven. Problemen med missbruket av fribrevsrättigheter hade lösts under 1668 med ett totalt förbud. Detta ändrades 1673 genom att staten avsåg att anslå pengar åt den som var i behov av att skicka tjänstebrev:

Såsom inge Frijbreff här effter skole tillåtas uthan Wij i dhet stället hafwa låtit tillägga alla dhem som Wij skälight profwe at böre åthniuta Postfrijheet ware sigh Collegier eller Personer ett wist Quantum aff Postpenningarne til Wår och Cronans tienst altså warde ock icke heller Postförwalterne efter dhenne dagh någre Frijbreff beståndne måtte han wara förståndigt sielff at betala.⁴⁹⁶

Även denna punkt bär spår av den långsiktiga finansplanering som omtalades i förordningens första punkt. När det gäller fribreven ansåg sig staten kunna planera deras användning och därför anslå en viss summa pengar. Liksom upprättandet av en budget för posten torde detta vara ett försök att bestämma hur postens ekonomi skulle fungera. I praktiken lär det inte ha varit genomförbart.⁴⁹⁷

Förordningen från 1673 kompletterades med bestämmelser för hur postmästarna skulle redovisa portoinkomsterna vid sina kontor. Det stadgades hur postkartorna skulle se ut och när de skulle skickas in för att kontrolleras av ledningen i Stockholm. Förutom dessa föreskrifter rör förordningen när postmästarna fick ta ut sin lön och hur de skulle förfara med sina redovisningar. På det hela taget handlar bestämmelserna från 1673 väldigt mycket om postens ekonomi, och de flesta av punkterna rör ekonomiska frågor.

Utöver den allmänna förordningen för postväsendet gavs det den 10 juni 1673 ut ett antal instruktioner för personalen i postens ledning. En gällde befattningen som landspostmästare, till vilket Jonas Höök hade utsetts.⁴⁹⁸ Ämbetet var en återupplivning av tjänsten som vice postmästare, vilken Olof Jönsson innehade från 1636. Ämbetet hade stått tomt ett antal år, och i instruktionen sägs att Höök ska ha ”grann och noga Inspection och opsicht på alle Postbönderne å landet, och Postförwaltarne i städerne öfuer heela Swerige”.⁴⁹⁹ En annan instruktion gavs åt postkamreraren, Johan Jacobsson (Eremit). Hans ämbete knyts i instruktionens inledning till postordningens första punkt. Det heter också där att posten nu ska ge ett överskott, och av den anledningen anser staten att det behövs en tillförlitlig man i postledningen som kan överse ekonomin. Hela formuleringen präglas av samma idé om en långsiktig finansplanering, och postkamreraren framställs som garanten för denna. Det står i första paragrafen att han ska hålla ”en richtig Book öfwer alle Postwäsendets indrächt och vthgiffter här i vårt Rijke Swerige och des incorporerade provincier med Stoorfurstendömet Finland”.⁵⁰⁰

En instruktion gavs också åt Johan Gustav von Beijer. Som son till Johan von Beijer var han väl bekant med postens organisation, och han hade också under flera år haft posten som arbetsplats, och tillsammans med modern skött verksamheten. Teodor Holm ger ett exempel på en tvist om pengar där Margareta Beijer framstår som den som förde familjens talan.⁵⁰¹ Förmodligen har modern och sonen tillsammans förestått postväsendet sedan faderns död 1669. I Beijers instruktion från 1673 sägs det däremot att han endast ska vara direktör för postkontoret i Stockholm. Anledningen till Johan Gustav von Beijers ställning inom postväsendet sägs dessutom vara hans faders arbete. Det heter att staten efter Johan von Beijers trogna tjänst funnit att

[d]ess huus och efterlembnade till något Soulagement och hielp, Postwäsendet här wid Stockholms Post-Contoir än wijdare lembna uthi någons af bem:te framledne HoffRådhs Beyers arfwingar händer: altså och emedan hans Son Johan Gustaff Beyer hafwer giordt sigh uthi detta wäsendet tämmeligen kunnog.⁵⁰²

Instruktionen är vidare tydlig med att hans position som postdirektör är underordnad kanslikollegiet och att han ska följa dess beslut. Punkterna i instruktionen är knutna till den praktiska verksamheten i Stockholm och handlar om sändandet av posten och hur det ska gå till när breven anländer till huvudstaden. Liksom sin far åläggs Beijer att korrespondera med olika personer i utlandet för att samla material till posttidningen, vilken han ska redigera och ge ut. Genom instruktionen inordnades Johan Gustav von Beijer i den postala hierarkin. Hans plats var enligt regelverket postmästare i Stockholm och han skulle inte befatta sig med den övergripande postorganisationen. Som framtiden skulle utvisa blev det inte fallet – Beijer lade sig vid flera tillfällen i övergripande frågor kring posten. Det är också troligt att staten använt sig av hans kompetens inom postväsendet för att lösa olika problem.⁵⁰³ Totalt sett vet vi inte så mycket om Johan Gustav von Beijer.⁵⁰⁴ Liksom fallet är för hans far finns det inget bevarat arkiv och det är svårt att få en helt klar bild av sonens roll inom postorganisationen.

Enligt de förordningar och regler som infördes 1673 skulle posten organiseras efter en hierarkisk modell där kontrollen låg hos kanslikollegiet och kungen. Regelverket kan läsas som en reaktion mot den entreprenadverksamhet som dominerade hela 1660-talet, och förordningarna som infördes 1673 ger en bild av att staten önskade stärka sin makt över organisationen, framförallt över dess ekonomi. Det var ett paradoxalt önskemål med tanke på att postväsendet samtidigt förlänades åt rikskanslern och att han gavs ”frij disposition [...] att därmed göra efter Edert behag” med postmedlen.⁵⁰⁵ Hur skulle postmedlen stärka statens kassa, när de samtidigt var bortförlänade? De la Gardie kunde när som helst begära ut pengar från postkassan för att täcka eventuella utgifter, vilket exemplet med köttmåglare Jacobsson visade. Detta satte förordningarna från 1673 ur spel. Det går inte att göra någon budget för posten om rikskanslern när som helst kan förändra förutsättningarna.

Förläningen av postväsendet öppnade därför för opportunist från De la Gardies sida. Regler införs i en organisation för att gardera mot risken att personer utnyttjar verksamheten för sina egna intressen, men

förläningen av postväsendet satte regelverket åt sidan och den hierarkiska organisationsformen fick samsas med De la Gardies förläning och resterna av Beijers entreprenad. Resultatet blev en postorganisation som var en blandform mellan entreprenad och hierarki, där rikskanslerns intressen vägde tyngst.

Förändringarna av posten 1673 är förbryllande. Varför bemödade sig staten å ena sidan om att utarbeta ett nytt regelverk, samtidigt som den å andra sidan gav posten till rikskanslern med fri brukanderätt? Förklaringen står att finna i den historiska kontexten, där två saker bör framhållas: För det första hade De la Gardie en stark ställning vid tiden för Karl XI:s tillträde till tronen 1672. Kanslern hade kungens förtroende och jämfört med den unge och oerfarne regenten kunde en rutinerad politiker som De la Gardie bättre manövrera besluten.⁵⁰⁶ Inlemmandet av posten i kanslerns privata ekonomi låg dessutom i linje med hans ambitioner att skaffa resurser för att bygga ut sina godscomplex.⁵⁰⁷ För det andra ska förläningen ses som en del i den belöningskultur som tidigare diskuterades i samband med förläningen åt Vilhelm Taube på 1650-talet.⁵⁰⁸ Liksom Taube fick posten som belöning, belönades De la Gardie för sina insatser i förmyndarregeringen.

En tid av pendlande postformer

Från Johan Beijers tillträde 1643 till Magnus Gabriel De la Gardies förläning 1673 förändrades postväsendets organisation flera gånger. Utmärkande är pendlingarna mellan entreprenad och hierarki; vid mitten av 1600-talet hade entreprenad blivit ett alternativ. Beijers första period ska ses som en direkt fortsättning på den hierarkiska modell som Anders Wechel startat, medan hans andra period var en tydlig entreprenadlösning. De båda perioderna exemplifierar avhandlingens idealtyper för hur posten kunde vara ordnad. Vilhelm Taube och Magnus Gabriel De la Gardie erhöll båda posten som förläning och deras perioder ser jag som organiserade enligt den entreprenad-dominerade modellen.

Postväsendets organisatoriska förändringar mellan 1643 och 1673 kan förklaras med statens transaktionskostnader. I samband med Beijers utnämning 1643 hade en rudimentär infrastruktur etablerats och Beijer skaffade sig som postchef erfarenhet – tillgångsspecificitet. En slutsats är att posten under de närmast följande åren kraftigt reducerade sina transaktionskostnader när ett mer omfattande regelverk kom på plats

och styrde verksamheten. Denna tillsynes rationella utveckling bröts av förläningen till Taube, där de politiska transaktionskostnaderna bedömdes som viktigare. Beijers arrende blev sedan resultatet av att transaktionskostnaderna skenat under Taubes styre. Missbruket av fribreven gjorde att de ekonomiska förutsättningarna för arrendet försämrades, och åter lät staten politiska bedömningar spela in när Magnus Gabriel De la Gardie förlänades posten 1673.

Sveriges förste överpostdirektör, Samuel Åkerhielm (1639–1702), utsågs 1697. Överpostdirektören är att betrakta som en föregångare till senare tiders generaldirektörer, och Åkerhielms utnämning var en tydlig markering av att det svenska postväsendet runt år 1700 mer och mer började likna ett ämbetsverk. I samband med utnämningen startade en intensiv organiseringsperiod då postverksamheten reglerades genom nya och detaljerade förordningar och instruktioner. Foto: Svenska porträttarkivet, Nationalmuseum.

Staten tar kontrollen

Staten tar tillbaka posten

Efter förläningen av postväsendet till Magnus Gabriel De la Gardie synes postverksamheten delvis ha stagnerat.⁵⁰⁹ Som visats ovan motverkades det omfattande regelverk som infördes 1673 av kanslerns fria disposition av postkassan. Den bild som träder fram är att finanserna i allt större omfattning skiljdes från statens kassa, något som styrks av de tidigare redovisade uppgifterna om De la Gardies avkortning. Frågan är därför om staten valde att fortsätta att ordna posten via entreprenad, eller om den hierarkiska principen skulle återinföras.

Som vi sett hade staten sedan 1636 använt både hierarki och entreprenad för att ordna postväsendet. Från det att Karl XI besteg tronen 1672 utvecklades det svenska samhället mot kungligt envælde och absolut monarki, och hypotetiskt borde posten följa den allmänna utvecklingen. Dessutom ökade postväsendets transaktionskostnader under förläningen, och protester mot den entreprenaddominerade modellen började höras. Redan vid riksdagen i Uppsala 1675 höjdes röster för att postmedlen åter borde tillfalla staten. I samband med riksdagen kröntes Karl XI, och förutom kröningen dominerade frågor kring krigstillståndet med Brandenburg, Nederländerna och Österrike. Under pågående riksdag anlände dessutom krigsförklaringen från Danmark. Stora delar av förhandlingarna handlade därför om hur det förestående kriget skulle finansieras. I den kungliga propositionen bad kungen ständerna att ”uptänkia och taga andre förslagh och uhtvägar vidh handen, theraf Kongl. Majj:t och thet gemena bästa een värkeligh lijsa och nöijaktigh understödh kunde få och åhtniuta”.⁵¹⁰ I ett av svaren på detta önskemål förde bönderna och borgarna fram möjligheten att återta postkassan från rikskanslern. I borgarståndets protokoll från den 13 september heter det att ”de medel, som påstwäsendet i hela Rijket

af sig kastar, måtte läggias till Cronans staat”, alltså att de pengar som posten gav i överskott borde tillfalla staten och tas med i den ordinarie budgeten.⁵¹¹ I en påminnelse till kungen från den 22 september formuleras kravet än tydligare:

Såsom Rijkens Postväsende är ett regale, och de betiänte därwid af Eders Kongl: Maj:t allena böra dependera så wore och wäll att de medlen som därwid falla, för Eders Kongl: Maj:t och Cronan förbehölles.⁵¹²

De båda ständernas motivering till att postmedlen ska återkallas är intressant. I sin påminnelse betecknar de posten som ett kungligt regale, de säger med andra ord att det är en del av kungens suveränitet att ha hand om postväsendet och därmed också det eventuella överskott som det kan ge.⁵¹³ Denna syn på posten har förmodligen varit stark hos framförallt bönderna under lång tid. Det var postbönderna som stod för postens infrastruktur i och med att de transporterade breven. Hela systemet fick sin legitimitet genom att de fick friheter av olika slag för det uppdrag som de utförde åt staten och kungen. Genom förläningen av postkassan hade denna legitimitet kommit att ifrågasättas. Resultatet av böndernas arbete tillföll inte längre kungen och staten, utan vinsten hamnade i kanslerns egen kassa.

Förslaget att dra tillbaka postkassan stannade på pappret. I beslutet från riksdagen nämns inte posten, och Magnus De la Gardie fortsatte att förläna den enligt sitt brev från 1673.⁵¹⁴ Anledningen härtill är svår att avgöra. Frågan fortsatte dock att vara aktuell och redan 1677 beslutade kungen i enlighet med borgarnas och böndernas förslag från två år tidigare. I ett brev till ”cammaren, angående PostCassans revocerande till Cronans behof” skriver kungen att postkassan ska återtas till staten. Samma brev skickades enligt riksregistraturet också till Magnus Gabriel De la Gardie:

Såsom wij billigt och hos oss så myckit mera i nådig Concoideration låta komma det sentiment som oss däröfwer är gifwit, at PostCassan hwilken RiksCantssleren hafwer varit anslagen, til oss och Cronan åter måtte revoceras, som wij besinne knappheten på R: [rikets] medel, och de svåra uthgifter hwilka oss och Cronan åligger.⁵¹⁵

Enligt kungens brev är det de dåliga ekonomiska tiderna som gör att postmedlen åter måste tillfalla staten. Det är säkert en del av förkla-

ringen, och Teodor Holm menar att den dåliga ekonomin i samband med det skånska kriget var skälet till att posten drogs in.⁵¹⁶ Det kan dock vara att läsa materialet lite för bokstavligt, och det finns flera möjliga förklaringar till att staten tog tillbaka posten från De la Gardie. Väsentligt är kungens allt mindre förtroende för rikskanslern. När Karl XI lämnade Stockholm i slutet av 1675 uppstod en maktkamp mellan riksrådet i huvudstaden och fältkansliet i Skåne. Rådet leddes, åtminstone nominellt, av Magnus Gabriel De la Gardie, och under de första krigsåren kämpade rådet för att hävda sin auktoritet gentemot kungen. Karl XI å sin sida började i allt större omfattning fatta beslut utan rådets inblandning. Efter 1675 tog kungen allt mindre hänsyn till De la Gardie, och maktkampen avgjordes slutligen i december 1678 med totalt nederlag för de högaristokratiska rådsmedlemmarna. Rikskanslern hamnade då i onåd hos kungen och spelade efter detta inte längre någon avgörande politisk roll.⁵¹⁷

Ytterligare en förklaring som bör framhållas är de synpunkter som hördes vid riksdagen 1675, då förläningen av posten ifrågasattes. Till följd av rikets dåliga finanser tillsatte ständerna, med kungens gillande, en undersökningskommission gentemot förmyndarregeringen. Speciellt inom adeln föregicks beslutet av intensiva diskussioner, där lågadeln anklagade högaristokratin för att ha roffat åt sig gods och andra förläningar från staten.⁵¹⁸ Böndernas och borgarnas förslag att dra in postkassan framfördes i det sammanhanget och pekar, liksom riksdagen i stort, i riktning mot reduktionen. Att återta postkassan följer också de tendenser som fanns för hur statsmakten presenterade och legitimerade sig under andra halvan av 1600-talet. Joachim Östlund har undersökt de kungliga böndagsplakaten för perioden och noterat en ökad betydelse för olika gemenskapsföreställningar i riket. Det handlar enkelt uttryckt om ett kontraktstänkande mellan kungen och befolkningen, varpå kungamaktens legitimitet baserades.⁵¹⁹ I de generella försöken att vinna sympatier för en centralisering av makten, som småningom utmynnade i enväldet, passade inte förläningen av postväsendet in. Eftersom posten i grunden sköttes av statens indelta bönder uppstod en skevhet mellan själva verksamheten och vem som fick del av pengarna, och systemets legitimitet försvagades.

En sådan tolkning stämmer också med vad vi vet från studier av andra delar av samhället. Böndernas riksdagsbesvär under första halvan av 1600-talet gällde i stor utsträckning arrendatorer och adelsmän som ansågs ta för sig av statens medel. Bönderna protesterade mot detta eftersom de ansåg att medlen istället borde tillfalla kungen. Skatteförpakt-

ningarna under 1620- och 1630-talet avskaffades bland annat eftersom systemet i böndernas ögon saknade legitimitet.⁵²⁰ När protesterna mot arrendatorer eller förpaktare blev för stora ökade behovet av kontroll och övervakning, och med det statens transaktionskostnader. När det gäller skattearrendena är det exempelvis tydligt att de blivit för stora för att systemet skulle fortsätta att fungera.

Indragandet av postkassan 1677 var troligen en följd av en kombination av ekonomiska och legitimitetsmässiga avvägningar. Själva postorganisationen förändrades egentligen inte genom kungens beslut. Det blev snarare så att de förordningar som gavs ut 1673 nu kunde implementeras fullt ut när posten integrerades i den centrala statsförvaltningen. Organisationsformen blev mer inriktad på hierarki i och med att de entreprenadlika inslag som förläningen till De la Gardie stått för försvann. Det verkar vara politiska orsaker som gjorde att postkassan åter lades under staten. I retoriken kring indragandet betonas rikets dåliga ekonomi, och kungen säger sig vilja stärka statsfinanserna med postmedlen. Ett viktigare skäl torde vara kanslerns försämrade förhållande till kungen tillsammans med effekterna av det skånska kriget. Postväsendet hade delvis slagits sönder under kriget och De la Gardie hade varken kunskap eller resurser för att bygga upp det på nytt. Låg tillgängsspecificitet tillsammans med låg transaktionsfrekvens gjorde alltså att statens transaktionskostnader för posten ökade, och en ny organisationsform blev aktuell.

Efter att postkassan åter lagts under staten följde en period då kanslikollegiet och kungen försökte ordna upp posten. Enligt källmaterialet hade postväsendet varit i ganska dåligt skick, främst efter skånska kriget, och klagomål på detta fördes fram i flera brev mellan kungen och kollegiet. I november 1679 skickade kollegiet en skrivelse till kungen där de inledningsvis behandlade problemen med den utrikes postlinjen till kontinenten. Under kriget hade denna varit avstängd och nu gjordes försök att öppna den på nytt. Huvudanledningen till postens bedrövliga tillstånd var enligt skrivelsen att de stora kostnaderna under kriget hade gjort att postmästarna inte hade fått någon lön. Detta kunde enligt kollegiet inte fortgå eftersom de privatpersoner som betalade porto för sina brev förväntade sig att posten skulle komma fram ordentligt:

altså hafwer oss wid practiserandet af detta medlet mött en stoor svårighet, icke allenast af Postbetienternas Lamentationer och mycken qwijdande, [...] utan häriämpte också den considerationen infallit, at emedan Postmedlen äro af den natur, att privati dem sammanskiuta

till den ända att de måge hafwa deras breff, som de här och där på Posthusen ingifver wäle och riktigt bestälta.⁵²¹

Kollegiet för fram förslag till hur den besvärliga situationen ska avhjälpas. Problemet är helt enkelt att det inte finns tillräckligt mycket pengar för att driva organisationen. Kanslikollegiet har därför sammanträtt med kammarkollegiet för att överlägga om hur postväsendet kan spara pengar. Som hämtat från en modern finanskris har kollegiernas ledamöter stött och blött hur ekonomin ska gå ihop. Lösningen som presenteras för kungen är en mer rigid finansplanering och tillsammans med skrivelsen bifogas en stat för postkontoret i Stockholm. I förslaget framgår vilka tjänster som bör finnas vid kontoret samt hur mycket tjänstemännen ska ha i årlig lön. Vidare tycker kanslikollegiet att

det nödvändigt är, att en wiss stat för de Postbetiente författas, [...] däraf Post Contoirtet här i Stockholm framför de andra i consideration komma, såsom där sysslorna både mäst förefalla och hafwa deras första upphoff.⁵²²

Kanslikollegiet vill alltså att postväsendet ska styras med hjälp av en på förhand uppgjord budget. På det viset hoppas kollegiet att det ska bli bättre ordning på finanserna och att organisationen ska fungera bättre. Förslaget ligger i linje med de allmänna förändringar som den statsfinansiella planeringen genomgick under perioden, framförallt försöken med stater för postverksamheten, vilka berördes i det föregående kapitlet. På det hela taget förändrades den centrala förvaltningen i flera avseenden efter skånska krigets slut. I samband med enväldets införande vid riksdagen 1680 introducerade Karl XI en rad reformer som i korthet byggde på att makten flyttades från den fastlagda kollegieorganisationen och istället gavs till enskilda personer eller tillfälliga kommissioner. Dessa lydde direkt under kungen, som därmed koncentrerade mer makt i sina egna händer.⁵²³

Kollegiets förslag i resolutionen från 1679 är dessutom en direkt återkoppling till postordningen från 1673, enligt vilken ”hwar och en å sin ort måtte låta sig nöija”.⁵²⁴ I förordningen förordas som diskuterats en finansiell planering av posten som bygger på uppgjorda stater.⁵²⁵ Kungen svarade inte omedelbart på kollegiets skrivelse, men i två brev från 1682 och 1683 presentade han sin syn på hur posten skulle organiseras. I den första skrivelsen, från augusti 1682, omnämns åter problemen

med förbindelsen till kontinenten. Den här gången är det bekymmer med danskarna, som inte vill låta den svenska posten passera som den ska. Återigen är det tydligt hur viktig denna sydgående postlinje var för den svenska staten. För att förbättra posten fick kanslikollegiet tolv punkter att följa. När det gällde postförbindelsen till Hamburg hade kungen dessutom ”låtit hvår befallning utgå till hvåra Commissarier i Öresund och Hamburg, huruledes hvår Post däremillan må bättre inrättas och till en snällare gång bringas”.⁵²⁶

Även när det gällde framtida problem med postlinjen genom Danmark hade kungen förslag till en lösning. Han menade att kollegiet skulle undersöka ifall ”tienlige farkoster eller Postjakter emillan Skåne och Pommern kunna inrättas”.⁵²⁷ Förslaget att anordna trafik med postjakter mellan Skåne och Svenska Pommern hade varit uppe till diskussion tidigare, och om en sådan sjöpostlinje blev verklighet skulle beroendet av danskarnas välvilja minska betydligt. En regelbunden sjöpostförbindelse från Ystad till Stralsund startades därför 1683, och med undantag för vissa avbrott under de kommande krigsåren fungerade den fram till 1870-talet.⁵²⁸ I och med sjöpostens inrättande blev inte den svenska staten lika beroende av landförbindelsen genom Danmark. Det är framöver tydligt i källmaterialet i det att irritationen över danskarna och deras försinkande av den svenska posten minskar märkbart.

Kungens tolv punkter gäller hur posten ska snabbas på. Förutom de förslag och order han har för kontakterna med kontinenten diskuterar han också det inrikes postväsendet. Bland annat beordras kollegiet att se till att postbönderna är redo när posten kommer; de ska ha hästen sadlad och ha lyktor som kan lysa upp vägen om natten. Delvis är instruktionerna en upprepning av tidigare utfärdade förordningar och regelverk. Avslutningsvis hoppas kungen att kanslikollegiet ska få igång postlinjen över Danmark så snart som möjligt och att det ”hvår nådiga willia äro at Postväsendet skall höra och dependera under hvårt Canslij”.⁵²⁹ Kungen säger alltså att det är kanslikollegiet som ska sköta posten. Den avslutande skrivningen hänvisar till en konflikt om postväsendets organisatoriska hemvist som blossat upp inom statsförvaltningen. Sedan starten 1636 hade posten varit knuten till det kungliga kansliet. Det var där som skrivelser och brev expedierades, och det var också kanslikollegiet som under kungen hela tiden haft ansvar för posten. Som visats ovan gällde det även under de årtionden då posten var bortarrenderad. Johan von Beijer hade under 1660-talet kontrakt främst på postkassan, inte på de regler som bestämde hur posten skulle fungera.

När postmedlen återbördats till staten 1677 hade denna ordning hamnat i blickfånget. En av Karl XI:s reformer var det 1680 skapade statskontoret, vilket skulle förfoga över och ha hand om alla statens inkomster samt sköta alla utbetalningar från statskassan.⁵³⁰ Utbetalningarna skulle ske efter den på förhand uppgjorda riksstaten, och för att det skulle fungera måste alla statens tänkbara inkomster tas med i staten. Så ock postmedlen. Alla statsinkomster sattes in i riksbanken och väl där kunde de användas av statskontoret för att täcka olika utgiftsposter. Pengarna kallades "kammarränta" och när posten behövde medel för att betala exempelvis löner rekvirerades dessa genom kammarkollegiet. Sedan 1669 satte postkontoret i Stockholm in sitt överskott i banken enligt denna modell. Efter att postkassan lagts under staten 1677 betydde det att det var statskontoret och kammarkollegiet som ansvarade för utbetalandet av postmedlen. Detta innebar en konflikt mellan kanslikollegiet, som hade ansvar för postens organisation, och kammarkollegium, som hade hand om pengarna. Ett exempel på en liknande konflikt är den mellan kammarkollegiet och kommerskollegiet under 1670-talet. De båda parterna bråkade då om vem som skulle bestämma över tullväsendet. Bakgrunden var också här att riksbanken 1668 övertagit ansvaret för tullkassan. Konflikten löstes under 1678, då kungen flyttade ledningen för tullen från kommers- till kammarkollegiet.⁵³¹

Möjligen för att undvika diskussioner kring postens organisation förtydligade kungen vad som gällde i en resolution 1683. De tre inledande paragraferna handlar om vem som ska ha ledningen över postväsendet. Det är tydligt hur konflikten mellan kansliet och kammaren här legat i bakgrunden. Kungen skriver att postväsendet

skall höra under dess Cantsslij Collegii upseende och Direction, och at [...] PostDirecteuren, Postmästarne och andra där till höriga Personer skola så wijda Postväsendet och deras embete därvid angår, bm:te Kongl. May:tt CantselijCollegio till hörsamhet och lydno förpliktade wara, [...] warandes Kongl May:tts nådige willie at ingen annan med hvarjehanda förordningar och dipositioner där uti sigh må inblanda och bm:t Collegie Direction turbera.⁵³²

Texten kan läsas som ett starkt mandat för kanslikollegiet att sköta posten, men Karl XI berör inte förvaltningen av postmedlen. I resolutionen ges kanslikollegiet egentligen inte mer makt än vad det haft tidigare, det vill säga att ensamt ansvara för postens regelverk. Om portomedlen

sägs inget. Som det skulle visa sig var inte kungens resolution nog för att gjuta olja på vågorna.

Ytterligare en av punkterna från 1683 är värd att diskutera. Den gäller också ledningen av posten och berör Johan Gustav von Beijer. Hans roll i organisationen hade delvis varit oklar under De la Gardies förläning. I resolutionen 1683 framgår att Beijer hela tiden försökt hävda sin roll och velat ha mer med postväsendets ledning att göra än vad han tilläts ha. Av någon anledning har hans tjänster inte varit önskvärda och i resolutionen ges klart besked om att

Postdirecteuren Johan Gustaff Beyer må och så weta huruvida hans embede sigh sträcker, så är Kongl Maytss nådiga willia at han skall ställa sigh Kongl May:tss Ao. 1673 den 10 juni gjorde reglement för Stockholmsiske Post Contoirtet, sampt af samma dato undfångne instruction till hörsam efterrettelse, [...] ej vidare sigh med General Directionen som Cantsslij Collegio tilkommer, befattandes.⁵³³

Kungen hänvisar Beijer till hans instruktion från 1673, där det stadgas att han enbart ska vara postdirektör för kontoret i Stockholm och, i fall kanslikollegiet efterfrågar det, hjälpa till med postärendena.⁵³⁴ I resolutionen 1683 blir Beijer förpassad till att vara enbart en anställd tjänsteman inom posten och om vi bortser från att det kan ha funnits personliga antipatier mot honom är det tydligt hur hans roll blivit inordnad i hierarkin. Staten var inte längre intresserad av privata initiativ inom postväsendet, utan det var den regelstyrda och kontrollerade hierarkin som skulle råda. Detta var en hållning som Johan Gustav von Beijer hade svårt att acceptera.

Klart är att Beijer länge betraktade postväsendet som en del av sin privata ekonomi. Det var förmodligen en uppfattning han hyst sedan faderns arrende, och kring 1680 såg han fortfarande posten som sin personliga pant.⁵³⁵ Förmodligen refererade Beijer till det lån på 4 000 dsm. han gav till staten under skånska kriget. Som säkerhet för lånet ställdes delar av postkassan, vilken han då kontrollerade tillsammans med sin mor, och pengarna hade han sedan svårt att få tillbaka under resten av sitt liv.⁵³⁶ De förändringar i postens organisation som genomfördes efter 1677 hotade Beijers position, speciellt stadgandena i kungens resolution 1683. En mer reglerad postal ekonomi skulle försämra hans möjligheter att göra personliga förtjänster, en synpunkt han gav uttryck för i ett brev till generalguvernören i Stade, Henrik Horn:

Tyvär har det blivit bestämt att inkomsterna [från posten] i fortsättningen ska räknas som ordinarie inkomster till staten, vilket innebär att de ska tas upp i staten och användas till de behov som ligger närmast till hands. En sådan förändring kommer leda till att hela verket [posten] hamnar i oordning och i ett besvärligt tillstånd.⁵³⁷

Beijer skriver att postverksamheten kommer falla i oordning och ger dessutom sken av att han tidigare kunnat använda postkassan efter eget behag. Som han ser det har han investerat sina pengar i posten, vilken han uppfattar som en privat verksamhet. Om postmedlen dras in till staten skulle hans möjligheter till vinst minska. Riktigt så som Beijer skriver har det nog inte gått till, men det är troligt att postmästarna generellt kunnat tjäna pengar vid sidan av sin postverksamhet. Ibland ganska stora summor.⁵³⁸

Ekonomisk konsolidering

Förändringarna för postens organisation under början av 1680-talet pekar så här långt mot en tydlig hierarkisering av verksamheten. Exemplet med tillrättavisandet av Johan Gustav von Beijer är tydlig härvidlag. Det är därför lätt att dra slutsatsen att det byråkratiska ämbetsverket stod på tröskeln och att kungens resolution från 1683 slutligen fasade ut alla ansatser till entreprenadlösningar inom postväsendet. Mycket talar för en sådan slutsats och den allmänna utvecklingen under det karolinska enväldet ger stöd för att också posten torde ha byråkratiserats i stor omfattning.

Ovan redogjordes för den konflikt som uppstod mellan kanslikollegiet och kammarkollegiet. Kärnan i diskussionen gällde vem som skulle ha rätt till postens pengar och hur de skulle förvaltas. Kungen hade inte fattat något beslut i frågan, och kanslikollegiet skickade därför en ny skrivelse till Kungl. Maj:t i maj 1685. Skrivelsen har av tidigare posthistoriker utpekats som epokgörande i postens historia.⁵³⁹ Det är möjligen en överdrift, men i sak betydde den stora förändringar för hanteringen av postens ekonomi. Skrivelsen är omfattande och består av femton punkter. Inledningsvis slår kanslikollegiet fast att kungens postordningar

inhålla at Postväsendet skall allena Dependera och Dirigeras af Kongl. Maj:ts Cantslij, så befinnes det likwist på några åhr bärtåt wara förfallit under åtskillige jurisdictioner och Directioner.⁵⁴⁰

Kollegiet framhåller kammarens och statskontorets hantering av postmedlen och menar att detta arrangemang innebär att postverksamheten försämras. I skrivelsen ges sedan ett antal exempel på svårigheterna med den nuvarande organisationen:

Ty till exempel, det till Cantslij Collegio i föllie af Postordningen af årh 1673 åligga at rätta taxornas olijkhet [...] städerna emellan, men om Cantslij ej får befatta sigh medh det som penningarna angår, så kan det sigh det ej företaga, som dock högnödigt är.⁵⁴¹

Här åsyftar kansliet sin grundläggande uppgift för postväsendet. Kungen hade slagit fast i resolutionen 1683 att det var kanslikollegiet som skulle ha hand om postens regelverk och överse förordningar med mera. Men kollegiet beklagar sig i skrivelsen 1685 över att de inte har möjlighet att exempelvis korrigera de lokala posttaxorna eftersom de inte får befatta sig med postmedlen. Ett annat exempel som lyfts fram är i de fall postbönderna varit försumliga längs någon av postlinjerna och kollegiet vill förbättra postgången genom att istället inrätta postiljoner – ”så kan Cantslij Collegij direction allt sådant intet ordna då man ej förmår så mycket penningar commendera som dertill fordras”.⁵⁴²

Enligt kanslikollegiet är lösningen på problemet att såväl intäkter som utgifter framöver förvaltas av kollegiet. Motivet är att ”Postintraderna bekommer af det porto som privati erläggia och altså intet kunna consideras som en ordinarie Cammarränta, ej heller på det sättet förvaltas och i förslag komma”.⁵⁴³ Kanslikollegiet vill alltså att kungen ska lyfta ut posten från den normala förvaltningsstrukturen. Detta bör enligt skrivelsen göras genom att ”Cantslijet antingen må låta förvalta det [postväsendet] under Staat eller och förarrendera det till sådana summor som efter öfverläggande med Cammar Collegio befinnas tillgörlige”.⁵⁴⁴

Alternativet med ett nytt postarrende var alltså inte dött. I sin skrivelse till kungen ber kanslikollegiet om *carte blanche* för att låta teckna ett nytt kontrakt med en eventuell arrendator. I förhållande till kungens resolution och de förordningar som gällde för posten 1685 är detta ett något förvånande förslag från kollegiet. Utvecklingen hade gått i riktning mot ett hierarkiskt ämbetsverk, och kanslikollegiets brev från 1685 visar därför åter att förvaltningsapparaten under 1600-talet var relativt löst ordnad. Förfrågan om tillåtelse att på nytt arrendera bort posten visar att det hela tiden funnits entreprenadliknande idéer om hur den offentliga verksamheten kunde organiseras. Arrendelösningar

var inte något förlegat som hade prövats och dömts ut, utan ett reellt alternativ för hur staten skulle organisera sin verksamhet.

Karl XI svarade på kollegiets skrivelse den 17 mars med en ny resolution. Av det snabba svaret att döma verkar konflikten mellan de båda kollegierna ha varit tillräckligt omfattande för ett raskt avgörande. Rimligen har statens transaktionskostnader för att upprätthålla posten stigit på grund av dessa rent organisatoriska faktorer. I resolutionens första punkt upprepade kungen att postväsendet skulle lyda under kanslikollegiet. För att avhjälpa den pågående konflikten och förvirringen stadgar han dessutom att ”hvad portoinkomsternas administration anbelangar skall därmed således förhållas at Cammreraren eller bookhållaren som öfver postintäckten och utgiften räkenskap och book håller”.⁵⁴⁵ Det här betydde att postväsendets kamrerare var den som i fortsättningen skulle ansvara för både intäkter och utgifter vid posten. Kammarkollegiet och statskontoret skulle inte längre ha med den löpande förvaltningen av postmedlen att göra. Först vid årets slut skulle eventuell vinst sändas vidare till statskontoret: ”Men hvad som sedan vidh Åhrets förlåpp blir öfrigt och bibehållit, det skall lämbnas till Kongl. Maj:ts Cammar Collegio eller Stats Contoir, och efter dess assignationer utbetalas”.⁵⁴⁶

Som Nils Forssell konstaterat var kungens resolution ett avsteg från de annars klara regler som vid tiden utarbetades för statsförvaltningens finanser. Postväsendet fick nu hand om både inkomster och utgifter och blev enligt Forssell ett första exempel på ett affärsdrivande verk.⁵⁴⁷ Drivande bakom beslutet var förmodligen ledamöterna och sekreterarna i kanslikollegiet, vilka lyfte fram frågan om postens oberoende.⁵⁴⁸ Det är omöjligt att veta vilka av kanslikollegiets argument som kungen fäste störst vikt vid, men om vi följer Forssell och hans tes om ett affärsdrivande verk var förmodligen synpunkten att ”Postintraderna bekommer af det porto som privati erläggia” viktig.⁵⁴⁹ Kanslikollegiet hade preciserat att de pengar som postväsendet drog in var inbetalda av privatpersoner och därför inte kunde anses vara ordinarie kammarränta. Längre fram i resolutionen gav Karl XI sitt svar på kanslikollegiets fråga om ett eventuellt nytt postarrende. Under andra punkten skrev kungen att han

will och så lämbna dess Cantslij Collegio fria händer att sedan Postväsendet är någorlunda i Ordning och Stadga bragt, antingen låta förvalta det under wiss Staat, eller och förarrendera det till sådane Summor som efter öfverläggande medh Cammar Collegio pröfvas tilldräglige antingen i gemen eller till wissa Districter och särskilte Contoor.⁵⁵⁰

Kollegiet får här det mandat de efterfrågat gällande möjligheten att arrendera bort hela eller delar av posten. Med hänsyn till den centralisering som statsförvaltningen och den finansiella planeringen genomgick är det ett häpnadsväckande beslut av kungen. Den förklaring som ligger närmast till hands är att den tidigare forskningen ofta har överdrivit de centraliserande tendenserna inom det tidiga enväldet. Centraliseringen har varit stor så till vida att kungen samlat makt i sina händer, och enligt Göran Rystad har det förmodligen varit en medveten politik från kungens sida för att försvaga riksrådets ställning.⁵⁵¹ Däremot är det mer tveksamt om statsförvaltningen som sådan ska ses som mer centraliserad i administrativt hänseende. Det var snarare så att Karl XI skaffade sig mer spelrum genom att omforma kollegieorganisationen, vilken fick mindre betydelse i takt med att nya organ skapades. Statskontorets tillkomst är ett exempel på detta.⁵⁵²

Våren 1685 var ett arrendekontrakt på posten ingen främmande tanke, varken för Karl XI eller för kanslikollegiet. Slutsatsen måste bli att det förekom tydliga idéer om entreprenadlösningar bland de styrande och att varje del av statsförvaltningen prövades för sig. Efter sådant övervägande bedömde både kungen och kollegiet postväsendet som lämpligt att arrendera ut. Något arrendekontrakt tecknades dock inte efter kungens tillåtelse 1685. Kanslikollegiet hade förmodligen ingen arrendator på kö, utan ville snarare förse sig med rätten att teckna arrendavtal. Det är dessutom möjligt att vissa lokala postkontor arrenderades ut under 1680-talet, men från den verksamheten finns inget källmaterial bevarat. När det gäller den centrala postledningen fortsatte den under den närmaste tiden att stå under statens kontroll.

Efter kungens resolution genomfördes ytterligare en förändring under 1685. I en förordning i december infördes på nytt fribrevsrättigheter. Förmyndarregeringen hade avskaffat fribreven 1668, och mellan 1668 och 1685 gick det enligt regelverket inte att skicka brev gratis med den svenska posten. Istället stadgade förordningen 1673 att de som hade behov av tjänstepost skulle erhålla en viss årlig summa pengar till porto. Reglerna för fribreven är omfattande och uppdelade i flera olika punkter. Under den första slås fast att "[i]nge Breff må för porto wara frije förutan Wäre egne", bland annat brev skickade från de kungliga kollegierna, guvernörerna och landshövdingarna.⁵⁵³

För att reda ut vem som hade rätt till fribrev återinfördes den lista som tidigare gällt, "den lista och förteckning som wij därfwör hafwa låtit affatta och vårt Cantzlij Collegio tillstålla".⁵⁵⁴ I en förteckning,

daterad samma dag som förordningen, den 23 december 1685, upptas de personer som skulle ha rätt till fribrev samt hur mycket pengar som anslogs för att täcka inkomstbortfallet för posten. Bland annat fick de tre hovrätterna i Stockholm, Jönköping och Åbo tillsammans 310 dsm., Amiralitetet 600 dsm. och rikets generalguvernörer mellan 50 och 200 dsm. beroende på var de var stationerade. Sammanlagt beräknades fribreven kosta postväsendet 12 890 dsm. årligen.⁵⁵⁵ En nyhet i förordningen från 1685 är att det infördes så kallade fribrevsböcker. Boken skulle den som var berättigad till fribrev ha med sig när posten skickades. I fribrevsboken antecknade postmästaren krediten och vid årets slut skulle den redovisas till postledningen i Stockholm.⁵⁵⁶

Förändringarna av postens ekonomi 1685 framstår som ett försök från statens sida att minska postväsendets transaktionskostnader. Övervakningen och kontrollen av den ekonomiska redovisningen hade försvårats av missämjan mellan kansli- och kammarkollegiet, och bråket innebar att antalet enskilda transaktioner ökade, eftersom fler parter blev inblandade i hanteringen av pengarna. Genom att tillmötesgå kansliet hoppades kungen att frågan skulle lösas. Färre transaktioner betydde lägre transaktionskostnader, samtidigt som regelverket för hur postekonomin skulle fungera blev tydligare.

Ett byråkratiskt ämbetsverk

Efter att staten tagit tillbaka postväsendet från Magnus Gabriel De la Gardie 1677 sköttes den postala ledningen via kanslikollegiet. Redan i samband med att Johan von Beijer dog 1669 hade vissa sekreterare avdelats inom kansliet för att ha hand om postfrågor. Arbetsbördan svällde efter hand, och i början av 1680-talet utsågs den nyligen adlade Samuel Åkerhielm till sekreterare i kollegiet med ansvar för postärenden.⁵⁵⁷ Åkerhielm, porträtterad i början av det här kapitlet, är ett bra exempel på en högre ämbetsman inom den karolinska administrationen. Han kom från en prästfamilj och hade studerat både vid Uppsala universitet och vid akademien i Leiden i Nederländerna.⁵⁵⁸

Åkerhielm var den som föredrog postfrågorna för kollegiet. I hans bevarade anteckningar och föredragningslistor finner vi exempel på de frågor som behandlades. I ett anteckningsblad från 1684 skriver Åkerhielm om postmästaren i Porkala, som anhåller om pengar för att hålla igång posten, postmästare Jonas Lind i Halmstad, som klagar på en av sina postbönder, och postmästare Magnus Hyltén i Karlskrona, som

ansöker om pengar för att bygga ett nytt posthus.⁵⁵⁹ Av det bevarade materialet framgår att Åkerhielm ansvarat för stort och smått när det gäller postväsendet, och arbetsbördan ökade av allt att döma under 1690-talet. Då återfinns fler exempel på postärenden som upptagit kollegiets tid, bland annat ett brev till postinspektorn Johan Langenhjelm i Malmö om hur mycket pengar som behövdes för avlöningen av postbönderna i Skåne; en skrivelse till postförvaltarna i Karelen att inkomma med specifikationer över provinsens alla postlinjer; samt ett brev till postmästarna i Göteborg, Halmstad och Helsingborg att inkomma med uppgifter kring hur den danska posten genom Sverige till Norge fungerade.⁵⁶⁰ Kollegiet framstår som överhopat med arbetsuppgifter som handlade om posten.⁵⁶¹ Postens väl och ve stod inte överst på listan – i alla fall inte om vi får tro Åkerhielm, som vid kollegiets möte den 30 mars 1697 gav följande beskrivning:

Jag nödgas påminna, at iag intet tror, at Påstwäsendet som det nu handteras, länge lärer kunna hållas i gång; sakerna, som därom inkomma, äro många och widlyftiga, och man har ej tijd dem at afgjöra.⁵⁶²

Efter Åkerhelms nedslående redogörelse för postens tillstånd diskuterades hur ledningen för det allt större postväsendet borde skötas och organiseras. Ett förslag framkastades av Åkerhielm. Möjligen talade han i egen sak när han hävdade att "[d]et torde vara nyttigt, at en Director voro öfwer Postwäsendet, som dagel. Kunde wara tillstädes i Cantslijt".⁵⁶³ Den 23 augusti 1697 utnämndes Samuel Åkerhielm, i enlighet med förslaget, till "director" över posten i riket. Det är mot bakgrund av kollegiets allt mer krävande arbete som inrättandet av en överpostdirektör ska ses. I brevet från förmyndarregeringen för Karl XII står det:

uti anseende til den goda kunskap och erfarenhet han [Åkerhielm] sig förvärfat om postwäsendet, med hwad som därtill hörer, hafwandes wij med vår nådige vokation [f]örordnat och anförtrott honom til at wara Director öfwer Post wäsendet uti hela vårt Rijke och dess underliggiande provincier.⁵⁶⁴

Överpostdirektören beordras samtidigt att ta över de uppgifter som Johan Gustav von Beijer haft som postmästare vid kontoret i Stockholm. I brevet heter det att Beijer "för dess siukklighets skull" inte längre kan

ha kvar sin tjänst. Beijer tilldelas istället ett avgångsvederlag på 1 200 dsm. årligen för att ”på det han till dess Substiciense ej må lida nöd”.⁵⁶⁵ Lika mycket pengar ges i årlig lön för överpostdirektörstjänsten.

Samuel Åkerhielm utsågs 1697 alltså till chef för hela postväsendet. Någon sådan funktion hade inte funnits tidigare eftersom flera personer delat på ansvaret. En bidragande orsak till skapandet av en överpostdirektör står att finna i storleken på det svenska postväsendet. Om vi tar hänsyn till hur mycket post som skickades inom systemet hade organisationen varit relativt liten sedan starten 1636. Mot sekelskiftet 1700 ökade mängden brev explosionsartat och siffrorna i tabellen nedan visar att posten 1698 handhade 260 000 fler försändelser årligen än 30 år tidigare.

Tabell 3. Antalet försändelser inom postväsendet 1670–1720.

År	Antal försändelser	År	Antal försändelser
1670	101 000	1698	362 000
1675	99 000	1700	290 000
1680	104 000	1705	300 000
1685	112 000	1710	240 000
1690	222 000	1715	200 000
1695	350 000	1720	330 000

Källa: Nylander 1928, s. 28–30. Siffrorna är uppskattningar av antalet försändelser som bygger på den så kallade prickeboken från Stockholms postkontor 1698. Summorna inkluderar försändelser i hela postväsendet, alltså också brev till och från de tyska och baltiska provinserna. Tabellen utgör en del av en större redovisning hos Nylander.

En så omfattande ökning av korrespondensen påverkade postorganisationen. Från att ha varit en verksamhet som postmästare och andra funktionärer kunde sköta vid sidan om utvecklades posten runt sekelskiftet 1700 till att vara ett heltidsjobb. Detta är tydligt när det gäller den högsta ledningen, och Åkerhielms beskrivning inför kanslikollegiet av postens tillstånd kan kopplas samman med att det fanns allt mer att göra för en postchef. Inrättandet av ämbetet som överpostdirektör är därför otvivelaktigt den stora förändringen för postens organisation i slutet av 1600-talet. Postväsendet fick den allra tydligaste hierarkiska organisationsform som det hittills haft. Åkerhielm utsågs till chef för

organisationen, som under det kommande årtiondet skulle utvecklas i riktning mot ett statligt ämbetsverk. Några inslag av entreprenadformer fanns inte i organisationen. Mönstret känns igen från den generella förändringen av statsförvaltningen runt sekelskiftet 1700.

Samuel Åkerhielms utnämning till överpostdirektör 1697 kompletterades med en utförlig instruktion för hans uppdrag. Härifrån går att notera en skillnad jämfört med de tidigare instruktioner som getts åt postpersonalen under 1600-talet: överpostdirektören fick fler ansvarsområden och trädde fram som en förvaltningschef med en tjänst som påminner om en nutida generaldirektör. I instruktionen står:

Hwad som fördenskull uti Postwäsendets Direction hafwer för detta ålegat bem:te Collegio [kanslikollegiet], det skal af honom under bem:te Collegii ÖfwerDirection förrättas och excerceras, bestående sådane Sysslor förnämst uti Wäreckets förande och administrerande.⁵⁶⁶

Överpostdirektören ges alltså den exekutiva makten över postorganisationen. Liksom tidigare ska posten lyda under kanslikollegiet, som har den övergripande myndigheten. Skillnaden är att överpostdirektören bemyndigas att inte bara förvalta utan också driva postväsendet. Detta blir tydligt i instruktionens fjärde punkt, där direktören ombeds komma in med förslag på förändringar av organisationen. Instruktionen avslutas med att direktören uppmanas vara vaksam på sådana ärenden som inte omfattas av postordningarna. Sådana frågor ska "ÖfwerDirecteuren med sine memorialer [inkomma], uti det som han finner betarfwas till wärkets bästa".⁵⁶⁷ Överpostdirektörens memorial blev från 1697 den vanligaste kanalen för förändringar av postorganisationen och det var i stor utsträckning efter överpostdirektörens förslag som organisationen styrdes. Memorialen omfattar direktörens rapportering till kollegiet och avspeglar en byråkratisk ordning som stod sig intill frihetstidens slut.⁵⁶⁸

Överpostdirektörens roll som verklig chef för postväsendet går också att utläsa ur det förordningsmaterial som utfärdats efter 1697. Tidigare hade postens organisation förändrats via de kungliga förordningarna. Dessa utfärdades med ganska långa tidsintervaller, i stort sett har varje ny regent förnyat och byggt på regelverket. Efter att överpostdirektören hade inrättats blev hans cirkulär och brev också en del av postens bestämmelser. Brev och cirkulären var korta förmaningar som regelbundet trycktes och skickades ut till rikets postkontor, och från

1697 går det att notera en stor ökning i det skriftliga regelverket. Av det tryckta material som gavs ut under den här undersökningens tidsperiod kommer 50 procent från tiden efter Åkerhielms utnämning.⁵⁶⁹ Det visar tydligt att inrättandet av överpostdirektören innebar att en myndighetschef av mer modernt snitt skapades.

Överpostdirektören gavs även rätten att tillsätta postmästare. Som tidigare sagts var detta en stridsfråga, bland annat i samband med förhandlingarna om Johan von Beijers arrendekontrakt på 1660-talet. Tillsättningen av postmästare var i slutändan kungens suveräna rätt, ett regale, och vid slutet av 1600-talet var det kanslikollegiet som genom delegation utövade denna rätt. I överpostdirektörens instruktion flyttades rätten till den nye postchefen. Kungl. Maj:t har enligt instruktionen

[a]uctorizerat Öfwer-Directeuren att tillsättia och med sin Fullmacht försee alla de Postmästare här i Swerige och de Lijfländske provincerne, hwilkas lön är intill 1 50 d:r Silfwermynt, så wäl som alla postskrifware, postförare och andra ringare betiente wid Postwäsendet till land och wattn.⁵⁷⁰

Överpostdirektören hade alltså att anställa all personal inom postväsendet som hade en årlig lön på som mest 150 dsm. Detta inkluderade i stort sett alla landets postmästare. Befogenheten gällde också i de tyska provinserna, utom postmästarna i Stettin, Wismar och Stralsund, som skulle tillsättas direkt av kanslikollegiet. Detta visar hur postväsendet i Östersjöprovinserna knöts närmare den inhemska posten under 1600-talets gång. Exempelvis inleddes posten i de baltiska provinserna i det svenska postväsendet kring år 1650.⁵⁷¹

Ett tillägg gjordes till överpostdirektörens instruktion när den på nytt gavs ut 1704. Det gällde posthemmanen, vilka i instruktionens elfte punkt kopplades till Kungl. Maj:ts brev till reduktionskommissionen den 21 juli 1703. Tillägget är ett av få tillfällen då postväsendet nämns i samband med den karolinska reduktionspolitiken. I det föregående kapitlet redogjorde jag för stora kommissionens dom mot kanslikollegiet och den passus som infogades om postkassan under 1660-talet. I det här fallet gällde diskussionen själva grundorganisationen av posten, och i det refererade brevet heter det att kungen

[f]örordnadt, at Posthemmanen skola, utan någon rubbning, antingen genom kiöp, byte, förpantning eller elliest, wid Postförningen alt

framgent bijbehållas, jemwål, att till den ända de Posthemman, som finnas wara frälse, böra blifwa till Crono utbytte, för Postförningens desto mera säkerhet [...] att wid de således indelte posthemman, under hwarjehanda prætext och förewändning, icke må skie någon ändring.⁵⁷²

Paragrafen handlar om att postbönderna bör rekryteras från kronohemman, och i de fall bönderna är frälsebönder bör deras hemman göras om till kronohemman. På så sätt ska postföringen förbättras.

Reduktionen genomfördes i stor omfattning framförallt från och med 1680-talet. Statens akuta brist på medel hade redan vid riksdagen 1655 lett till beslut om den så kallade fjärdepartsräfsten, som har undersökts noggrant av Stellan Dahlgren. Då beslutades att en fjärdedel av alla gods som staten donerat sedan 1632 skulle återgå. Indragningen av godsen sköts emellertid på framtiden redan av Karl X Gustav.⁵⁷³ Under förmyndartiden lades reduktionsbeslutet på is och det var först i samband med riksdagen 1680 som kraven på utökad reduktion på allvar restes och beslut fattades. Tillsammans med stora kommissionens rättegångar mot Karl XI:s förmyndare innebar reduktionen en allt hårdare politik från kungens sida gentemot högaristokratin.⁵⁷⁴ Magnus Gabriel De la Gardie var en av dem som drabbades hårdast, stora delar av hans gods innehav drogs in till staten.⁵⁷⁵ Kungens tuffa linje kan förklaras med erfarenheterna från skånska kriget. Med statsfinanserna i oordning skyldes rikets tillstånd på förmyndarna och adeln, och det slutliga resultatet av maktkampen mellan kung och högadel var införandet av enväldet på riksdagen 1680.⁵⁷⁶

Med hjälp av reduktionen skaffade sig staten större resurser, och under de följande decennierna ordnades statsfinanserna. I jämförelse med de båda driftsformerna entreprenad och hierarki stod reduktionen för en omfördelning av pengar genom att resurser flyttades från privata händer, i praktiken adeln, till staten, varpå hela den statliga finansiella förvaltningen stärktes.⁵⁷⁷ Detta påverkade indirekt postväsendet, som liksom andra delar av statsförvaltningen på ett mycket handfast sätt integrerades i statens administration. Reduktionen kan därför sägas ha bidragit till att inordna posten i en tydlig hierarkisk organisation. Det är påtagligt i citatet från överpostdirektörens instruktion, där postböndernas gårdar beskrivs som ”indelte posthemman” med vilka det ”under hwarjehanda prætext och förewändning, icke må skie någon ändring”.⁵⁷⁸ Postväsendet blev en del av indelningsverket och finansierades på samma vis som flera andra delar av statens verksamhet, till exempel avsattes enligt det militära

indelningsverket ett visst antal hemman för att finansiera fotsoldater, ryttare och båtsmän till den svenska krigsmakten.

Reduktionen under 1680-talet var delvis en följd av statens strävan att reformera indelningsverket. Indelta soldater hade förekommit sedan början av 1600-talet, dit starten av det äldre indelningsverket vanligen brukar förläggas. Under 1680-talet reformerades systemet till det som kallats det yngre indelningsverket. Huvudanledningen var att krigsmaktens underhåll behövde omorganiseras, ett behov som blivit uppenbart efter skånska kriget. Janne Backlund har förklarat förändringen av indelningsverket som en följd av att den allt mer centraliserade staten byggde på lågteknologisk bondeproduktion. I stater där så är fallet tenderar system liknande indelningsverket att utvecklas.⁵⁷⁹ Detta är en förklaring som stämmer väl in på postväsendet, och det är därför möjligt att göra en parallell mellan den militära och den civila förvaltningen. Posten sköttes av bönderna och brevtransporten var onekligen lågteknologisk. En indelt organisation bygger dessutom på att varje plats infogas i en tydlig hierarki. Med indelning som grund blir möjligheterna till entreprenadlösningar mindre. Dessutom blir systemet, sett ur statens perspektiv, enklare att övervaka varpå transaktionskostnaderna minskar.

En inte obetydlig detalj som kan ha talat till postväsendets fördel i samband med reduktionen är att kamreraren i reduktionskommissionen sedan 1681 var Lars Skragge, sedermera adlad Skraggensköld. Skragge utsågs 1683 till postkamrerare och kunde tala för postväsendets sak inom kommissionen.⁵⁸⁰

Reduktionen innebar att den svenska staten förändrades. Framförallt centraliserades förvaltningen och den gamla kollegieorganisationen hamnade i skymundan. Samuel Åkerhielm var som överpostdirektör en del av denna nya organisation. Hans roll som statstjänsteman framträder tydligt i en historisk relation över posten som han skrev på uppmaning av Kungl. Maj:t hösten 1697 efter sin utnämning. Texten inleds med en historisk tillbakablick över postväsendets uppkomst och avslutas med att Åkerhielm resonerar kring den nuvarande organisationsformen. Han har vinnlagt sig om att hålla en neutral ton, men sammantaget är skrivelsen likväl ett försvar för den befintliga organisationsformen, alltså den hierarkiska organisation där posten lyder under staten. Det framgår bland annat när han diskuterar det porto som betalas för breven. När Åkerhielm säger att posten vid mitten av 1600-talet växte i storlek menar han att det är befogat att

[s]edan detta värket tijd ifrån tijd begynth förkåfras [växa ekonomiskt], hvad och billigt at sosom Påstryttare och Postbönder underhollas af publico, att och inkomsten af privat brefss porto skall sedan omkostnaden på värkets administration woro afdragen, tillfalla publico.⁵⁸¹

Postmedlen ska enligt Åkerhielm tillfalla posten i första hand och i andra hand staten. Eftersom det är allmänheten, *publico*, som bekostar postväsendet genom att betala porto bör överskottet stanna i postorganisationen. Åkerhielms resonemang påminner om hur Axel Oxenstierna argumenterade för posten under 1630-talet då han talade om dess betydelse för det allmänna.⁵⁸² Åkerhielms användning av det latinska ordet *publico* är ett uttryck för att det under slutet av 1600-talet började uppstå en skillnad mellan privat och offentligt. Som Bo Lindberg visat fick ordet *publicum* under tidigmodern tid allt mer innebörden av något som hade med den suveräna statens maktutövning att göra. Det växte långsamt fram en skillnad mellan statens affärer och det som sköttes privat.⁵⁸³ Åkerhielms beskrivning av posten som något som underhålls av allmänheten bekräftar att denna distinktion började sprida sig också i Sverige runt sekelskiftet 1700.

Perioden med Johan von Beijers arrende berör Åkerhielm bara kort i sin relation, men han konstaterar att tiden från arrendet och till dess att staten tog tillbaka postkassan från Magnus Gabriel De la Gardie var en period av oreda, speciellt under skånska kriget då påfrestningarna på postväsendet var stora. Han är också kritisk till konflikten mellan kanslikollegiet och kammarkollegiet på 1680-talet. Efter 1677 borde posten ha ordnats upp, menar Åkerhielm, men istället fortsatte oredan:

Altså blef Correspondentsens riktiga gång, som är det förnämsta ändamålet och nyttan af Postväsendet uthi någon oreda, och då kunde ej heller inkomsten af privatorum porto tillvexa, hwilken inkomst är en så kallad finis Secundarius, och en nytta som tillvexer af den förrige.⁵⁸⁴

Överpostdirektören menar att postens främsta uppgift är att transportera statens post, medan privatbrev kommer i andra hand. Trots det är han mån om privatposten eftersom det är den som ska finansiera hela verksamheten. Sedan konflikten med kammarkollegiet löstes 1685 har det också blivit ordning och reda, skriver Åkerhielm. Hans slutsats är att posten har fungerat bäst sedan den helt och hållet hamnade under kanslikollegiet.

Andra halvan av relationen består av att Åkerhielm radar upp alla åtgärder som kollegiet har vidtagit för att förbättra posten. Han ger beröm åt den hierarkiska organisationen och är noga med att påtala hur mycket bättre posten fungerar nu än tidigare. Mellan raderna säger överpostdirektören att det är på det här sättet som posten bör vara ordnad, och hans bästa argument är att intäkterna ökat kraftigt under den senaste tiden:

Men sedan värket sig så tilltagit at det utan at räkna fribrefen kan draga sig sielfft, som det nu på någre åhr synes sålunda bracht woro, at det inte allenast kan det, utan ändå ett ansenligt öfverskått gifwas.⁵⁸⁵

Åkerhielm beskriver posten som ett vinstdrivande verk, och de föregående tjugo åren av fred hade onekligen haft positiv inverkan på dess utveckling. När Åkerhielm tillträdde som överpostdirektör var det för en organisation som får anses ha fungerat relativt väl och där brevmängden var den största hittills. Det är i det ljuset som vi ska förstå hans uttalade försvar för den hierarkiska organisationen. Samtidigt är Åkerhielms text ett bra exempel på hur administrationen fungerade kring sekelskiftet 1700.

Det är också värt att notera att Samuel Åkerhielm inte helt tar avstånd från en entreprenadmodell. Istället tycks han se en sådan som ett reellt alternativ för posten och exemplifierar med postväsendet i Estland och Livland, vilket organiserades av postförare som tecknat kontrakt med den svenska staten. Enligt Åkerhielm är en sådan lösning ett alternativ till den vanliga postbondeorganisationen som finns i Sverige. Överpostdirektörens uttalande åskådliggör på nytt hur olika organisationsformer stod till buds för den svenska statsledningen runt sekelskiftet. Även om Åkerhielm och staten i första hand ville ha posten som ett hierarkiskt ordnat statligt ämbetsverk, fanns en öppenhet mot att använda också andra driftsformer.

Ämbetsverket växer

Samtidigt med föreskrifterna för överpostdirektören gavs en instruktion till kamreraren vid postväsendet, den nyadlade Lars Skraggensköld. Instruktionen knyter an till förändringen av postens ekonomi under 1680-talet. I instruktionen åläggs kamreraren att ha hand om både "[p]ostindrægten och utgiften, räkenskap och bok".⁵⁸⁶ Vidare stadgas

att de pengar som vid årets slut blivit över ska sättas in i banken på kanslikollegiets räkning. Överskottet ska sedan användas av statskontoret under kammarens särskilda försorg. Postens eventuella överskott skulle alltså kunna användas till andra för staten trängande behov först efter att posten fått vad den behövde. Kamrerarens instruktion har fokus på bokföringen av postens pengar, och flera av punkterna tar upp hur och när postmedlen ska redovisas. Dessutom redogörs för en sorts budgetuppföljning. I den tionde paragrafen står det:

Utaf näst förenämde månateliga och Quartals Förslager, hafwer Cammereraren och at formera sumariske eller Generale Förslag, och efter hwart halfts års förlopp det samma uti kongl. Maj:ts Cancellie Collegio eller hos Öfwer-Directeuren inlefwera, på det bem:te Collegium må wara desto bättre underrättadt om wärckets bescaffenhet, och derefter wärckställa hwad som till Kongl. Maj:ts tjenst och Postwäsendets bästa profwas wara nödigt.⁵⁸⁷

I texten åläggs kamreraren att hålla tillsyn över postens löpande ekonomi. Det har att göra med den kontroll av organisationens finanser som infördes under slutet av 1600-talet. Liksom i övriga delar av statsförvaltningen introducerades nu på allvar ett budgettänkande som påminner om våra dagars. I överpostdirektörens instruktion heter det att "[p]ostförningsstaterne ey äro ännu öfweralt fullkomligen inrättade".⁵⁸⁸ Staterna, alltså budgeten, för postens personal blev en viktig arbetsuppgift för överpostdirektören och kamreraren, och genom instruktionerna 1704 stadfästes detta. Fasta lönestater för postens personal upprättades som tidigare nämnts redan på 1670-talet, men det var först efter de ekonomiska förändringarna 1685 som de började fungera. För postens del var staten från 1686 normerande för hur beredningsarbetet fungerande intill 1760-talet. Då förändrades budgetarbetet genom att delar av postväsendets stater inlemmades i arbetet med den gemensamma riksstaten.⁵⁸⁹

När det gäller avlöningen utgjorde postbönderna och postmästarna den stora utgiftsposten. Sedan starten 1636 hade de erhållit friheter från dagsverken och utskrivning som compensation för sin tjänst. Postmästarna, eller postförvaltarna, hade vid de mindre kontoren försörjt sig på vad de kunde dra in i porto. Vissa försök att betala lön till bönderna gjordes redan 1638. I ett beställningsbrev för postbönder i Kexholm och Ingermanland heter det att postbonden ska få "[f]riheet för allehanda Gäst och Skiussning sampt Dagsverken och ther til

fem Daler Silfwemynt at affkortas honom uthi hans Uthlaghor århlingen".⁵⁹⁰ En liknande formulering, fast med lönen 32 dsm., finns med i ett beställningsbrev för postförvaltare i Finland, bägge Karelerna och Ingermanland, också det från 1638.⁵⁹¹ Av allt att döma fungerade det inte, och i det följande materialet finns det inga uppgifter om att det verkligen skulle ha betalats ut någon lön till postbönderna. Istället var det friheter av olika slag som utgjorde ersättningen. Liksom fallet var med den tidigare så missbrukade skjutsningsplikten, pekar mycket på att postbönderna antingen överutnyttjades eller inte fick ta del av de utlovade friheterna.⁵⁹² I samband med att postens ekonomi reglerades gjordes därför försök att istället betala lön åt postpersonalen, och i Karl XI:s resolution från den 17 mars 1685 sägs i den femte punkten att postbönderna framöver ska få lön i penningar från närmaste postkontor.⁵⁹³ För att detta skulle fungera behövdes riktiga stater över postbönderna. Det var dessa som Åkerhielm så tydligt fick i uppdrag att göra i sin instruktion. Där heter det att överpostdirektören ska upprätta staten

[t]agandes i ackt, att wedergiällningen eller hästlegan må blifwa sådan, att Postförare och Postbönder må derwid kunna bestå, och med Postförningen uthärda; dock ey högre än efter giästgifwareordningen och mijletalet.⁵⁹⁴

Med tanke på att det gått tretton år från resolutionen 1685 till dess att Åkerhielm blev postdirektör så pekar det mesta på att avlöningen av postbönderna inte fungerat speciellt bra efter kungens resolution 1685. Forssell anger också siffror på att det i 1686 års poststat fördes upp 800 dsm. för postböndernas löner. I staten för 1694 var summan 13 000 dsm.⁵⁹⁵

Ett exempel på försöken att ordna avlöningen för postbönderna finns för Uppland 1693. I ett förslag till postböndernas stat heter det att vid "den sist förrättade aflöhningen till Påstbönderna i Upland, dhe storligen Lamentera öfver den lilla löhn dhe åtniuta för det öfvermåttan stoor besväret med Påstförandet".⁵⁹⁶ Postbönderna var arga och undrade varför bönderna i andra län hade "större löhn, än dhe i Uplands härtill niutit".⁵⁹⁷ Postbönderna hotade att avsäga sig sina uppgifter, och för att tillmötesgå kraven justerade landskansliet i Uppsala deras löner till samma nivå som i de andra länen. Ett annat exempel kommer från Letala socken i sydvästra Finland. Bönderna i området var delaktiga i posttransporterna via Åland till Stockholm. Deras uppgift har ansetts

ovanligt krävande, och i en verifikationsbok från 1694 omnämns olika löner för bönderna sedan 1660-talet.⁵⁹⁸ Arbetet med att avlöna postbönderna istället för att ge dem exempelvis skattefrihet har alltså pågått runt om i riket. I oktober 1696 anmälde Åkerhielm för kanslikollegiet att postbönderna söder och väster om Stockholm fick lön utbetald och att reformen skulle fullföljas också i Finland.⁵⁹⁹

Detta ivrande för budgetarbete och uppföljning som träder fram i instruktionerna för överpostdirektören och kamreraren hänger samman med den allmänna uppstramningen av statens ekonomi och förvaltning under perioden. Till följd av enväldets införande 1680 bröts den tidigare förvaltningsorganisationen sönder. Förändringen har bland annat undersökts av Sven A. Nilsson i hans studier av den svenska militärstaten. Olika grupper av ärenden sköttes istället av kungens förtrogna män, medan vissa fick sin hemvist under en egen verksamhetschef; det var den senare lösningen, med en verksamhetschef, som valdes för postens del när överpostdirektören inrättades. På samma gång skapades också nya myndigheter varav de viktigaste var det tidigare nämnda statskontoret och den småningom etablerade reduktionskommissionen. I samband med förändringarna försvann de gamla riksämbetsmännen och riksråden och ersattes av presidenter och kungliga råd. Benämningen ”kungligt råd” visar att kungen tydligt placerade in rådherrarna i enväldets rangsystem, och att de där lydde under kungen.⁶⁰⁰

Postens förändringar i samband med Karl XI:s reformer innebar att postorganisationen framstod som ett ämbetsverk. Den tidigare organisationsformen med privata arrendatorer och en löst kontrollerad postledning försvann under 1690-talet. Till skillnad från hur det gick med de gamla kollegierna innebar enväldet inte att den postala organisationen bröts sönder, snarare stärktes den.

På samma datum som överpostdirektörens instruktion utgavs också en förordning för verksamheten vid postkontoret i Stockholm. Tre år senare utfärdades en instruktion för landets alla postmästare, förutom de i Stockholm, och en instruktion för postinspektörerna, som hade att kontrollera den postala verksamheten.⁶⁰¹ Tillsammans utgör de här reglerna och förordningarna slutpunkten på en omfattande organisering av postens verksamhet. Den inleddes i samband med att staten tog tillbaka postkassan från Magnus Gabriel De la Gardie och det övergripande regelverk som infördes fick en bestående stabilitet. Med få förändringar sköttes den svenska posten enligt 1704–1707 års regelverk fram tills att den högsta postledningen omorganiserades 1863.⁶⁰²

Det regelverk som lades fast i början av 1700-talet är starkt dominerat av den hierarkiska organisationsformen. Allra tydligast uttrycks det kanske i inledningen till den instruktion för rikets alla postmästare som utgavs den 16 februari 1707:

Såsom kongl. May:t hafwer i nåder icke allenast förtrodt och anbefalt des Post-Regale, med der tillhörige rättigheter under des Cantsslie-Collegij Generale Direction; utan och förordnat een Öfwer-Post-Director, som uti sitt Embete af bemälte Collegio skal hafwa sin dependence, och således exercera och förrätta hwad som hörer til Postwäsendetss direction, uti kongl. May:tss Rijke.⁶⁰³

Här slås på nytt fast att posten är ett regale och en verksamhet förbehållen Kungl. Maj:t. Vidare sammanfattas den hierarkiska organisation där kanslikollegiet har det huvudsakliga ansvaret och överpostdirektören den exekutiva makten. Instruktionen från 1707 är den slutliga formaliseringen av postmästarnas roll, och i och med den blir de statstjänstemän som inlemmas i ett hierarkiskt statligt ämbetsverk. Ett uttryck för detta är skillnaden i hur postmästarna ska få ut sin lön. Under tidigare perioder var det vanligt att postmästaren fick i lön det porto som inflöt vid hans postkontor. I och med att den postala ekonomin började regleras med stater bestämdes istället hur mycket varje postmästare skulle få i årlig lön. Dessa pengar fick han själv ta från den lokala postkassan i enlighet med instruktionens regler: ”Postmästaren må den Lön och Expense-summan som honom på staten består Quartals-wijs af sitt Contoris Inkomster innehålla och til Räkningis föra sammaledes”.⁶⁰⁴ Löneuttaget skulle alltså noga noteras, och det var inte tal om att förse sig med mer än vad som var stadgat i lönestaten.

I likhet med förordningen för Stockholms postkontor från 1704 är instruktionen från 1707 omfattande. Båda texterna går utförligt igenom de uppgifter som åligger postmästaren och de är detaljerade vad gäller hur posten ska tas emot och avsändas. Hur postmedlen ska redovisas och till vem de ska utbetalas till gås igenom noggrant. Likaså stadgas straff om postmästaren inte följer det uppsatta regelverket. I förordningen för Stockholms postkontor görs också en grundlig genomgång av de olika tjänster som finns vid kontoret och vad var och en av dem har för uppgifter i samband med att posten anländer. Till exempel sägs att postkontorets vaktmästare och dräng ska ”[h]ålla Porten om aftonen och nätterne wähl stängd, och tillsee, att ingen

sig intränger i Contoiren, till någon stöldz eller annan otillbörligheets föröfwande”.⁶⁰⁵

Införandet av postinspektorererna var ytterligare ett led i postorganisationens utveckling mot en mer hierarkidominerad form. Ända sedan posten startade 1636 hade en viss kontroll över dess personal utövats. Inledningsvis var det vice postmästare Olof Jönsson som ålades att resa runt i landet för att inspektera postbönderna och hur de skötte sina uppgifter. Efter hand växte uppgifterna till att omfatta också postmästarna i städerna och i samband med förändringarna 1673 återuppväcktes denna funktion genom införandet av lantpostmästaren. Under hela tidsperioden var dessutom postmästarna själva beordrade att hålla uppsikt över postbönderna i sitt område. Organisationen var på det viset uppbyggd kring en slags inre kontroll. Mot slutet av 1600-talet fördes diskussioner om hur tillsynen av postorganisationen skulle förbättras, rimligen hade det att göra med att den allt större postorganisationen behövde effektiviseras.⁶⁰⁶

Kontrollen formaliserades i den instruktion för postinspektorererna som gavs ut den 16 februari 1707, och till inspektorer utsågs de postmästare som bodde i länens residensstäder. De fick i uppgift att hålla uppsikt över postbönderna genom årliga kontroller. ”Det skal och wara hans [postinspektorns] skyldighet at en gång om åhret visitera hos alla Postbönderne i hans district, och ransaka om de äro med hurtige Postdrängiar [...] wäl försedde”.⁶⁰⁷ Inspektorn skulle dessutom sköta utbetalningen av lönen till postbönderna, i enlighet med de stater som diskuterats tidigare. Detta uttrycktes som att inspektorn skulle ”tilsee at de åtniuta de frijheter som dem efter Stat och Förordningar tilkomma”.⁶⁰⁸ Formaliseringen av postinspektorererna innebar att den centrala postledningen fick en fungerande kommunikationskanal ute i landet där missförhållanden och andra synpunkter på hur posten fungerade kunde rapporteras.⁶⁰⁹

En annan del av postorganisationen som fick fastare regler vid sekelskiftet 1700 var posträtterna. Sedan postens inrättande 1636 hade olika formuleringar om straff och lagföring funnits med i regelverket. I specialförordningen om breven från 1645 står det exempelvis att den som bryter mot postens regler ska ”underkastas det arbitrale straff som vår rijks Cantssler [...] finner skäligt”.⁶¹⁰ I de tidiga postordningarna gällde straffen främst privatpersoner som bröt mot förordningarna. Senare utvecklades denna rättskipning till att omfatta postens egen personal, som i det fall de bröt mot reglerna ställdes till svars inför

postens egna instanser. Postväsendets högsta instans mötte vi redan i prologen: Johan Hultman i Örebro ställdes inför generalposträtten när hans brevpaket till Norrtälje inte hanterats korrekt. Generalposträtten fick sin form i instruktionen för överpostdirektören. I dess åttonde punkt heter det att det ”[o]fta sådana måhl förekomma uti hwilka parter sins emellan tvistige äro, och dhe bägge, eller den, som tillkärís, under Postwäsendet dependera”.⁶¹¹ I sådana situationer skulle överpostdirektören sammanträda med postkamreraren, bokhållaren och postmästaren vid Stockholms postkontor. Tillsammans utgjorde de generalposträtten och skulle döma i målet.⁶¹² Dom i generalposträtten kunde överklagas till kanslikollegiet, och som visades i fallet med Johan Hultman kunde kollegiet ha en mer förlåtande attityd.

Formaliseringen av generalposträtten visar hur postväsendet hierarkiserades vid sekelskiftet 1700. Posträtterna är också ett exempel på den flora av olika specialdomstolar som uppstod under 1600-talet. De var knutna till någon speciell verksamhet och hade att döma i fall som rörde brott mot verksamhetens regler. Förutom posträtterna fanns bland annat bergstingsrätter och tullrätter. Dessutom hade både militären och kyrkan sina egna domstolssystem.⁶¹³

En tid av fastare hierarki

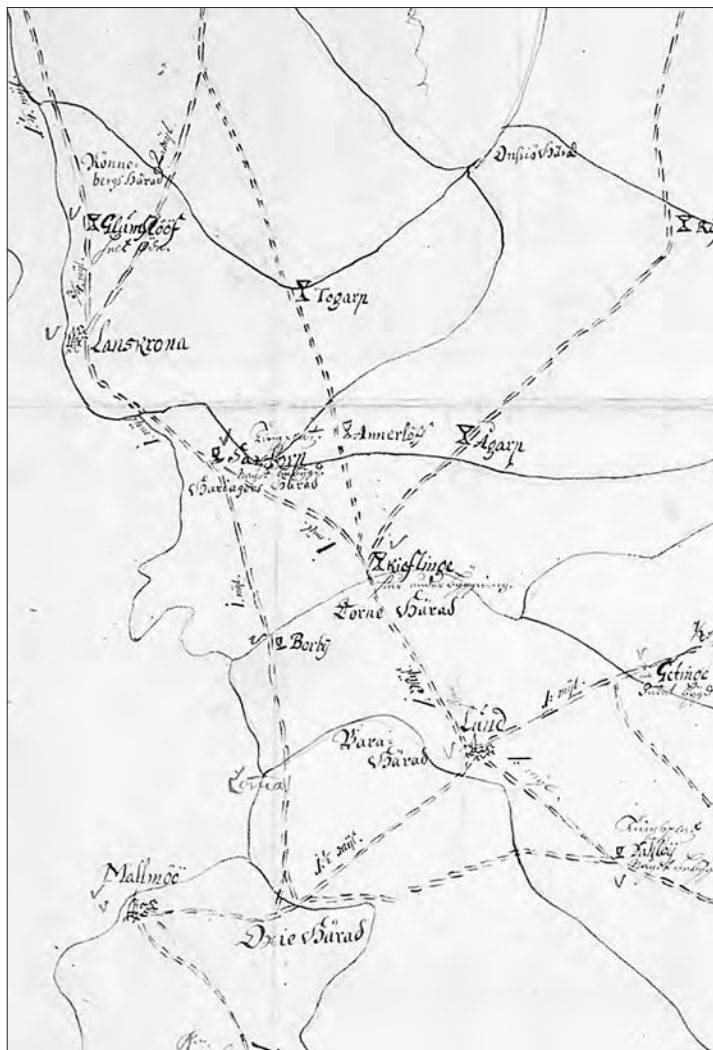
De organisatoriska förändringarna av postväsendet efter 1673 kan delas in i två faser. Först drog staten tillbaka posten från rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie, och därefter organiserades verksamheten som ett statligt ämbetsverk. De båda alternativen entreprenad och hierarki kommer här tydligt fram, och undersökningen har visat att förläningen till De la Gardie var entreprenaddominerad medan posten under Åkerhielms ledning blev mer och mer hierarkiserad. Alternativen för Karl XI och de andra beslutfattarna var att fortsätta ordna posten via entreprenad eller låta staten själv ta hand om organisationen. Valet föll på den senare lösningen, och förklaringen kan sökas i statens och postens transaktionskostnader. I själva verket är posten från 1677 till sekelskiftet 1700 ett mycket bra exempel på hur transaktionskostnader påverkar valet av organisationsform. Enligt teorin minskar transaktionskostnaderna när transaktionsfrekvensen och tillgängsspecificiteten ökar. Anledningen är att i takt med att en transaktion genomförs flera gånger ökar kunskapen om hur den ska genomföras, samtidigt som alla kostnader kan spridas ut på fler transaktioner.

De la Gardies förläning av posten sammanföll med ett antal händelser som motverkade en sådan utveckling. Den viktigaste torde vara att transaktionsfrekvensen sjönk drastiskt på grund av skånska kriget.⁶¹⁴ När breven blev färre ökade transaktionskostnaderna för kanslern, som dessutom inte hade lika goda kunskaper om hur posten skulle skötas som sina företrädare. De la Gardie fick så klart hjälp med den praktiska posthanteringen, men det var likväl han som postchef som stod för den formella ledningen av postväsendet. Som undersökningen visat var hans största intresse riktat mot postkassan och de pengar han kunde plocka ut från den.

Tillgångsspecificiteten sjönk med andra ord under De la Gardies period, och återtagandet av postkassan kan därför sägas ha gjorts mot bakgrund av de ökade transaktionskostnaderna. En annan viktig faktor var den minskade legitimiteten för posten, som visade sig på bland annat riksdagen 1675. Borgarnas kritik mot hur posten fungerade är ett belegg för att det fanns en opposition mot den rådande organisationsformen. Protester av detta slag innebär att de politiska transaktionskostnaderna ökar, och att återta postkassan framstår som ett sätt att minimera både de vanliga transaktionskostnaderna och de politiska.

En motsvarande utveckling har Mats Hallenberg påvisat för statens utarrendering av skatterna under 1620-talet. Liksom jag förklarar han förändringen med statens ökade transaktionskostnader.⁶¹⁵

Den följande organisationsformen, som tog sin början med Åkerhielms utnämning till sekreterare i kansliet i början av 1680-talet, uppvisar en helt annan bild än kanslerns förläning. Transaktionsfrekvensen ökade under fredsperioden, och eftersom Åkerhielm arbetade med posten under en längre tid ökade också tillgångsspecificiteten. Allt som allt två tydliga indikationer på att transaktionskostnaderna för organisationen sjönk. Perioden till strax efter sekelskiftet 1700 dominerades också av lugn och ro, och några förslag att ordna posten på entreprenad har jag inte funnit. Perioden utmärks istället av intensiva reformer med flera nya regler och förordningar som stadfast posten som ett hierarkiskt statligt ämbetsverk. Postväsendets förändringar följer härvidlag den allmänna trenden för hur den svenska staten utvecklades under perioden.

Ett omfattande försök att förändra postväsendets organisation genomfördes 1718 då Karl XII gav ut en förordning om postens och gästgiveriernas sammanslagning. Postbönderna avskaffades och istället skulle posten transporteras med hästskjuts mellan gästgiverierna. När förordningen infördes i Skåne ritades denna karta över gästgivarvägar i Skåne, den så kallade *Påsthålls Cartan*. På bilden syns Malmö och Lund med kringliggande orter. De olika gästgiverierna har märkts ut med ritade dricksglas och det har antecknats hur långt bygget av gårdarna har kommit. Foto: Landsarkivet i Lund.

Pendeln svänger igen

En pressad statsförvaltning

Under fredsperioden 1680–1700 hade Karl XI reformerat den centrala statsförvaltningen. För postens del var det främst inrättandet av överpostdirektörsämbetet som kom att påverka organisationen. Reformerna under 1600-talets slut ledde tillsammans med freden till att den svenska staten stod väl rustad när kriget bröt ut 1700, både ekonomiskt och militärt. Det har tidigare sagts att krigets inledande finansiering klarades helt utan externt kapital, och när det gäller truppernas kapacitet slog den karolinska armén snabbt tillbaka de anfallande fienderna under krigets första år.⁶¹⁶

Det långa kriget innebar emellertid påfrestningar på centralförvaltningen, främst av ekonomisk art. Trots det ändrades inledningsvis inte den finansiella förvaltningen, i första hand eftersom riksbanken genom lån kunde täcka kostnaderna för kriget.⁶¹⁷ Efter hand slogs dock det statsfinansiella system som Karl XI etablerat sönder. De fasta stater som styrde statshushållningen byggde i grunden på att riket hade fred, och på grund av kriget lyckades Åkerhielm inte inrätta postbondestater över hela riket, trots idogt arbete i kansliet. Under tiden rubbades hela det ekonomiska systemet genom att medel som var indelade för att täcka olika utgifter gick till att betala kriget.⁶¹⁸ I mångt och mycket var det 1630-talets finansiella problem som åter dök upp, och även posten påverkades av de ansträngda statsfinanserna. Under slutet av 1600-talet hade den hierarkiska formen vuxit sig stark och en förändring av posten skulle innebära att organisationen på nytt lades ut på entreprenad. Hypotetiskt skulle ett sådant val från statsledningens sida kunna bli en lösning på de ekonomiska trångmålen.

I samband med krigsutbrottet lämnade kungen Sverige, och led-

ningen av riket överläts åt de olika kollegierna som skulle sköta sina respektive verksamhetsområden. Kungen själv förbehöll sig rätten att besluta i viktiga ärenden. Utmärkande är att rådet ställdes åt sidan bortsett från sin uppgift att i den så kallade defensionskommissionen leda hemmaförsvaret.⁶¹⁹ Efter slaget vid Poltava 1709 fick rådet mer och mer formen av en regering och dess initiativförmåga ökade. Delvis hade detta att göra med den allt mer ansträngda ekonomin, och för att lösa de akuta ekonomiska problemen genomförde Karl XII under 1710-talet ett antal förändringar inom den centrala förvaltningen.⁶²⁰

En av de mest omfattande reformerna var införandet av en förmögenhetsbeskattning 1713. Kungen försökte skrapa fram mer resurser till kriget genom att beskatta rikets invånare efter en viss procentsats.⁶²¹ En annan förändring var den nya kansliordningen från 1713, då kansliet delades i sex olika expeditioner som skiljdes från Kanslikollegium. Expeditionerna var indelade efter sina sakområden och inte som tidigare efter geografi. Vidare infördes nya förvaltningsorgan, bland annat kontributionsrånteriet med ansvar för att förvalta de inkomster som förmögenhetsbeskattningen skulle ge. Kommerskollegiet bröts också ut ur kammarkollegiet och blev ett eget ämbetsverk. Sammantaget innebar förändringarna under 1710-talet att nya ämbeten inrättades och att gamla gavs nya uppgifter. Utvecklingen påminner om när Karl XI satte den äldre kollegieorganisationen ur spel i samband med enväldets införande på 1680-talet.

Förändringarna under 1710-talet var ett försök att få en pressad statsförvaltning på fötter. De reformer som genomfördes var i första hand ett resultat av behovet att finansiera kriget. Men de byggde i flera fall också på utländska förebilder och reformprojekt.⁶²² Stora nordiska kriget innebar mycket stora påfrestningar på samhället. Aldrig förr, eller senare, har en så stor del av det svenska samhället varit inriktad på att föra krig. Det är i detta läge postväsendets sista period i avhandlingen utspelar sig, och det är en viktig bakgrund till varför postorganisationen förändrades som den gjorde under 1700-talets början. Från en period av klar hierarkisering kring sekelskiftet är det tydligt att pendeln åter svängde över mot mer entreprenadororienterade organisationsformer.

Efter Poltava försämrades den militära situationen för Sverige och vintern 1715 återstod endast ruiner av det baltiska väldet. Ryssarna hade ockuperat större delen av Finland, och de tyska och baltiska provinserna kontrollerades av fienden. Det prekära militära läget påverkade också postförbindelserna. Under stormaktstidens många krig hade den

svenska utrikesposten vid flera tillfällen stoppats eftersom danskarna spärrade den svenska posten över Danmark till Hamburg. Hindren för utrikesposten hade ofta överkommit genom olika innovativa lösningar. Under danska kriget på 1640-talet gick till exempel en del post norrut längs Bottenvikens kust, vidare till Narva och sedan söderut till Hamburg.⁶²³ Efter att sjöposten mellan Ystad och Stralsund startades på 1680-talet blev problemen mindre och förbindelsen med utlandet kunde upprätthållas mer regelbundet, trots krigets utbrott 1700.

Utlandsposten på entreprenad

Under 1715 hindrades postjakterna i Ystad av fiendens flottor på Östersjön, och Sverige stod utan regelbunden postförbindelse med utlandet. Det var därför högst nödvändigt att etablera en fungerande postlinje till Europa. Både för att hålla kontakten med kungen, som befann sig utomlands, och för att försäkra sig om tillgång till information från omvärlden. Under stora nordiska kriget hade postproblemen tidigare lösts genom en sjöpostförbindelse från Göteborg. Stadens läge på västkusten gjorde det möjligt att ta sig förbi fiendens flottor som bevakade vattnen i Skagerrak och Kattegatt och sedan segla vidare ner till den europeiska kontinenten där det fanns möjlighet att vidarebefordra posten. Under 1709 hade till exempel båtar gått från Göteborg med post till floden Wesers mynning i Nordsjön. Likaså hade några av flottans fartyg seglat med brev från Göteborg till Holland under 1711. Gemensamt för dessa lösningar är att de var oregelbundna och verkar ha varit provisorier – posten hade transporterats när tillfälle gavs.⁶²⁴

Hösten 1715 försökte kanslikollegiet i Stockholm lösa den postala isoleringen på ett mer regelbundet vis. Överpostdirektören Henrik Bunge lyckades i oktober skicka ett brev till den svenske kommissarien Barthold Huswedel i Hamburg. I brevet skriver Bunge att utrikesposten under den kommande vintern ska gå över Göteborg och ner till Holland och Amsterdam. Där ska köpmannen Adrian Werwer ta hand om breven och vidarebefordra dem med de lokala postnäten. I brevet beordras Huswedel att se till att statens korrespondenter skickar sina brev över Göteborg istället för Hamburg. Risker att breven ska snappas upp av fienden är uppenbar, och Bunge skriver också att posten ska sändas innesluten i ”något litet kiär eller annat paquet som kan godtfinnas, så at man intet kan märcka något bref däruthi hware”.⁶²⁵

I december 1715 återkom Karl XII till Sverige och från sitt hög-

kvarter i Ystad engagerade han sig omedelbart i postfrågorna. Överpostdirektörens förslag i brevet till Huswedel verkar inte ha realiserats, landet hotades av informationsmässig isolation om inte utrikesposten kunde komma fram. Situationen var besvärlig och förmodligen var kungen bekant med de tidigare försöken att skicka post med båt från Göteborg. I ett brev till guvernören i Göteborg, Carl Gustaf Mörner, föreslog kungen därför en postlinje till Amsterdam. Uppdraget att starta den gavs till postinspektorn i Göteborg, vilken guvernören skulle instruera.⁶²⁶ Av riksregistraturet att döma kom kungen på andra tankar redan samma dag. Ytterligare ett brev till Mörner är daterat den 16 december.⁶²⁷ I det brevet ges Mörner istället i uppdrag att försöka hitta någon privatperson som kan ta på sig driften av en postlinje till Amsterdam. Kungen skriver:

Såsom wij finna nödigt at inrätta den utrikes posten ifrån Götheborg på Holland, och därhos hålla före sådant bäst skola låta sig gjöra igenom någon privat persons försorg för postjackternas utredning och affärdande; altså är härmed til eder vår nådiga befallning, at i med någon i Götheborg söka at träffa et arrende contract, medelst hwilket samma person mot wissa honom förunta wilkor och förmåner sig påtager Postjackterna at utreda och åtminstone en hwar wecka at afärda til Holland.⁶²⁸

Kungens båda skrivelser till Mörner exemplifierar var och en de två olika typer av organisationsform för posten som den här undersökningen handlar om.

I sitt första brev vill kungen att det ordinarie postväsendet ska ha hand om postlinjen till Amsterdam – en lösning inom den etablerade hierarkin. Utrikesposten skulle enligt detta förslag administreras av postinspektorn i Göteborg, alltså den kunglige postmästaren i staden. En sådan organisationsform skulle ha inlemmats i den ordinarie postorganisationen. Personalen hade förmodligen anställts av posten och hela utrustningen av postjakter och planeringen hade genomförts inom postens organisation. Med tanke på att erfarenheter fanns från den regelbundna postjakttrafiken i Ystad framstår det som ett rimligt förslag.

Det andra brevet föreslår däremot en helt annan organisationsform. Kungen förordar här en entreprenadbaserad postlinje till Amsterdam, där någon privatperson ska ha hand om verksamheten, och skriver att det ska tecknas ett arrendekontrakt med intresserade personer.

Detta skulle innebära en postverksamhet helt utanför det etablerade postväsendet. Kungen menar att denna entreprenadlösning är den som ”bäst skola låta sig göra”.⁶²⁹

De två organisationsformerna hierarki och entreprenad ställs här mot varandra och det är påtagligt att de båda alternativen varit aktuella för kungen och de rådgivare som påverkat honom. Kungens brev bekräftar de tendenser som undersökningen hittills har visat, nämligen att både hierarkiska och entreprenadmässiga lösningar på postens organisation var reella alternativ under postens första hundra år. Speciellt när det gäller perioden under det karolinska enväldet är det förvånande att kungen i sina brev från 1715 kan förespråka två så diametralt olika organisationsformer för statens postverksamhet. Den gängse bilden i den tidigare forskningen är att den svenska staten under slutet av 1600-talet utvecklades till en hårt kontrollerande och centraliserad regim.⁶³⁰ Tydligt kunde den centrala statliga administrationen ha ett väldigt pragmatiskt förhållande till hur olika verksamheter organiserades. I det fall det ansågs gynna staten kunde privata intressen mycket väl få hand om statlig verksamhet.

Forskningen har hittills inte intresserat sig för denna dynamik i speciellt stor omfattning. De studier som har gjorts har behandlat äldre tidsperioder än det karolinska enväldet, och vidare forskning i ämnet skulle betydligt öka vår förståelse för hur den svenska staten fungerade runt sekelskiftet 1700.⁶³¹ Det finns nämligen flera prov på att staten också under enväldet valde att använda privata entreprenörer för att ordna sin verksamhet. Åter kan militären tjäna som exempel. Som redogjorts för tidigare byggdes de europeiska staternas arméer under 1630-talet till stor del upp genom privata krigsrentreprenörers försorg. Efter 1700 bestod de flesta arméerna istället av inhemska utskrivna trupper, kontrollerade genom hierarkiska statliga organisationer.⁶³² Den svenska krigsmakten har i sammanhanget framställts som en arketyper, men även där fanns det fortsatta inslag av privata organisationsformer. Överståthållaren i Stockholm, Gustaf Adam Taube, gav till exempel i december 1716 ut en tryckt förordning om flottans proviantering, vilken skulle läggas ut på entreprenad:

på lika sätt som för innevarande år igenom vist folck emot vissa villkor ut-proviantera Örlogs Flottan i Carls Crona och Stockholm samt Giöteborgske Escadrerne. [...] [D]e Entrepreneurer, som för innevarande år försedt Stockholmske Escadren med nödig proviant sig redan för-

klarar wara sinnade at jembwähl åtaga sig Escadrens Ut-proviantering för instundande åhr!⁶³³

Gustaf Adam Taube skriver att privata entreprenörer har haft hand om provianteringen av flottan redan under det föregående året, och att dessa kan tänka sig att fortsätta också under 1716. Liksom i kungens brev till guvernör Mörner är det en entreprenad som förordas, och likheterna med kungens förslag kring postförbindelsen från Göteborg är uppenbara.⁶³⁴

När det gäller kungens order till Carl Gustaf Mörner anmälde under våren 1716 åtta köpmän i Göteborg, eller ”entrepreneurer” som de kom att kallas, intresse för att starta postlinjen.⁶³⁵ De åtta satte samman ett projekt för hur posttrafiken till Amsterdam skulle kunna skötas och guvernören vidarebefordrade projektet och ett memorial från entreprenörerna till kungen. I sitt brev skriver Mörne: ”Underskrefne Entrepreneurer sig antagande til Postfartens inrättande”.⁶³⁶ Enligt guvernören har de vissa önskemål och villkor som de skulle vilja ha kungens privilegium på. I entreprenörernas memorial står det:

För den stoorä omkostnad som där til anfordras för will wij undfå Hans May:tss nådige approbation öfwer de puncter som wij här hoss i underdånighet bifogar hwilka återgifwa hwad oss åligger att giöra, och hwad hwilkor wij nödvändigst måste hafwa om wärcket skall komma i behörigt skick.⁶³⁷

Kungen godkände större delen av entreprenörernas önskemål och efter en dryg månad utfärdades en konfirmation på hela projektet. Konfirmationsbrevet har formen av en kunglig förordning och trycktes för att kunna spridas. Det består av elva punkter och reglerar i detalj hur posttrafiken ska fungera mellan Göteborg och Amsterdam. Huvudpunkten i kungens bekräftelse är att entreprenörerna ges fullt ansvar för postlinjen, såväl organisatoriskt som ekonomiskt. De ska bland annat stå för alla kostnader som kan uppkomma i samband med posttrafiken:

Entrepreneurerne öfwertaga sig alla Omkostningar och Casus Fortunos [oväntade händelser eller kostnader], samt draga all möjlig Försorg om Brefwens Säkerhet så at man intet uti oträngt måhl låter försänkia dem utan när högsta Nöden det fordrar och Post Jachten intet kan undgå af fienden att blifwa upbracht.⁶³⁸

I första punkten sägs vidare att det ska användas fyra postjakter och att en av dem ska lämna Göteborg var tionde dag, om vädret tillåter. Konfirmationsbrevet för också samman den privata postlinjen med det ordinarie postväsendet. I den elfte punkten beordras överpostdirektören att assistera entreprenörerna och informera landets postmästare om hur de ska använda sig av postförbindelsen till Amsterdam. I ett cirkulär vidarebefordrade Henrik Bunge informationen, bland annat genom att låta trycka ett extrakt av kungens konfirmationsbrev och distribuera det till landets postkontor.⁶³⁹

Entreprenörerna fick också tillstånd att öppna ett eget postkontor i Göteborg. Vid kontoret skulle de expediera den utrikes posten och de tilläts ta ut porto för breven på 20 öre silvermynt per lod, eller motsvarande summa i andra mynt. Detta gällde även fribreven, som om de skickades med postjakterna skulle betalas av avsändaren. Med tanke på de fortsatta problemen för posten att få betalt för alla sina brev var detta en viktig punkt för entreprenörerna, i synnerhet som det i konfirmationsbrevet försäkrades att det statliga postväsendet skulle betala utrikesportot för kungens och förvaltningens brev.⁶⁴⁰ Utbetalningen skulle ske efter att entreprenörerna en gång i kvartalet lämnat in en räkning på antalet fribrev:

För alle Kongl. May:ts des Cantseliers och Collegiers, sampt Ministrers Bref bethalas Uthrikes Porto effter Taxan. Och som herr Geheime Rådet Baron Görtz har försäkrat att denna omkostnaden skall förnöjas af Kongl. General Påst-Contoiret; Så anhålla Entreprenneurerne Underdånigst om hans May:ts Nådige Ordres till Kongl. Cantsselie Collegium eller Öfwer Directeuren af Påsten att när entreprenneurerne hwart 4:dels Åhr insända deras Verificerade Räkningar på Porto, det de sådant straxt betahla.⁶⁴¹

I punkten om fribrevens betalning nämns geheimerådet Georg Heinrich von Görtz. Från 1715 var den svenska ekonomiska politiken influerad av den tyske baronen, som hade kommit i svensk tjänst efter att tidigare varit chef för finansförvaltningen i hertigdömet Holstein-Gottorp. Görtz blev snabbt en av Karl XII:s närmaste rådgivare och har kallats för kungens försteminister under perioden 1716–1718.⁶⁴² Hans viktigaste uppgift var att utforma den ekonomiska politiken och säkerställa finansieringen av kriget. Det var framförallt Görtz som kom med förslag till hur den akuta bristen på pengar kunde lösas.

Görtz huvudsakliga plan för att skaffa pengar åt staten var att ordna ett stort svenskt obligationslån i Holland. På börsen i Amsterdam skulle svenska obligationer säljas för att generera pengar åt den svenska staten. Intresset för obligationerna var dock klen. Varken utländska investerare eller privatpersoner inom riket visade något större intresse för affären, förmodligen för att det var den redan skamfilade svenska staten som stod som säkerhet för lånet. Hela lösningen krävde att privatpersoner, helst likvida köpmän, gick in med pengar och handlade obligationer. När så inte skedde misslyckades försöket. Görtz använde istället obligationerna för att betala tillbaka statens lån och lyckades på det viset bli av med en del av den skenande statsskulden.⁶⁴³

Den ekonomiska politiken under Görtz skiljde sig radikalt från de system som hade byggts upp tidigare. Skillnaderna tangerar de problem som undersöks här, nämligen frågan om entreprenad eller hierarki. Den tidigare politiken var präglad av en tydligt hierarkisk lösning, medan Görtz stora obligationslån var beroende av privat kapital. För att lånet skulle bli verklighet krävdes att enskilda personer och kapitalstarka grupper i samhället sköt till pengar. Det hela påminner om hur den svenska krigs ekonomin fungerade vid mitten av 1600-talet, då privata kreditorer var de som stod bakom finansieringen av statens krig. Görtz planer och den förändring som den ekonomiska politiken genomgick under 1710-talet är därför en återgång till ett äldre finansieringssystem. Görtz har uttryckligen varit med och utformat avtalet med postentreprenörerna i Göteborg. I det tryckta konfirmationsbrevet garanterar baronen att staten, genom postväsendet, ska gå in och betala portot för de statliga breven.

Till största delen rör konfirmationsbrevet de praktiska förehavandena med postlinjen. Karl XII hade nämligen avslagit ett antal önskemål från entreprenörerna. Deras projekt är bara delvis bevarat, men vi kan rekonstruera innehållet med hjälp av kungens svar. Den 23 juli skickade Karl XII ett brev till guvernör Mörner där han bekräftade entreprenörernas avtal på postlinjen: ”hafwandes wi i nåder samtykt til största delen af bm:te willkor”.⁶⁴⁴

Ett av de önskemål som kungen inte godkände var att portot skulle betalas i silverpengar. Kungen skriver: ”hwad brefportot beträffar göra ingen åtskillnad låta nöga sig med sådant Kongl. Mynt, som här i riket är gångbart”.⁶⁴⁵ Önskemålet hänger förmodligen samman med produktionen av nödmünt som påbörjats i Sverige vid den här tiden. Efter Poltava beslutade kungen att producera extra kopparplåtar för att stärka statens kassa. Senare innebar den ekonomiska politiken regelrätt

produktion av nödmynt, varav det första, kallat ”kronan”, lanserades under våren 1716.⁶⁴⁶ Ett annat önskemål från entreprenörerna som kungen avslag var att de skulle få ensamrätt på införseln av spunnen tobak till svenska hamnar.

Vidare avslags deras önskan om frihet från reglerna i den svenska kaparförordningen från 1715. I den stadgades stränga regler för vilka papper som alla fartyg, både svenska och utländska, skulle ha med sig för att slippa undan de statligt bemyndigade kaparna, och entreprenörerna hoppades att ett undantag från kaparordningen skulle förenkla administrationen av postjakterna.⁶⁴⁷

Entreprenörerna hade således avsett att tjäna pengar på posttrafiken genom diverse sidoverksamheter. Trots att kungen avslag flera viktiga krav påtog de sig driften, förmodligen räknade de med att göra en del pengar på trafiken i alla fall. Det kan exempelvis ha handlat om att frakta gods och varor på fartygen när de gick med posten. Hursomhelst kom postlinjen igång ganska omgående, vilket talar för att entreprenörerna hade de organisatoriska och ekonomiska muskler som krävdes för företaget. Vi vet att postjakterna mellan Göteborg och Amsterdam började segla redan under sensommaren 1716. Belägg finns i några av de handskrivna tidningar som gavs ut i Stockholm under 1716. I ett nummer från den 9 augusti 1716 omtalas postlinjen:

Wåra Entrepreneurer hafwa med een Fahrkost ifrån Hålland bekommit een anseelig hoope breff, dock läre dhe som förliudes wara tämel. Gambla och föga några yngre än af Junij månad, altså icke något särdehles af innehåld.⁶⁴⁸

Skribenten beklagar sig över att nyheterna från Holland var gamla, förmodligen eftersom Sverige varit avskuret från fungerande postförbindelser med utlandet. Vi vet inte heller hur länge postjakten hade varit på väg till Göteborg, eller hur besvärlig resan hade varit, med tanke på det pågående kriget. Ett annat belägg för att entreprenörerna organiserade postlinjen enligt den intention om regelbundenhet som kungen hade är en notis i samma tidning från den 6 september. Då sägs att det hade ”arriverad ifrån Amsterdam een af dhe ordinaire Post jagter”.⁶⁴⁹ Alltså att posten ankommit med en postjakt enligt ett regelbundet schema. I det nämnda fallet var det dock ingen post med på båten, eftersom en dansk kapare hade bordat fartyget varpå kaptenen på postjakten hade ”kastat heela påst wäskan i Siön”.⁶⁵⁰

Entreprenörernas postlinje fungerade under större delen av hösten 1716. Av någon anledning var kungen dock inte nöjd med arrangementet, och i november 1716 upphävdes kontraktet. I ett brev till guvernör Mörner den 6 november skriver kungen att entreprenörerna ”i åtskilligie delar felat, så at man därföre nödigt funnit bm:te contract upphäft hwara, och om brefförandet annorlunda förordna”.⁶⁵¹ Vari entreprenörerna har felat säger inte kungen något om. Efter att kontraktet hade upphävts inleddes en omfattande skriftväxling mellan entreprenörerna, kungen och kanslikollegiet. Kungen ville att entreprenörerna skulle inkomma med en redovisning för postlinjens ekonomi. Någon sådan skickades inte in förrän kanslikollegiet i oktober 1718 hotade med vite på 200 dsm. om inte redovisningen sändes in till staten.⁶⁵² Av redovisningen framgår att posttrafiken mellan Göteborg och Amsterdam pågick mellan den 23 juli och den 19 november 1716 och att entreprenörerna sammanlagt gjorde ett överskott på 1 511 dsm. Redovisningen ledde till en tvist om vem som skulle ha del i vinsten och huruvida entreprenörerna hade någon skuld till staten. Oenigheten slutade inte förrän 1721 då det beslutades att entreprenörerna inte behövde betala några pengar till staten.⁶⁵³

På vilket sätt utrikesposten skulle skickas, istället för med båt till Amsterdam, framgår inte av kungens order att upphäva kontraktet. Eventuellt har möjligheterna att använda sjöposten från Ystad på nytt öppnats, och om det gick att frakta post från Skåne till Svenska Pommerns kust torde det ha varit effektivare än att ta vägen via Göteborg. Möjligheten att segla på Östersjön kan hänga samman med att Ryssland hösten 1716 ställde in planerna på ett gemensamt rysk-danskt anfall mot Skåne. Denna oenighet bland Sveriges fiender ledde till att det direkta invasionshotet skingrades och i samband med detta kan den postala inringningen ha brutits.⁶⁵⁴

Den privata postlinjen mellan Göteborg och Amsterdam visar hur posten kunde organiseras via entreprenad. Postlinjen 1716 var dessutom speciell så till vida att endast en del av posten lades i händerna på privata entreprenörer. Arrangemanget kan liknas vid när de lokala postkontoren tidigare arrenderades ut till postmästarna. Ordnandet av postförbindelsen till Amsterdam påverkade inte det inrikes postväsendet, som fortsatte att vara organiserat enligt den hierarkiska modell som växt fram under slutet av 1600-talet.

Postlinjen 1716 är dessutom ett exempel på hur staten genom att låta privata entreprenörer ordna posten slapp betala för postförbindel-

sen. I början av 1699 utredde kanslikollegiet möjligheten att starta en sjöpostförbindelse mellan Stockholm och Riga. Åkerhielm argumenterade då för att linjen riskerade att bli olönsam, eftersom det inte skulle finnas några varor som kunde finansiera den.⁶⁵⁵ Eventuellt har detta legat bakom att staten drog sig för att på egen hand ordna en sjöpost till Amsterdam 1716.

Det var ett ganska omfattande företag att starta postlinjen, och med tanke på kriget var det dessutom högst osäkert om posten skulle komma fram. Risken för att fartygen skulle hindras av fienden var överhängande, och åtminstone en av postjakterna föll offer för danska kapare. Organisationsformen som kungen och hans rådgivare valde är ytterligare ett belägg för att entreprenad var ett högst levande alternativ 1716. Liksom tidigare har visats sorterade inte den svenska staten bort det privata alternativet när det gällde att ordna den statliga verksamheten.

Till hierarkins försvar

En tänkbar anledning till att Karl XII abrupt avslutade kontraktet med postentreprenörerna i Göteborg är att det fanns ett växande missnöje med att privatpersoner drev statens verksamhet. En sådan inställning förekom inom postväsendets högsta ledning under perioden och hade sin bakgrund i den allmänna ekonomiska politiken under krigets slutskede. Överpostdirektören Henrik Bunge var exempelvis motståndare till privata entreprenörer inom posten, en åsikt han förde fram i ett brev 1716, varom mer senare.⁶⁵⁶

Från det att stora nordiska kriget bröt ut 1700 var den svenska politiken inställd på att finansiera kriget. Intill Poltava 1709 nyttjades till största delen de administrativa system som hade byggts upp under den långa fredsperioden 1680–1700. Statens ekonomi hade då formats i riktning mot vad som kan kallas statskapitalism. Huvudinfluensen var den tyska kameralismen, som satte staten i centrum och syftade till att öka produktiviteten inom riket för att samla större resurser i händerna på kungen och riksstyrelsen. Den kameralistiska teorin, för svensk del främst studerad av Stellan Dahlgren, innebar att det politiska och det ekonomiska vävdes samman till en enhet.⁶⁵⁷ Den svenska statens ekonomi var betydligt mer centraliserad än vad som var fallet i övriga Europa.⁶⁵⁸ Statens möjligheter att utnyttja rikets resurser var stora i Sverige. Ett exempel är den nya fältarmé som på relativt kort tid rekryterades efter Poltava. De inarbetade administrativa systemen klarade av att stampa

fram en ny armé, trots de redan stora påfrestningarna. Samtidigt blev det ekonomiska läget allt mer ansträngt och perioden från 1709 till 1718 karaktäriserades av olika idéer och uppslag som syftade till att öka inkomsterna till staten eller på annat sätt finansiera kriget.

Även posten har varit uppe till diskussion när det gällde att förstärka statskassan under 1710-talet. Georg Heinrich von Görtz hade som nämnts varit inblandad i utformningen av postentreprenörernas arrendevtal. Han var helt inriktad på att det privata entreprenadalternativet kunde skaffa pengar åt statskassan, och han hade även funderat på att inkorporera postväsendet i sina planer. Görtz träffade överpostdirektören Henrik Bunge i Göteborg sommaren 1716 och förhörde sig om möjligheterna att på nytt arrendera ut hela postväsendet. Möjligen diskuterade de två den då pågående privata postlinjen mellan Göteborg och Amsterdam och däri kan Görtz ha sett en möjlighet att skaffa kontanter till staten genom en ny utarrendering. Bunge redogjorde för mötet i en skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, som vid tidpunkten vistades hos kungen i Skåne. Skrivelsen var av allt att döma avsedd att via Fahlström påverka kungens beslut om posten.⁶⁵⁹ Bunge skriver:

Af det tillfälle at H: geheim Rådet Baron Görtz vid min wistelse uthi Göteborg, mig frågade om postväsendet här i Sverige och hvad det kunde indraga, samt om intet göreligit woro det at förarrendera.⁶⁶⁰

Överpostdirektören framstår i brevet som en svuren motståndare till alla arrendelösningar. Han positionerar sig som en stark försvarare av den statliga hierarkin och argumenterar för sin sak. Han inleder med att kort sammanfatta postens ekonomi, som enligt honom har växt kraftigt sedan 1680-talet. Kriget har dock påverkat posten mycket negativt och dess omsättning har ”numera så aftagit, sedan en del Provincer råkat i fiendens händer”.⁶⁶¹ Enligt Bunge har inkomsterna minskat från 114 224 dsm. under 1708 till endast 46 333 dsm. under det senaste året. Möjligheten att arrendera bort postväsendet är därför utesluten enligt överpostdirektören:

Häraf behagar högvälborne H: Baron och ombudsrådet [...] se postväsendets rätta tilstånd och tillijka inhämta huru ogjörligt det är att förarrendera detsamma, sedan utgiften är större än inkomsten.⁶⁶²

Bunge talar naturligtvis i egen sak när han propagerar för att posten ska stanna under staten. Han är rimligen rädd om sitt jobb. Trots det anser jag att hans synpunkter avspeglar en hållning inom den högsta postledningen. Postväsendet hade, liksom andra delar av statsförvaltningen, efter sekelskiftet 1700 börjat utvecklas till ett statligt ämbetsverk. Karl XI:s förvaltningsreformer innebar förutom en förändring av själva formen också en tydlig byråkratisering. En typ av ämbetsmannaroll som inte funnits tidigare växte fram.⁶⁶³ Det är rimligt att anta att detta också påverkade posten.

Bunges försvar för hierarkin är välartikulerat och han bifogar en promemoria till sitt brev där han redogör för de hinder som finns för ett arrende. Först och främst finns posten till för att breven snabbt ska kunna skickas runt i riket, och ”om wärket bortarrenderes och förvaltningen däraf updrogos privatis skulle de, för sin bekvämlighet, ofta försumma det som til Postens snälla befördran länder”.⁶⁶⁴ Posten skulle alltså avsevärt försämrats om den lades i privata händer.

Bunge pekar även på hur mycket det kostar att driva postväsendet. Postbönderna får mellan 2 och 3 öre per mil i ersättning av staten medan bönderna under en arrendator skulle kräva ”6 öre D: smt mijlen efter giästgifvar ordningen, hvilket skulle istället för 9000 D: smt kosta 30000 D: smt”.⁶⁶⁵ Dessutom säger Bunge att många av postkontoren inte kan bära sig, utan skulle bli en ren förlustaffär för arrendatorn:

Nykiöpings, Jönkiöpings, Wexio, Calmare, Halmstads, Gefle och Uhmå Postcontoir, kan ingen arendera, medan dhe på några åhr intet hafva importerat så mycket som til Postens underhållande.⁶⁶⁶

Överpostdirektören hävdar också att det kan bli problem för fribreven om det är privatpersoner som ska sköta posten. Arrendatorn skulle prioritera de brev han fick betalt för och staten skulle därför tvingas avsätta pengar för att skicka sin post. ”Skulle frijbrefen afskaffas, så måste ändå en viss Summa penningar anordnas till deras betalande”.⁶⁶⁷ Alltså samma lösning för fribrevens betalning som Görtz hade garanterat i konfirmationsbrevet för entreprenörerna i Göteborg. Samma problem gäller enligt Bunge för själva ledningen av posten. Det är enligt överpostdirektören nödvändigt att posten sköts från postkontoret i Stockholm så att förordningarna och taxebestämmelserna kan hållas efter.

Henrik Bunge motsatte sig alltså å det kraftigaste ett nytt postarrende. Uppslaget till ett sådant verkar ha väckts av baron Görtz vid ett möte

mellan de båda i Göteborg. Bunges huvudargument för att posten inte ska utarrenderas kan sammanfattas i två punkter. Den första gäller postens ekonomi. Det pågående kriget hade inneburit att postväsendet inte längre inbringade speciellt mycket pengar, och det skulle bli en förlustaffär för arrendatorn att driva många av postkontoren. Vem skulle vilja ta över en verksamhet som går med förlust?

Den andra punkten rör posten som samhällsfunktion. Bunge för här fram ståndpunkten att posten är till för användarna, alltså de som skickar brev. Enligt Bunge skulle postväsendet tappa i förtroende om det arrenderades bort, samtidigt som själva verksamheten skulle bli sämre. Detta argument knyter an till de åsikter som fördes fram redan på riksdagen 1675 och gällde postens legitimitet. Förhållningssättet är intressant eftersom det tyder på att posten blivit allt mer fastrotad i den statliga hierarkiska organisationsformen. Att lyfta ut postväsendet därifrån och ge det till en privat arrendator gick emot den bild som skapats av rikets postverksamhet. Det är denna bild som den hierarkiske överpostdirektören försvarar i sin skrivelse till Fahlström. Han avslutar med att hävda att ett postarrende skulle leda till

at hela väirket torde råka uti Största Confusion och villervalla, hvilken man sedan på några åhrs tijd intet torde Kunna reparera, correspondensen göras osäker och väirket förlora sin credit och förfalla.⁶⁶⁸

Baron Görtz förfrågan om att arrendera bort posten har vad vi vet inte utretts på allvar. Det är möjligt att överpostdirektörens kraftiga försvar för den statliga hierarkin har förts fram till kungen och fått avsedd effekt. Det är dessutom möjligt att Bunge och, får vi anta, postledningen som sådan påverkat att kontraktet med postentreprenörerna i Göteborg upphävdes. Om vi tolkar Bunges skrivelse och promemoria som ett försvar för hierarkin har det legat i postledningens intresse att avskaffa de privata entreprenörernas postlinje till Amsterdam och låta postväsendet ta över driften.

Ett nytt postsystem

Något nytt arrende eller någon större förändring av postväsendets organisation genomfördes alltså inte under 1716. Postentreprenörernas linje till Amsterdam lades istället ned och postorganisationen framstår som fast i sin hierarki. Tanken på att omforma den svenska posten fö-

refaller dock ha funnits kvar hos kungen och hans närmaste rådgivare. En förändring genomfördes den 10 februari 1718 då förordningen om gästgiverierna och postväsendets sammanfogande utgavs.⁶⁶⁹ Av de organisatoriska ändringar som den svenska posten genomgick under sina första hundra år är detta den mest genomgripande. Med förordningen 1718 infördes ett helt nytt postsystem och den gamla postbondeinstitutionen ställdes åt sidan. Förordningen har undersökts av både Teodor Holm och Nils Forssell, men båda avfärdar den som dåligt förberedd och ser den som ett intermezzo i postens historia. Forssell kallar den till exempel ”föga genomtänkt till sina praktiska konsekvenser”.⁶⁷⁰

I postordningen 1718 avskaffades systemet med bönder som transporterade posten. Istället skulle breven fraktas mellan landets gästgiverier av anställda postiljoner. I förordningen har kungen därför ”förordnat at alla Gästgifware Gårdar blifwa tillika Posthåll; hwilka fördelas uti Ombyten skifte och Landskiften”.⁶⁷¹ Postverksamheten flyttades från de befintliga postkontoren till gästgiverierna. De kallades för posthåll och delades in i ombyten, skiften och landsskiften. I varje län skulle ett landsskifte anläggas, undantaget i Stockholm där det skulle finnas ett norr och ett söder om staden. Vid ombyten skulle hästarna bytas ut, och vid skiften och landsskiften byttes både hästar och vagnar. De som förestod skiften kallades för postmästare och vid landsskiftena skulle det tillsättas en landspostmästare. Den senare fick ansvar för alla posthåll inom sitt område, vilket sträckte sig till nästa landsskifte.

För att befördra breven fastslogs i förordningen sex olika typer av post: ”en Paquet-Post en ständig Post en Ryttare-Post en Ränn-Post en Rid-Post och en Extra-Post”.⁶⁷² Typerna gavs olika uppgifter och rangordnades efter hur snabbt de gick. Den ständiga posten motsvarar det som tidigare hade varit de ordinarie postbudena och skulle rida med en hastighet på mellan 45 och 60 minuter per mil, medan rännposten fick mellan 30 och 45 minuter på sig per mil. De angivna hastigheterna motsvarande dock inte verkligheten. Innan vägnätet förbättrades i slutet av 1700-talet låg postens genomsnittshastighet på mellan tre och sju kilometer per timme. Endast undantagsvis var hastigheten högre än tio kilometer per timme.⁶⁷³ För den snabbaste posten, ryttarposten, stadgades dessutom ingen minimihastighet utan postryttaren förväntades färdas så snabbt som möjligt. Speciella postiljoner skulle anställas för att transportera breven, och för att markera att de var statens och kungens postryttare skulle de vara klädda i likadana uniformer. Nog-

granna regler för klädernas utseende finns i förordningen, som också säger att staten vart tredje år ska bekosta nya uniformer åt postiljonerna:

Til Postilloner antagas så många friske och Dugelige gässar som kunna behöfwas [...] låtandes Kongl. May:t på des omkostnad hwart tredie åhr med nya Liverier bekläda berörde antal af Postilloner, hwilkas Räckar blifwa ofwan gula med blått Bon underfodrade kanterna infattade med snören af blått och gult garn och knapparna gutne af messing. Deras karpuser gula med blått bon fodrade men snibben gul under och blå ofwan. Stöflorne blifwa af smorläder utan kragar med Sporrar och knäremmar.⁶⁷⁴

Postordningen från 1718 införde således ett helt nytt sätt att hantera den inrikes posten. Från att tidigare varit uppbyggd kring ett indelt system där bönderna utförde uppgifter åt staten övergick posten till en organisationsform som byggde på anställd personal. Detta visas ytterligare av att den nya postorganisationen kombinerades med ett samfärdselsystem, byggt på så kallad postskjuts. I förordningen reglerades hur passagerartrafik skulle organiseras inom riket. Det skulle nämligen bli möjligt att åka med som passagerare på postvagnen, och en stor del av förordningen reglerade hur denna trafik skulle gå till. De personer som ville åka med paketposten skulle

sig förut angifwa på Post-huset och då straxt betala frachten för hela wägen dit han sig ärnat nemligen Sex öre Silfwermynt för hwar person jemwål för barn. [...] Uti Paquet-Wagnen kunna fortskaffas Tre personer och der jemte Saker af Siuhundrade Ottatijo Skålpunds wigt.⁶⁷⁵

Om det fanns fler passagerare än vad som fick plats på vagnen skulle gästgivaren sätta in extra vagnar. Bagage betalades efter hur mycket det vägde och den som först bokade plats fick också det ”[f]örnämsste sätet i Wagnen”.⁶⁷⁶ För att passagerartrafiken skulle komma igång ordentligt skulle staten stå för kostnaden för att tillverka postvagnarna. När det gällde avgiften för resan gavs noggranna instruktioner. Betalning skulle ske innan resan anträdde och inkomsten skulle fördelas bland alla inblandade funktionärer. Priset baserades på hur många hästar som nyttjades och vilken av de olika posterna som passagerarna åkte med:

Den resande betalar innan han afgår hästlegan till Posthållaren som afdrager sin deel och strax lefwererar det öfrige til ägaren af hästen.

Sammaledes gifwer Posthållaren i följe af uträkningen til Postillonen, innan han med den resande fahr utur gården fyra öre Silfwemynt milen för Ryttare- och Ränn-Posten; Men på de öfrige Posterne Twå öre Silf.mynt milen hwilka penningar tagas af Posthållarens andel.⁶⁷⁷

Det här något komplicerade betalningsförfarandet hänger samman med själva grundtanken i förordningen 1718. Rikets gästgivare fick ensamrätt på skjutsningsverksamheten, och det var enligt postordningen förbjudet att anlita annan skjuts än gästgivarnas – den som gjorde så skulle straffas med böter på upp till 50 dsm. Genom att all skjutsverksamhet lades på gästgiverierna skulle dessa, genom att ta betalt av de resande, få så mycket pengar över att gästgiveriverksamheten kunde bära sig själv och föda postmästaren. Postmästarna skulle inte få någon lön från staten utan leva på intäkterna från gästgiveriet och skjutsningen. På så vis skulle staten kunna behålla hela portoinkomsten samtidigt som gästgivarna gavs möjlighet att dra in pengar till sin försörjning. I ingressen till förordningen heter det att den infördes ”til Gästgiveriernes så mycket bättre upkomst”.⁶⁷⁸ Staten förbehöll sig förutom portot också inkomsterna från den ständiga posten och paketposten. De övriga avgifterna skulle direkt tillfalla posthållaren.

Postsystemet som infördes 1718 är en märklig blandning mellan hierarki och entreprenad. Själva posten låg fortfarande under statens kontroll. Förordningen nämner inte den högsta postledningen men det verkar som att överpostdirektören skulle finnas kvar och att den ledningsstruktur som fanns skulle stanna under staten. Texten som berör gästgiverierna är däremot tydligt entreprenadorienterad och fastslår att personalen inom organisationen själva ska dra in pengar till sin försörjning. Det påminner till del om hur posten fungerade under första halvan av 1600-talet, då de lokala postmästarna inte fick någon lön utan levde på de pengar som kontoret drog in i porto. I Karl XII:s förordning är det hierarkiska postväsendet villkorat av att gästgiveri- och skjutsverksamheten fungerar. Om inte gästgivaren kan klara sig kommer inte heller postsystemet att fungera.

En blandning av de båda alternativen entreprenad och hierarki har flera fördelar för staten, framförallt möjligheten att undgå i stort sett alla transaktionskostnader. Genom postordningen 1718 slapp staten både produktionskostnader och transaktionskostnader för driften av posten. Kostnaderna hamnade istället på de enskilda gästgivarna, och hela upplägget gör att varken opportunist, tillgångsspecificitet eller

transaktionsfrekvens blir något bekymmer för staten. Om postordningen införs som planerat kommer de ekonomiska organisationsproblemen att ligga utanför statens kontroll, i positiv bemärkelse.

Faktum är att idéer om att organisera passagerartrafik med postskjutsar i Sverige hade diskuterats redan under 1600-talet. I postordningen 1673 handlade den femtonde punkten om passagerartrafik. Karl XI undrade där ”[h]uru resande personer så här i Rijket och des underliggiande Provincier, som på andre fremmande orter måge med Postwagnar eller Postilioner i deras förehafwande resa fort komma”.⁶⁷⁹ Förslag härtill skulle utredas och en förordning i ärendet ges ut, enligt postordningen. Någon förordning gavs dock inte ut och frågan fick vila ett antal år. Saken nämns på nytt i kungens resolution från den 17 mars 1685, där postens organisation i Skåne diskuteras. Den tidigare danska posten hade som nämnts integrerats med det svenska postväsendet efter 1658, och liksom posten i övrigt verkar den skånska delen av organisationen inte ha fungerat speciellt väl under 1685. Kungens förslag till förbättringar i Skåne är att ”antingen förläggja Postväsendet på Gästgiverierna emot en wiss summa i penningar, efter Skånska kommissionens förslag 1670, eller och at medh någon tilldelning i penningar förbättra Postväsendet”.⁶⁸⁰ Antingen ska posten slås samman med gästgiverierna eller så måste mer pengar föras till verksamheten.

Ett annat exempel på planer för organiserad passagerartrafik i riket är diskussionerna efter att postjakter börjat segla mellan Ystad och Stralsund 1683. Då uppstod ett behov av att transportera både post och människor till Ystad för vidare resa söderut. Eftersom postjakterna var en viktig del i statens kommunikationer med omvärlden övervägdes alternativet att starta en diligenslinje mellan Stockholm och Ystad. Bokhållaren vid postkontoret i Stockholm, Johan Lange, visade intresse för verksamheten och i ett brev från kungen den 17 april 1705 framgår att Lange har erhållit kontrakt på en sådan diligenslinje. Kungen skriver att han har gett ”ett privilegium för bokhållaren och Controlloren Lange han sigh sådan inrättning påtagar”.⁶⁸¹ Av olika anledningar kom trafiken aldrig igång.⁶⁸²

Frågan är hur stort värde vi ska tillmäta Langes kontrakt. Diligenstrafiken till Ystad kan bara med viss möda ses som en del av postväsendet, om vi med posten avser ett regelbundet system för att transportera brev och information. Jag ser snarare Langes kontrakt som ytterligare ett exempel på en verksamhet med rötterna i postväsendet. Tidningsrörelsen och persontrafiken är kanske postens största bifurkationer. Ett

känt exempel, utöver Langes kontrakt, är Olof Rudbecks postjakter mellan Uppsala och Stockholm. Rudbeck var professor i medicin vid universitetet i Uppsala och engagerade sig förutom i akademien också i en mängd andra verksamheter. Han startade postjakttrafik på Mälaren under 1667 efter en direkt fråga från landshövdingen i Uppsala. Rudbeck organiserade regelbundna turer mellan Uppsala och Stockholm tre gånger i veckan. I hans avtal på verksamheten ingick endast passagerartrafik, godstransporten var förbehållen borgerskapet och några brev fick han inte ta med. Brev skulle skickas med de ordinarie postlinjerna inom postväsendet. Rudbecks passagerartrafik var av allt att döma lönsam och fortsatte även efter hans död.⁶⁸³

I postordningen 1718 reglerades förutom posten och skjutsningen också själva gästgiveriverksamheten. Priset på mat sattes till 12 öre silvermynt per person. I städerna kostade det dubbelt så mycket och i Stockholm fick gästgivaren ta 36 öre betalt för maten. Dessutom bestämdes att ”dricka betales särskilt”.⁶⁸⁴ Förutom pengar för mat och dryck kunde gästgivaren tjäna pengar på logikostnaden. När det gäller möjligheterna till förläggning stadgade förordningen att

[p]osthållarne böra försee sig med goda och tilräckelige Matwaror samt Wijn Brännwin godt dricka med mera [...] hafwa alltid Höst Winter och Währ gode och warme Stufwor för de Resande.⁶⁸⁵

Förändringen av postväsendet 1718 innebar ett omfattande organisatoriskt arbete. Framförallt behövde det anläggas nya gästgiverier längs med postlinjerna, ett arbete som inleddes i Skåne under kungens egen övervakning, varom mer nedan. Införandet av passagerartrafik medförde också att det måste införskaffas vagnar och annan utrustning, och i förordningen regleras vilken utrustning som de olika gästgiverierna behövde. Det var en omfattande lista som sattes samman, speciellt med hänsyn till att landet låg i krig sedan arton år tillbaka och att skattkistorna var barskrapade. Det är dessutom förvånande hur många personer som planerades ingå i organisationen. Bara vid landsskiftet i Stockholm skulle det anställas tolv postiljoner:

Landt Postmästarne i Stockholm hålla hwardera Tolf Postilloner, Tiugufyra hästar [...] tre lätte Postwagnar åtta sadlar Tolf järnskodde Slädor och nödige Selar. [...] Landt Postmästarne och Postmästarne i de öfrige Städerna hålla hwarthera åtta Postilloner, Sexton hästar två

lätta Wagner Sex sadlar åtta järnskodde Slädar och nödige selar. [...] Postmästarne och Posthållarne på Landet hålla hwarthera Sex Postillon, Tolf hästar två lätte Wagner Fyra Sadlar Sex järnskodde Slädar och nödige Selar.⁶⁸⁶

Upprinnelsen till förordningen 1718 ska kopplas till den allmänna reformperiod som tidigare diskuterades. Min uppfattning är att främst ekonomiska motiv legat bakom dess tillkomst, och kanske främst möjligheten att slippa kostnader. Genom att förändra posten hoppades kungen och hans rådgivare att staten skulle stärka sin ekonomi och bättre kunna finansiera det pågående kriget. Denna tolkning baseras bland annat på att postväsendet under 1700-talets inledning tycks ha fungerat tillfredsställande. Enligt överpostdirektör Bunges tidigare citerade skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström hade posten visserligen inte gett så mycket vinst under krigets senaste år, men som det verkar hade postsystemet hållit ihop.⁶⁸⁷ Denna uppfattning stöds också av att kungen inte nämner någonting om att förbättra postens gång i samband med att förordningen införs. Tidigare förändringar av postorganisationen motiverades ofta med att postväsendet behövde förbättras eller att posten behövde snabbas på. När det gäller förordningen från 1718 saknas denna retorik. Istället är motivet koncentrerat till gästgivarerna och deras försörjning; staten hoppades att gästgivarerna skulle klara sig på egen hand och att posten då kunde transporteras gratis. Genom en sådan lösning kunde portot från breven gå direkt till statens kassa, och staten slapp kostnaderna för att underhålla och övervaka postsystemet. En besparing sett till både produktionskostnader och transaktionskostnader.

En annan förklaring till att gästgiverierna och posten slogs samman under 1718 står att finna hos kungen personligen. Under sin långa bortavaro från riket hade Karl XII kommit i kontakt med liknande organisationer utomlands och under sin berömda snabbritt till Stralsund 1715 åkte han rent av postskjuts vid några tillfällen.⁶⁸⁸ I Europa var persontrafiken ofta knuten till postsystemen, och passagerarna åkte postdilgens tillsammans med breven. Linjerna gick mellan de större städerna och en av de första sträckorna, som redan på 1500-talet trafikerades med passagerare, gick från Basel, via Strasbourg och vidare till Frankfurt. Det var gästgivare som tillsammans med posten organiserade resandet och det var mellan gästgiverierna i de större handelsstäderna som nätverk av passagerarlinjer växte fram över Europa.⁶⁸⁹

Denna företeelse var inte okänd i Sverige och det är rimligt att tro att kungen påverkats av de kontinentala organisationerna. Postordningen föregicks dessutom av en gästgiveriordning som gavs ut den 3 januari 1718. I dess fjärde punkt nämns posten i förbigående; det står att "[d]en person som åker i Påstwagn" ska betala för sig.⁶⁹⁰ Förordningen bär stora likheter med den kommande om gästgiveriernas och postens sammanfogande. Den kan ses som en mall i vilken posten sedan infogades, möjligen efter europeiskt mönster.

När det gäller kungens personliga inflytande över förordningen menar Bengt Liljegren att reformen genomfördes eftersom kungen tyckte att posthanteringen vid högkvarteret i Lund fungerade dåligt. Den sköttes av postmästarens änka, och kungen har beskrivit det som att "käringen sprang ikring och sprätte brev".⁶⁹¹ Att posten i riket som helhet fungerat dåligt finns det inga belegg för, men posten i Skåne utreddes av postledningen under 1716. Antalet postbönder och posthemman i landskapet kartlades och postmästaren i Malmö, Carsten Olofsson, upprättade flera olika listor som skickades till landskansliet. Bland annat gjordes en "[f]örteckning på alla uthi Skånska Gouvernamentet befintliga postförare", med uppställda namn fördelade efter socknarna.⁶⁹² I en annan lista förtecknades landskapets posthemman, och bland annat noterades att Hofterup var "ruinerat genom en olycklig wädeld för ungefär 1 år sedan".⁶⁹³ I samma redovisning från Olofsson får vi också reda på att kungen personligen hade intresserat sig för postens ordnande och att han hade "befallt at Postgången emillan Ystad och Carlscrona skall inrättas öfwer Åhus istället för Christianstad och sedan derifrån igenom Blekinge".⁶⁹⁴

Kungens intresse för postväsendets organisation tyder på att han var personligen involverad i postordningen 1718. Ett tecken på det är hans omvittnade intresse för de logistiska problemen. Jan Lindegren har visat att Karl XII minutiöst planerade det norska fälttåget 1718. Den detaljstyrning som kungen utövade när det gällde utformningen av brödkorvar, packsadlar och vattensäcken vittnar om en nitisk monark som ville ha kontroll på allt.⁶⁹⁵ Även postordningen 1718 är mycket detaljerad och bär spår av att dess skapare velat genomföra en helhetslösning för postväsendet där alla möjligheter hade beaktats. Vi kan naturligtvis inte veta i hur stor utsträckning Karl XII själv påverkat förordningens innehåll eller varifrån idéerna till den kom. Både Jan Lindegren och Åsa Karlsson har emellertid visat hur personligt engagerad kungen var i planeringen och införandet av nya reformer.⁶⁹⁶ Det är därför högst

troligt att Karl XII varit väl insatt i arbetet med postordningen 1718, och ett exempel på kungens detaljintresse är den utformning av kläderna som berördes ovan. Poststryttarna skulle enligt förordningen ha ett vapen fastsatt på rocken, och hur det skulle se ut var noga bestämt:

[H]afwandes Postillionerne på landet ett stickat post teckn fastsydt vid Råcken på vänstra bröstet utihvars öfre blå fält äro tre kronor och i det nedre Landsens wapn med des rätta färgor; Men Postillionernes i Städerna består af tre fält de två öfre lika med ofwan nämde och det nederste wiser stadens wapn.⁶⁹⁷

Ytterligare ett exempel på den detaljrikedom som postordningen innehåller är att det till vardera av de olika posterna bifogades nottecken för de signaler som poststryttarna skulle blåsa i posthornet. De olika posterna fick olika signaler för att de skulle gå att skilja åt. Om någon blåste fel signal hotade böter.⁶⁹⁸

Alla inblandade var inte positiva till kombinationen av post och passagerartrafik. Överpostdirektören Bunge, som så kraftigt hade opponerat sig mot Görtz planer på ett nytt postarrande, var motståndare även till att låta postväsendet sköta passagerartrafiken. Under hösten 1717 försökte han påverka kungen att skrinlägga planerna. Förmodligen har arbetet med postordningen pågått under sensommaren och hösten, och via ombudsrådet Fahlström har Bunge försökt få sina åsikter framförda. Allra tydligast är det i ett brev till Fahlström från den 20 juli 1717. Bunge skriver att han ”fruktar at man svåreligen lærer finna någon, som sådant sig åtaga och därmed beständigt fortfara kan”.⁶⁹⁹ Möjligen hade Bunge postkontrollör Langes tidigare avtal på passagerartrafik mellan Ystad och Stockholm i bakhuvudet när han skrev brevet. Den passagerarlinjen hade aldrig startat eftersom det var brist på personal som kunde sköta den.⁷⁰⁰ Till sitt brev fogade Bunge en bilaga där han gick igenom sina argument för att inte starta passagerartrafik inom postväsendet. Han kallade den ”Svårigheter som för tiden ligga i Wägen, at inrätta Post- och frachtwagnar”.⁷⁰¹ Som sitt kanske främsta argument framförde Bunge bristen på personal, och som visats ovan innebar postordningen 1718 att en ganska anseelig mängd människor behövde anställas vid gästgiverierna. Överpostdirektören sa i sin skrivelse att det var ”ganska svårt eller nästan ogjörligt wid dessa tidar, som nu så stor brist finnas på dugeligt manskap, at få så många och skickeliga personer till Postillioner som erfordras”.⁷⁰² Dessutom fram-

håller Bunge ”finnas ingen tillgång på stora och starka hästar”.⁷⁰³ Det pågående kriget var alltså ett hinder för att genomföra postordningen.

Ett annat av Bunges skäl för att inte införa postordningen hade att göra med de svenska städerna. Överpostdirektören skrev: ”i Sverige äro få stora Städer och hwarannan intet så när belägen som utom lands, fördenskull finnas ej heller här många resande”.⁷⁰⁴ Det är ett argument som förmodligen bottnar i postledningens goda kunskaper om hur det svenska samhället såg ut strax efter sekelskiftet 1700. För att Karl XII:s postordning skulle fungera krävdes att gästgivarna kunde försörja sig på skjutsverksamhet samt försäljning av mat och dryck. En förutsättning för det var att det fanns tillräckligt många resande, och enligt Bunges skrivelse till Fahlström gjorde det inte det. Att införa en kombinerad post- och gästgiveriverksamhet vore därför inte lönsamt, enligt överpostdirektören.

Framtiden skulle delvis ge honom rätt. När det gäller argumentationen i brevet till Fahlström är det däremot överpostdirektörens tydliga ställningstagande för den hierarkiska organisationsformen som är av vikt. Bunge framträder som den typiske generaldirektören som ska försvara sin hierarkiska postorganisation mot förändringar. Han företrädde en åsikt som förmodligen blivit allt vanligare inom den högsta postledningen mot slutet av 1600-talet. Organisationen hade då utvecklats i riktning mot ett statligt ämbetsverk, och en ämbetsmannakultur hade skapats inom ledningsskiktet. Utvecklingen hängde samman med den ämbetsmannaroll som jag berörde tidigare och som blev ett resultat av Karl XI:s reformer av statsförvaltningen.⁷⁰⁵ Förordningen 1718 slog sönder denna kultur genom att införa en helt annan organisationsform. Detta menar jag är en viktig bakgrund för att förstå Bunges motstånd, både mot ett nytt postarrende och mot införandet av postordningen 1718. Samtidigt var överpostdirektören en skolad byråkrat, och när verket väl sattes igång rättade han in sig i ledet.

Införandet av postordningen i Skåne

När Karl XII utfärdade postordningen 1718 befann han sig i Lund, där han hade upprättat sitt högkvarter efter det misslyckade anfallet mot Norge 1716. Innehållet i förordningen hade av allt att döma varit klart redan i mitten av januari. Överpostdirektör Bunge befann sig i Lund för att vara i närheten av kungen och hans fältkansli och för att framföra sina synpunkter på den planerade passagerartrafiken, vilka

han redogjorde för i skrivelsen till Fahlström. Om kungen tog hänsyn till Bunges synpunkter på ett nytt postarrande, så gjorde han det inte när det gällde den nya postordningen. Den 17 januari 1718 utfärdades en instruktion för Bunge ”angående de åkande och ridande påsternas inrättande”.⁷⁰⁶ Instruktionen var första steget i att införa den nya postordningen, och överpostdirektören instruerades att

[g]enast begifvar sig på resan här ifrån skyndesamligen och inrätta de sex ridande och åkande postar, som här nedanföre vidlyftligare utföres, tagandes nu först vägen öfwar Malmö, Ystad, Christianstad, Wexiö, Eksiö, Linkiöping, Norkiöping och Nykiöping till Stockholm.⁷⁰⁷

Bunge skickades omedelbart till Stockholm för att organisera den nya posten. Hans instruktion, för övrigt kontrasignerad av Ludvig Fahlström, går utförligt igenom de olika punkter som senare reglerades i förordningens text. På sin resa skulle han informera landshövdingarna och guvernörerna om förändringarna och ”muntelig: berätta och föreställa, alt hvad nödigt för dem torde finnas, till deras underrättelse, angående det nya Postwäsendet”.⁷⁰⁸ Överpostdirektören skulle alltså ta hjälp av statens lokala administration för att genomföra postreformen. Det är en skillnad jämfört med postens tidigare administration. Under 1600-talet hade postledningen och kanslikollegiet kämpat för att hålla landshövdingarna borta från postens organisation, och i flera av de tidigare postförordningarna hade det uttryckligen sagts att den lokala förvaltningen inte fick lägga sig i postens affärer.⁷⁰⁹ I Bunges instruktion 1718 stadgas det istället att han ska ta hjälp av landshövdingarna. Under den sjätte punkten heter det att ”[a]lla Lantpostmästarna postmästarna, och posthållarna i Lähnen tillsättas af Gouverneurerna och Landshövdingarna”.⁷¹⁰ Makten att tillsätta postmästare flyttades från postwäsendet till den lokala förvaltningen, och dessutom framgår det av instruktionen att kungen hade beordrat kanslikollegiet att ”afsända någon skickelig person, som inrättar ständiga och paquet postarna”.⁷¹¹ Paragrafen omtalar kanslisekreteraren Otto Wilhelm Klinckowström som den som ska införa postordningen över landet. Senare delades uppdraget mellan Klinckowström och protonotarien Carl von Grooth. De båda fick order att inrätta den nya förordningen i var sin del av landet med början under våren 1718.⁷¹²

Ett av de landskap där den nya posten först skulle inrättas var i Skåne. Förmodligen har detta att göra med kungens närvaro i Lund.

Samtidigt hade en liknande organisationsform av posten tidigare diskuterats för Skåne. Karl XI hade som nämnts föreslagit att ”i Skåne [...] förläggia Postväsendet på Gästgiverierna” i enlighet med ett förslag från skånska kommissionen på 1670-talet.⁷¹³ Skåne kan i sammanhanget ses som väl lämpat för Karl XII:s postreform och är ett bra exempel på hur arbetet med den nya postordningen fortskred. Landskapet hade många gästgiverier som fungerade som lokala samlingsplatser där det arrangerades bröllop, begravningar och andra stora fester. Än i dag finns några av de gamla gårdarna kvar och fungerar som hotell och restauranger. Margretetorp och Skanör tillhör två av de mer berömda, varav den förstnämnda har anor från 1640-talet. Enligt Alf Åberg fick de skånska gästgivargårdarna redan på 1600-talet andra uppgifter än att bara stå för mat och husrum. Då gav generalguvernör Rutger von Ascheberg order om att de skulle vara knutpunkter för posten och för skjutsföringen i landskapet.⁷¹⁴ Någon sådan organisation infördes aldrig, åtminstone inte officiellt. Däremot är det möjligt att vissa av Skånes gästgivare också fungerade som postmästare eller postbönder.

En av de ansvariga för den nya postens införande blev alltså Otto Wilhelm Klinckowström. Han hade blivit sekreterare i kansliet i början av 1700-talet och fick nu i uppdrag att organisera posten i Skåne. Från Klinckowströms arbete finns en del material bevarat, bland annat en kort promemoria rörande postordningens införande. Två exemplar finns i arkivet, varav det ena, daterat 24 februari 1718 och undertecknat av Klinckowström, har visats för kungen. I promemorian föreslår sekreteraren att Glumslövs gästgivargård, mellan Landskrona och Helsingborg, ska förbättras. I marginalen har Karl XII antecknat sitt gillande. Detsamma gäller för postvägen mellan Ängelholm och Karup, i dag Östra Karup, där Klinckowström säger att det ”woro till påstens befordrande nödigt, at på halfva vägen en giästgifvaregård anlades i Margaretetorp”.⁷¹⁵ Även detta förslag har kungen godkänt och i marginalen skrivit ”i margretetorp bör också anläggjas giästgifvaregård”.⁷¹⁶

Till sin hjälp skulle Klinckowström ha den lokala civila förvaltningen, främst generalguvernören för Skåne, Carl Gustaf Hård. För att införa postordningen var det nödvändigt att kartlägga antalet gästgivargårdar och postbönder längs med de dåvarande postlinjerna. Eftersom posthållen enligt förordningen skulle placeras med jämna mellanrum var det också nödvändigt att bygga nya gårdar på olika platser runt om i landskapet. En kartläggning initierades den 24 januari 1718. Gene-

ralguvernör Hård skickade då en skrivelse till landskapets samtliga befallningsmän:

Eder blifwer härigenom alfwarligen anbefaldt, at gjenast resa till de uti edert fögderi belägne Gijästgifvare gårdar eller skiutshåll, så som Kieflinge, Saxtorp, Dahlby och Borreby, [Borgeby] samt på hvart ställe noga bese alla lägenheter, med föreställande till gjästgifvarne uti Saxtorp och Dahlby, det de, så framt de sådan efter wilja tillgodo niuta de förmåner, som de nya påsthålleriernas inrättande med sig föra.⁷¹⁷

I skrivelsen beordras landskapets befallningsmän att resa runt till de gästgivargårdar och skjutshåll som finns i deras fögderi och undersöka hur gästgiveriet är ordnat, hur stort huset är och vilken utrustning som finns. De ska också höra med den nuvarande gästgivaren om han är intresserad av att ha hand om den nya postföringen som ska kombineras med gästgiveriverksamheten. Orderna har gått ut till hela landskapet. Citatet ovan riktar sig fogden strax utanför Lund. Generalguvernörens skrivelse har också gått ut till magistraten i de skånska städerna med order om att komma in med information kring hur den nya postorganisationen kan införas i deras stad.

Brevet från generalguvernör Hård ledde till en omfattande aktivitet runt om i Skåne, och rapporter strömmade in till landskansliet i Malmö, varav det finns flera bevarade. Några städer, till exempel Trelleborg, har svarat ganska omgående och sedan inkommit med kompletteringar. Från den 4 maj 1718 finns en ytterst noggrann förteckning från staden över gästgivargårdens utseende, hur många rum som finns och vad alla dessa rum används till, samt en lista över inventarierna.⁷¹⁸ Även gästgiveriet i Åstorp har sänt in en inventarielista, daterad 30 april 1718.⁷¹⁹ I rapporterna finns också förslag på var nya gästgiverier ska anläggas och vem som kan vara posthållare.

Generellt har det varit svårt för staten att hitta personer som varit villiga att ta på sig den nya rollen som både postmästare och gästgivare. I Simrishamn var postmästaren Jonas Moderus ovillig att ta på sig det nya uppdraget. Rådstugurätten i Simrishamn diskuterade därför införandet av Karl XII:s postförordning:

Påstmästaren Moderus tillijka med de förmögnaste af borgerskapet till Rådstugan uppkallade woro, och som de tillstädes woro, tillfrågade H Registratoren påstmästaren om han willia till at conservera sig wid sin

Påstmästare beställning påtaga sig gästgifieriet här i staden [...] Påstmästaren framsade, at sådant skulle wara honom alt för svårt, desutan är han dertill eij förmögen.⁷²⁰

Moderus säger sig inte ha pengar nog att sköta gästgiveriet, och den invändningen var han inte ensam om. I ett brev från Önnestad den 6 maj 1718 sägs att ”gästgifvaren i Tyringe och Röninge nog willia sig denna postförning antaga, trots de säga sig sådant svårt falla”.⁷²¹ Brevskrivaren redogör också för att postvägen har undersökts: en sekreterare Schenlig har kommit fram till att det längs ”den långa vägen som gå emillan Christianstad och Röninge” var ”nödigt att posthåll inrättades”.⁷²²

En gästgivare som däremot gärna blev postmästare var Paul Fischerström i Hammenhög i Skåne. I ett brev till kronofogden Carl Eneroth skriver Fischerström: ”Påsthollan och gästgifverierna iag gierna mig åtaga willa, sådant effterkomma i Hammenhög, som följande omständigheter mig till lika sätta”.⁷²³ Fischerström erbjöd sig att sköta gästgiveriet och posten men ville ha ekonomisk stöttning av staten. Som argument förde han bland annat fram att den häst som han var ålagd att hålla till det skånska dragonregementet hade blivit stulen och att den nya hästen hade kostat honom mycket pengar.

Förmodligen har postmästarna haft goda kunskaper om hur mycket brev som skickades, och ett snabbt överslag har visat att inkomsterna från skjutsningen och gästgiveriet inte skulle räcka för att få rörelsen att gå runt.⁷²⁴ Det är dessutom rimligt att anta att det glest befolkade Sverige inte kunde erbjuda ett sådant underlag av resande som krävdes, precis som Bunge hävdade i sin skrivelse till Ludvig Fahlström. När postordningen småningom införts runt om i landet visade det sig också att inkomsterna från gästgiveri och skjutsning inte gav så stort överskott att det täckte alla kostnader. Inte ens vid gästgiverierna utanför Stockholm, som får antas ha varit hyggligt trafikerade av resande, har kundunderlaget räckt till för att dra runt verksamheten.⁷²⁵

Det var inte bara postmästare och gästgivare som hade synpunkter på hur den nya postordningen skulle införas i Skåne. Generalguvernör Hård hade själv kontaktat kungen redan innan han gick ut med sina order till befallningsmännen. I ett brev från den 12 februari bad han att den nya landspostmästaren skulle stationeras i Malmö istället för Lund. Motiveringen var att guvernementskansliet och kontoret fanns i Malmö, och att postmästaren då ”voro så mycket närmare till hands”.⁷²⁶

Kungen höll inte med om Hårds begäran och i sitt svar från den 13 februari skriver han: ”Landtpostmästarna bör vara i Lund, eftersom orten äro dertill beqvämligast, och den sålunda ej ändras huad en gång är beordrat”.⁷²⁷

Sekreterare Klinckowströms och generalguvernör Hårds arbete ledde till att det samlades in en ansenlig mängd information om posten och gästgiverierna. Materialet har av allt att döma sammanställts och resulterat i olika planer för hur posten skulle ordnas, och i arkivet finns flera listor över de inventerade gästgiverierna. Listorna består av noggranna uppräknningar av posthållen och gästgivargårdarna längs med vägarna. Det anges också hur långt det är mellan de olika skiftena och gästgivargårdarna. Exempel på rubriker är ”Wägen ifrån Ystad öfver Lund, Christianstad” och ”Wägen ifrån Malmö öfwer Lund, Lands-crona, Helsingborg och Engelholm”.⁷²⁸

Informationen har legat till grund för den karta som upprättades över posten och gästgiverierna i landskapet, den så kallade ”Påsthålls Cartan”, som avbildades i början av detta kapitel.⁷²⁹ Den visar de stora postvägarna i Skåne och var skiften, ombyten och landsskiften ska förläggas, vilka av de olika posthållen som ska erbjuda mat och dryck, vilka som ska erbjuda möjligheter till övernattning och var hästar och vagnar ska bytas ut. Till kartan upprättades en lista där det framgår hur många hästar och postiljoner som ska finnas vid varje posthåll. En bevarad uträkning över postreformens kostnader i Skåne hör möjligen också till kartan. I uträkningen framgår avgifterna för att skicka post eller åka postvagn mellan de olika gästgivargårdarna. Summorna är fördelade på hur mycket som gästgivaren ska erhålla och hur mycket av pengarna som ska gå till postiljonen.⁷³⁰

Förutom att postordningen 1718 ändrade postens organisation är den, tillsammans med postlinjen till Amsterdam 1716, ett tydligt belägg för en förändring av den ekonomiska politiken. Som undersökningen ovan visat vreds postväsendet mot en stark statlig hierarki under perioden efter Magnus Gabriel De la Gardies förläning. Denna utveckling skedde parallellt med att statsförvaltningen knöts närmare kungen och staten. Däremot försvann inte idéerna om olika entreprenadalternativ för organisering av statens verksamhet – som visats diskuterade Karl XI och kanslikollegiet ett nytt postarrende i samband med kungens resolution 1685. På det hela taget måste ändå utvecklingen efter enväldets införande karaktäriseras som centraliserande.

Efter Poltava förändrades detta och vi kan se en ny väg för entreprenad-

baserade driftalternativ. Till stor del berodde omsvängningen på behovet att finansiera kriget. I takt med att de baltiska och tyska provinserna föll i fiendens händer minskade statens ekonomiska bas betydligt.⁷³¹ Det ekonomiska program som Görtz sjösatte 1715 var baserat på slutsatsen att det behövdes mer pengar än vad det ordinarie skattesystemet förmådde generera. Lösningen byggde därför på privat kapital, som Görtz hoppades få in via obligationer med säkerhet i framtida inkomster. Postordningen 1718 och postlinjen 1716 kan placeras in i detta ekonomiska system, som så tydligt är dominerat av entreprenadalternativet. Postentreprenörerna fick helt och hållet privat ansvar för postlinjen till Amsterdam och staten slapp betala för en fungerande postlinje till utlandet. Lösningen gav inga pengar direkt till statskassan men besparade dryga kostnader för brevförmedlingen, i alla fall i teorin.

Postordningen 1718 är mer komplicerad till sin konstruktion. Den hierarkiska posten som tagit formen av ett ämbetsverk delades upp på hundratals enskilda privata småföretagare runt om i landet. Enligt planen skulle gästgivarna driva sin verksamhet och tjäna pengar på kost och logi. Som motprestation för den ensamrätt som staten garanterade dem skulle de stå för transporten av postväsendets brev. Lösningen innebar att staten kunde behålla portot och på så vis tjäna pengar på förändringen. Detta påminner mer om ett sorts arrende där statskassan försäkrade sig om reda pengar, även om portoinkomsten inte kunde fixeras vid en fast summa.

Det finns andra exempel på hur den statliga verksamheten under 1710-talets reformer vreds mot entreprenad, bland annat det tidigare berörda tullarrendet. Överdirektören för stora sjötullen, Johan Ehrenpreus, föreslog 1715 för Karl XII att den stora sjötullen skulle utarrenderas till en privat entreprenör. Ehrenpreus menade i sitt förslag att staten genom ett arrende skulle öka sina tullinkomster med 200 000 dsm. om året. Han hänvisade till Karl XII:s eget förslag 1714, då kungen från Stralsund skrev till kammarkollegiet och ville att de skulle hitta "entreprenörer, som alla åhr föruth kunna betahla hela arrendesumman".⁷³² Den höga tulltaxan och nya tullbestämmelserna gjorde att ingen var intresserad av arrendet och hela frågan fick bero. Istället utarrenderades vissa lokala tullar, och först 1718 blev ett större tullarrende verklighet då tulldirektören själv arrenderade och gjorde en god förtjänst.⁷³³

Både Ehrenpreus förslag till tullarrende och postordningen från 1718 skiljer sig från statens tidigare arrenden. Skattearrendena på 1630-talet och Johan von Beijers postarrende på 1660-talet hade formen av att

staten istället för svåruppskattade inkomster fick reda pengar i arrendesumma av arrendatorn. Tullarrendet som föreslogs 1715, och som delvis genomfördes 1718, innebar istället förskottsbetalning på kontanta medel som betalades till staten. På så vis påminner det mer om det intecknande av framtida inkomster som var vanligt under 1710-talet och som bland annat ledde till att riksbanken mer eller mindre slutade fungera. Banken hade gett lån till staten mot säkerhet i framtida ränteinkomster. När staten inte kunde betala sina amorteringar under 1710-talet frös lånen inne och banken var ur räkningen som finansjär, för att tala med Gösta Lindeberg.⁷³⁴

Postlinjen till Amsterdam 1716 och postordningen från 1718 kan ses som att posten skulle drivas via entreprenad. Arrangemanget var samtidigt en återgång till ett äldre ekonomiskt system. Tiden före enväldet hade i större utsträckning utmärkts av arrenden och privat drift av statlig verksamhet. Efter 1709 började återigen statens verksamhet skiftas ut till privatpersoner, och kapitalstarka grupper i samhället knöts närmare staten. Staten behövde lån för att finansiera kriget, och pengarna stod att finna i det som i dag kallas den privata sektorn. Jämfört med den hierarkiska organisationsform som hade utvecklats under 1600-talets avslutande fredsperiod framstod en entreprenad som lösningen på de finansiella problemen.

Förändringarna från hierarki till entreprenad under stora nordiska kriget var tydligt betingade av krigets krav, och statsledningen tvingades välja den organisationsform som genererade mest pengar till statskassan. Användningen av entreprenad innebar att staten frånhände sig delar av den tillgångspecifitet som byggts upp inom postväsendet. Å andra sidan konstruerades både postlinjen till Amsterdam och postordningen 1718 så att transaktionskostnaderna hamnade hos de privata entreprenörerna. Organisationsförändringarna under 1700-talets början var på det viset mer inriktade på entreprenad jämfört med tidigare arrenden och förläningar. I fallet med Johan von Beijer och Magnus Gabriel De la Gardie behöll staten en viss grundkontroll över posten. Genom postordningen 1718 försäkrade sig staten enbart om gratis porto och överlät helt och hållet själva organisationen och transaktionerna åt gästgivarna.

Åter till det gamla

Karl XII sköts till döds i Norge den 30 november 1718. Perioden efter kungens död innebar en formlig huggsexa om den politiska makten, vilken slutade med seger för det så kallade hessiska partiet. Karl XII:s syster, Ulrika Eleonora, utropades till monark när kungens död blev känd. Senare abdikerade hon till förmån för sin man, sedermera Fredrik I.⁷³⁵ Kort tid efter Karl XII:s död vidtogs åtgärder för att återställa postväsendet i dess gamla skick. Redan den 16 december skickade Ulrika Eleonora en skrivelse till kanslikollegiet vari hon bad kollegiet se över hur posten skulle vara ordnad:

Emedan wij nödigt finna at giöra en förändring uthi de förordningar som i begynnelsen af innevarande Åhr gjorda äro angående Postväsendet, hwilket wij i nåder ärna låta sättia tillbaka uti sitt gamla stånd igen.⁷³⁶

Kanslikollegiet befalldes att komma med förslag på hur återställandet av posten skulle gå till. Det gamla förvaltningsmaskineriet mullrade så sakta igång igen och överpostdirektör Henrik Bunge fick av kollegiet i uppdrag att sätta samman ett förslag. Han återkom tre dagar senare med ett memorial till kollegiet där han redogjorde för hur postorganisationen åter skulle sättas upp efter det tidigare regelverket. Enligt memorialet hade posten hamnat i stor oreda under postordningen från 1718:

Så berättas härmed i ödmjukhet, at jag finner sådant mycket nödigt och nyttigt: medan Postväsendet på den fot det wid begynnelsen af detta åhr blef satt, intet kan bära sig, och mycken oreda förorsakat.⁷³⁷

Bunges memorial är tendentiöst, inte minst med tanke på att överpostdirektören var en av den statliga hierarkins främsta försvarare och motståndare både till ett större postarrende och till andra privata initiativ inom postväsendet. Trots det ger hans memorial till kollegiet en del uppgifter om hur postorganisationen skulle förändras under 1719. Han menar inledningsvis att med förändringarna ”måste man varsamt där med omgås, sedan det [postväsendet] aldeles blifvit förvirrat; på det posten intet må råka uti confusion och stanna”.⁷³⁸ Alltför bryska åtgärder riskerade att helt stoppa posten, och Bunge föreslog därför ett återställande i två steg. Först skulle postens gång ordnas upp så att breven skulle komma fram i tid och på rätt sätt. När det fungerade

kunde det, enligt Bunge, bli aktuellt med steg två, att återigen öka inkomsterna så att postväsendet skulle bära sig själv.

Överpostdirektören listar i sitt memorial sexton punkter som måste åtgärdas. De viktigaste gäller själva grunden för organisationen, postbönderna. Dessa hade avskaffats i postordningen 1718, och nu säger Bunge att ”alla, så Crono som andra hemman, hwilka tillförne fört posten, anläggias at wara i Stånd til at åter föra den samma, effter förra vanligheten”.⁷³⁹ Bunge vill också att respekten för posten ska öka, och han beklagar sig över att ”[p]ostbönderna, sedan de tvärt emot Postordningarna måst utgiöra en gardes karl af hwart Posthemman” varför det var viktigt att de ”hädan efter orubbade skola få til godo åtniuta de hwilkor dem efter förordningarna warit tillagda”.⁷⁴⁰

För att grundorganisationen med postbönderna ska fungera måste deras friheter från olika pålagor återigen respekteras. Likaså måste det enligt Bunge ”[u]ti städerna [...] Postinspectorer och Postmästare, lika som förr, mot caution för medlen tillsättias och åtniuta den i Staten bestådda löhnen”.⁷⁴¹ När väl postbönder och postmästare åter är på plats hoppas överpostdirektören att mängden post ska öka och att postväsendet på så vis kan börja gå med vinst. För ändamålet är det viktigt att brevtaxorna överses eftersom de enligt Bunge ”äro sielfa grunden til postinkomsten”.⁷⁴² Överpostdirektören ger samtidigt rådet att portot inte bör sättas för högt ”medan man af förfarenhet nogsam samt förmärkt, at folcket mindre skrifva, när portot högt sättas”.⁷⁴³ Om dessa punkter uppfylls hävdar Bunge att

[p]ostordningen af d: 10 februari kunde upphäfvias, och alla de förra och gamla Postordningarna ställas uti deras förra och fulla kraft och värde såsom välgrundade: kunnandes frambättre et och annat smått tilläggas och efter tiderna lämpas.⁷⁴⁴

Kanslikollegiet behandlade Bunges memorial samma dag som det sändes in och samtliga punkter bifölls utom två, vilka bland annat handlade om ersättning åt överpostdirektören. Den frågan ansåg kollegiet kunde lösas vid en senare tidpunkt.⁷⁴⁵

Viljan att återställa postväsendet i dess gamla skick ska ses mot bakgrund av den allmänna politiska situationen i Sverige efter Karl XII:s död. Det fanns ett utbrett missnöje med det karolinska enväldet, främst inom adeln. Dess målsättningar efter kungens död har beskrivits som en feodal reaktion vilken syftade till att vrida klockan bakåt till tiden före

reduktionen och enväldet. Konstitutionalistiska idéer, med en önskan att begränsa kungens makt, vädrade morgonluft och sökte sina rötter i 1634 års regeringsform. En ny regeringsform baserad på dessa idéer skulle innebära en maktindelning mellan kung, råd och ständer. En sådan jämvikt hade funnits tidigare men skjutits åt sidan av enväldet som under sin första tid varit väl förankrat hos de nyadlade ämbetsmännen som innehade dess befattningar.⁷⁴⁶

Som diskuterats ovan genomförde Karl XII flera förändringar av förvaltningen under 1710-talet. Det nya förvaltningssystemet kan beskrivas som ett ministerstyre där ett fåtal betrodda personer ansvarade för olika ärenden. De nyadlade byråkraterna befann sig plötsligt utanför förvaltningsapparaten, ställda åt sidan av kungen och hans nya system. När den hävdvunna förvaltningsstrukturen slopades blev den karolinska byråkratin enväldets avgjorda fiende, för att tala med Lennart Thanner. Grunden för ett nykonstitutionalistiskt program där monarken hade mindre makt föddes, och efter kungens död var idéer om statsstyrelsens återställande vanligt förekommande. Uttalanden om att ställa allt på ”den gamla foten” spelade en framträdande roll vid enväldets fall och utarbetandet av den nya regeringsformen. Peter Ericsson har till exempel visat att Karl XII:s politiska och ideologiska system raserades efter hans död. Förändringarna tog formen av radikala processer som triggades av det pågående kriget och stod i opposition mot kungens förda politik.⁷⁴⁷

Postväsendets omorganisering tog sig också uttryck på den riksdag som kallades samman 1719. I borgarståndets protokoll från den 6 maj omtalas de saker som riksdagen hade att lösa innan den upplöstes. Bland annat nämns postväsendet och dess organisation.⁷⁴⁸ Borgarnas intresse för postens väl och ve är ännu tydligare i ett memorial om handeln som borgerskapet i Stockholm tidigare överlämnat på riksdagen. I memorialet säger Stockholmsborgarna:

Såssom frij påst och correspondence ifrån Sverige på utrhjkes orter så wähl för handel och wandell, som andre Rijkets angelägenheter är ganska nödig, så wore det högst önskeliget, om Hennes Kongl. Maij:tt igenom dess utrhjkes ministrer i nåder skulle tänkas densamma åter-skaffa och öf:r Danmark effter förra wanligheeten låta befordras.⁷⁴⁹

Memorialet säger kanske inte så mycket om hur borgarna tycker att postväsendet ska vara organiserat, men de hänvisar till hur det fungerade

enligt ”förra wanligheeten” före postordningen 1718 och innan kriget avbröt kontakterna med kontinenten. Detta visar att posten sedan den inrättades 1636 blivit en naturlig del i borgarnas vardag och att det avbrott som kriget inneburit ställt till det för affärerna.

Återställandet av postväsendet till dess gamla organisationsform verkar ha gått förhållandevis snabbt. Förmodligen hade Karl XII:s postordning inte genomförts i hela riket, och som vi har sett kantades införandet av flera problem. Från våren 1719 tyder det mesta på att posten åter fungerade enligt de gamla förordningarna. En sammanfattning av införandet av de nygamla reglerna gavs i en omfattande notifikation från postkamreren till samtliga postmästare i april 1719. Kamreren skriver inledningsvis:

hennes kongl. May:t vår Allernådigste Drottning har i nåder behagat förordna at Pästwäsendet skal sättias i sitt förra stånd igen och Pästordningen af den 10 Febr. 1718 uphäfwas samt de förre och gamble Pästordningarne såsom wälgrundade uti deras fulla krafft och wärde återställas och effterföljas.⁷⁵⁰

Postkamrerarens notifikation var en upprepning av flera av de mindre regler och påbud som tidigare hade skickats ut från postledningen. Det handlar om olika praktiska förhållanden kring hur posten skulle skickas, hur räkenskaperna skulle redovisas och hur betalningen för breven skulle gå till. Sammantaget inskräpte kamrerarens notifikation att allt nu skulle ske enligt de gamla postordningarna.

I och med avskaffandet av Karl XII:s postordning vreds postväsendet tillbaka till en strikt hierarkisk organisation. Försöket med att låta gästgiverierna ha hand om postförseln hade inneburit att postväsendet lades ut på entreprenad, uppbyggt kring hundratals små egenföretagare. Denna organisationsform övergavs nu.

Efter postordningen 1718 hade privata alternativ för postens organisation haft svårt att göra sig hörda. En anledning till det kan vara den tidigare diskuterade förvaltningskultur som utvecklats inom posten. Överpostdirektör Bunge försvarade ofta den hierarkiska organisationen och motsatte sig privata alternativ. Bortsett från att han hade ett egenintresse i att bevara sin position som postens chef, är det också troligt att han talade för bredare lager inom postens ledning. I skydd av den statliga hierarkin har det sedan posten åter lades under staten 1677 utvecklats en slags ämbetsverkskultur inom postväsendet. Vid

förändringarna efter kungens död försvarades denna kultur av postens ledning – på samma vis som de karolinska statsbyråkraterna i allmänhet kämpade för att återerövra förvaltningsapparaten.⁷⁵¹ Resultatet av denna maktkamp blev byråkratins seger. Den statliga hierarkiska organisationsformen vann genom Karl XII:s död en lysande seger över den privata entreprenaden.

En tid i krigets skugga

De pendlingar mellan hierarki och entreprenad som jag har beskrivit är tydliga också under den period som undersökts i detta kapitel. Andra halvan av stora nordiska kriget var påfrestande för hela den svenska statsförvaltningen, och i princip alla förändringar syftade till att finansiera kriget. Posten drogs in i krigsfinansieringen genom att staten valde att ändra dess organisationsform i riktning mot entreprenad. De två exempel som undersökts, postlinjen till Amsterdam 1716 och Karl XII:s postordning 1718, utgör båda extrema organisationsformer. Jämfört med de tidigare växlingarna mellan entreprenad och hierarki handlade det under slutet av kriget om långtgående privatiseringar av postväsendet. Poängen med förändringarna var att frigöra resurser från postväsendet till krigsmakten. Huvudsakligen skedde detta genom att alla kostnader, både produktionskostnader och transaktionskostnader, lades över på de privata entreprenörerna. I fallet med postordningen var det gästgivarna som skulle bära kostnaderna, och när det gällde postlinjen till Amsterdam förväntades de åtta köpmännen från Göteborg betala för driften.

Postens organisation under 1710-talet kan därför förklaras med de ekonomiska kraven och med politiska transaktionskostnader. Ekonomin har berörts ovan, och beslutet att införa förändringarna fattades mot en politisk bakgrund. Postväsendets organisation bedömdes vara mindre viktig i förhållande till de extra resurser åt krigsmakten som en förändring innebar. Det var ett beslut fattat under galgen; att inte förändra hade inneburit mindre pengar till kriget. Denna förklaring styrks av att båda förändringarna återställdes så snart kriget var över. Det berodde dels på reaktionen mot den starka kungamakten, dels på att de lösningar som införts i första hand syftade till att skaffa pengar till kriget och inte till att effektivisera postväsendet.

Memorial

J.S.

Varnbliden Postkost för åren i Säter
 Johan Schultze är i underskrifts och
 General Postkontorens skyldig följande
 Summa; i torn för öfverlämnade
 Contante Postkost

Dans.
 C. 1. 76

Pro N.º 1707	52.26.
1708	52.30.2
1710	66.29.
1711	2.
1712	62.12.
	<u>235.4.12.</u>

Sörögningens undel

Pro N.º 1710	58.1.8.
1711	63.17.
1712	20.25.16.
	<u>142.12.</u>

Småden Inningarna af Löfven

pro N.º 1710	10.
pro N.º 1707	3.24.
1708	5.
Transport	8.24.
	<u>367.16.12</u>

Kontrollen av postväsendet och dess personal ökade efter sekelskiftet 1700. Här ett exempel på postmästare Johan Schultz i Säter som var skyldig postkassan pengar. Bland annat framgår att han för åren 1707–1712 var skyldig 235 dsm. för oredovisade portoavgifter. Han skulle också betala 142 dsm. för den extra höjningen av portot som gjordes under stora nordiska kriget. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.

Postgång på växlande villkor

Mellan entreprenad och hierarki

Den här boken började med berättelsen om postmästare Johan Hultman i Örebro. Han dömdes 1716 att mista sin tjänst eftersom han försummat sitt arbete och låtit en vikarie, på felaktigt vis, expediera posten. Generalposträttens dom mot honom kan efter avhandlingens undersökning nu lättare sättas in i sitt sammanhang. Vad som träder fram är inte bara en felande ämbetsman, utan ett statligt verk som genom sin organisation styr och kontrollerar sina medarbetare. Trots ett strikt regelverk hade Hultman förmodligen inte förlorat sin tjänst om han hade varit postmästare 60 år tidigare. Vid mitten av 1600-talet var inte posten ordnad på ett sätt som kunde kontrollera rikets postmästare på samma detaljnivå som 1716, då hade det svenska postväsendet utvecklats till ett statligt ämbetsverk. Det var verket, och staten, som slog ner på Hultmans misskötsel av tjänsten.

Det finns fler exempel på hur staten tog ett fastare grepp om postpersonalen vid den här tiden. En postmästare som råkade illa ut var Johan Schultz. Han var postmästare i Säter mellan 1707 och 1714, och under 1712 suspenderades han från tjänsten eftersom han underlåtit att skicka in sina räkenskaper till postkamreraren i Stockholm. Efter ytterligare ett år hotades han med avsked på grund av oegentligheter. Huruvida hotet blev verklighet är oklart, Schultz avgick i alla händelser med döden 1714.⁷⁵² Skulderna till posten fanns emellertid kvar och i ett memorial från juni 1714 redogör postkamrerare Skraggensköld för postmästarens skulder. Ur memorialet, som finns på bild i början av det här kapitlet, går det bland annat att utläsa att Johan Schultz var skyldig postkassan pengar för i stort sett varje år. För att reglera skulden har Skraggensköld på andra sidan av memorialet skrivit att

Postmästaren Schultz åhrligen fått part med befallning att Clarera dem hijth till Stockholms Päst Cassa, men som han det intet har welath fullgiöra, så finna iag ingen annan uthwäg, än att Låtha exeqvera så stor dehl af hans Egendomb, som mot föregående Summa kan uppgå.⁷⁵³

Skraggenskölds lösning blev att mäta ut egendom från Schultz dödsbo för att ersätta staten för de oredovisade postmedlen. Om det lyckades och om postkassan fick några pengar är osäkert.

Jag har undersökt den historiska utveckling som ledde fram till den organisation som dömde Hultman och suspenderade Schultz, och jag har sett det svenska postväsendets organisation som en del av den svenska 1600-talsstaten. I diskussioner om denna har ofta framhållits hur centraliserat och hur homogent det svenska riket var, och den centrala förvaltningen och administrationen runt om i länen brukar anges som exempel på hur den svenska byråkratin bredde ut sig. Statens förmåga att kontrollera sin befolkning, genomföra reformer och organisera, framförallt krigsmakten, är viktiga delar av bilden av vad som ibland kallas för den svenska militärstaten.⁷⁵⁴

Fallen med postmästarna Hultman i Örebro och Schultz i Säter kan tyckas stärka uppfattningen om Sverige som en centraliserad tidigmodern stat. Det är emellertid en förenklad bild av hur Sverige fungerade och var organiserat under stormaktstiden, och ett av målen med den här studien har varit att ifrågasätta ett sådant perspektiv. Istället för att fokusera på de centraliserande tendenserna, som är tydliga under hela den tidigmoderna epoken, har jag lyft fram och analyserat de olika alternativ som staten hade för att organisera sin verksamhet. Posten var under stormaktstiden vad vi i dag skulle kalla för en offentlig verksamhet, och den gängse uppfattningen är att sådana funktioner, varav skatteuppbörd och tulltaxering är andra exempel, bäst organiserades av staten. Postväsendet har exempelvis i tidigare forskning framhållits som en i grunden statlig verksamhet.⁷⁵⁵ Det är en slutsats som baseras på den följande historiska utvecklingen och utgår från hur dessa verksamheter ordnades under senare århundraden. Postens första hundra år innehöll nämligen flera exempel på de olika organisationsformer som stod till buds för staten, och jag har undersökt organisationens förändringar med syftet att förklara varför den svenska staten vid olika tidpunkter övervägde olika alternativ och slutligen valde en organisationsform till förmån för en annan.

Avhandlingens syfte har gjort det nödvändigt att först och främst

kartlägga hur posten var organiserad under 1600-talet. Den inledande frågan har därför varit: Hur var det svenska postväsendet organiserat under stormaktstiden och vilka olika organisationsformer förekom? Den svenska staten har obestridligen haft stor makt över rikets invånare, men bilden av att posten skulle vara ett statligt ämbetsverk redan från början stämmer inte. Det är snarare en utveckling som på allvar kan sägas börja med de ekonomiska reformer som genomfördes på 1680-talet och som har gjort att Nils Forssell har beskrivit posten som det första affärsdrivande verket.⁷⁵⁶ Undersökningen har visat att postväsendet under sina första hundra år var organiserat som både entreprenad och hierarki. Staten fränhände sig periodvis kontrollen över postorganisationen och lät någon enskild person hantera den, under andra perioder centraliserade den posten som en del av den statliga förvaltningen.

Ett exempel på det förstnämnda är när Karl XII gav åtta köpmän i Göteborg privilegium på en postförbindelse till Amsterdam. De åtta entreprenörerna fick sköta postlinjen som sitt eget företag och bestämde själva över delar av dess organisation. Det sena 1600-talets centralisering, med utnämmandet av Samuel Åkerhielm till överpostdirektör, representerar den motsatta organisationsformen. Växlandet mellan dessa organisationsformer är ett av avhandlingens centrala resultat. Genom att använda de teoretiska begreppen *entreprenad* och *hierarki*, inspirerade av företagsekonomisk forskning och formulerade av ekonomen Oliver E. Williamson, har undersökningen problematiserat den tidigare bilden av det svenska postväsendet. För den svenska staten har både entreprenad och hierarki varit alternativ som prövats under stormaktstiden, och organisationen har pendlat mellan dessa båda poler.

Resultaten kan placeras i den tidigare forskning som diskuterat statens förändringar under perioden. Bland annat knyter de an till Aleksander Loits redogörelse för förvaltningen av de reducerade godsen i Estland, där flera olika alternativ för statens drift var aktuella.⁷⁵⁷ Även de studier som undersökt bergsbruket i Sverige och Finland under 1600-talet har pekat på att staten använde olika organisationsformer och valde mellan dem.⁷⁵⁸ Resultatet i den här avhandlingen bekräftar att flera olika alternativa organisationsformer var en realitet under stormaktstiden, och i ett vidare perspektiv knyter resultaten an till den internationella forskning som påvisat motsvarande tendenser över hela den europeiska kontinenten. Framförallt vill jag framhålla I.A.A. Thompsons studie av olika driftsformer i Spanien under Filip

II:s tid. Den tudelning av statens drift som fanns i Spanien är i stort densamma som Loit redovisat.⁷⁵⁹

Entreprenad och hierarki är idealtyper för hur en organisation kan vara uppbyggd, och att särskilja de olika typerna i det empiriska materialet är mycket svårt. I huvudsak var den tidigmoderna statens organisationer olika entreprenadlösningar där staten hade mer eller mindre inflytande. Min klassificering av olika organisationsformer ska därför ackompanjeras av förbehållet ”dominerad av”. Riktigare är att säga att posten under stormaktstiden var en organisation som var dominerad av antingen entreprenad eller hierarki. När det exempelvis gäller regelverket hade staten under hela perioden kontroll över de förordningar som styrde verksamheten. Detta skiljer posten från andra typer av verksamhet som ordnades via entreprenad, där arrendatorn vanligen fick full kontroll över den verksamhet han arrenderade. I postens fall hade staten hela tiden makten över regelverket, och istället var det postkassan som vid olika tillfällen lades ut på entreprenad. Kartläggningen av postens organisation har således påvisat flera växlingar mellan olika organisationsformer, vilket gör det angeläget att svara på studiens andra fråga: Varför växlade staten mellan olika organisationsformer och vilka fördelar och nackdelar fanns det med de olika alternativen?

Jag har fört fram transaktionskostnader som en förklaring. En utgångspunkt för undersökningen har därför varit att den svenska 1600-talsstaten var rationell när den fattade beslut om posten och att tidigare erfarenheter och kunskap har spelat in för hur organisationen utformades. Ett exempel på när postens organisation förändrades på grund av höga transaktionskostnader är statens arrendekontrakt med Johan von Beijer 1663. Postverksamheten före Beijers arrende var dominerad av konflikter mellan honom och Vilhelm Taube, som hade postkassan som förläning. Johan von Beijer hade haft hand om den svenska posten sedan 1640-talet och hade hög tillgångsspecificitet för staten, eftersom han var utbildad för arbetsuppgiften. Samtidigt var Taubes kunskaper om postens hantering näst intill obefintliga och han tvingades inledningsvis ta hjälp av bland annat Beijer för att sköta verksamheten. När Beijer efter flera bråk skiljdes från verksamheten sjönk organisationens tillgångsspecificitet drastiskt och transaktionskostnaderna steg. Samtidigt fortsatte konflikten mellan Beijer och Taube, vilket krävde kanslikollegiets insatser för att övervaka och kontrollera verksamheten, med höjda transaktionskostnader som följd.

Kollegiets beslut att efter Taubes förläning ge Johan von Beijer pos-

ten via ett arrendekontrakt var ett sätt för staten att få en fungerande postverksamhet, under ledning av en förfaren man. Beijer kunde med sin höga tillgångsspecificitet direkt gå in i organisationen, till skillnad från någon ny person som hade varit tvungen att läras upp. Med sitt val av Beijer som arrendator sänkte staten sina transaktionskostnader för postens organisation.

Ett exempel på att posten inordnades i statens hierarki var när postkassan återtog 1677. Rikskansler Magnus Gabriel De la Gardie var egentligen inget dåligt alternativ som postentreprenör, eftersom posten och kanslersämbetet var intimt förbundna genom kansliets centrala roll i administrationen. Att kanslern själv inte skötte postkontoret i Stockholm är också rimligt, varför lösningen skulle ha kunnat fungera. Det framstår emellertid som om det bland annat var De la Gardies ekonomiska handlande som gjorde att organisationsformen byttes ut. En viktig variabel här torde vara transaktionsfrekvensen, som hade dalat under skånska kriget vilket lett till ökade transaktionskostnader.

Oliver E. Williams teoretiska modell har anpassats för undersökningen, i synnerhet för att också innefatta politiska transaktionskostnader. Min variant innebär att organisationsförändringar inte enbart förklaras med vilken tillgänglig organisationsform som hade lägst kostnader utan att de politiska besluten också vägs in i analysen. Vid varje förändring har organisationen formats så att den passade in i den aktuella politiken. Staten tog hänsyn till de politiska transaktionskostnaderna och fattade rationella beslut gällande postorganisationen, även om priset blev högre än tidigare. De politiska transaktionskostnaderna har varit betydelsefulla för postens förändringar under hela undersökningsperioden, och genom att väga in dem i analysen problematiseras valet mellan entreprenad och hierarki. Politiska transaktionskostnader innebär att besluten framstår som mindre planerade på förhand och mer präglade av realpolitiska förutsättningar.

Ett talande exempel är Kristinas förläning av postväsendet till Vilhelm Taube. Den förändringen genomfördes inte för att förbättra postens verksamhet utan var ett sätt att belöna Taube och ge honom tillgång till postens inkomster. En sådan förändring strider mot grunderna i teorin, eftersom den ökar verksamhetens transaktionskostnader. Detta visar varför Williams teori måste vidareutvecklas för att fungera, och i relation till 1600-talets statsorganisation blir beslutet fullt begripligt om vi ser förändringen som ett resultat av de politiska transaktionskostnaderna. Dessa politiska överväganden har varit mer eller mindre

tydliga genom hela undersökningen och de bekräftar bilden av den tidigmoderna svenska staten som en organisation präglad av personliga kontakter. Både förläningen av posten till De la Gardie och indragandet av densamma är tydligt betingade av politiska transaktionskostnader.

Betraktat ur statsledningens perspektiv fanns det både fördelar och nackdelar med postväsendets olika organisationsformer. Om vi börjar med entreprenadalternativet, exemplifierat av Beijers arrende, hade en sådan organisation klara fördelar för staten. Som påtalats av den tidigare forskningen var arrende ett alternativ som gav statens kassa ett tillflöde av reda pengar.⁷⁶⁰ Samtidigt slapp staten organisera verksamheten och undkom på det viset transaktionskostnader för själva driften. Det här är fördelar med en entreprenad som kom posten till del också vid Karl XII:s postordning 1718 och vid entreprenörernas postlinje till Amsterdam 1716. Nackdelen är att staten släpper ifrån sig kontrollen över hela eller delar av organisationen. Det var exempelvis tydligt när Magnus Gabriel De la Gardie erhöll postkassan och det statliga regelverket förbigicks av kanslerns myndighet. Ytterligare en nackdel med att använda en entreprenad kan vara att staten ändå drar på sig höga transaktionskostnader, eftersom verksamheten i de flesta fall måste övervakas.

I det hierarkiska alternativet är fördelarna förbundna med statens kontroll av verksamheten. När posten ordnades som en del av förvaltningen hade staten ett fast grepp om hur verksamheten fungerade. Det var till exempel denna fördel som Henrik Bunge försvarade när han argumenterade för att staten skulle behålla kontrollen över posten och inte teckna ett nytt arrendekontrakt. Nackdelen med hierarkin är att verksamheten riskerar att fastna i byråkrati och att transaktionskostnaderna då stiger. För mycket övervakning och kontroll i förhållande till transaktionsfrekvensen kan göra hela verksamheten ineffektiv.

Som resultaten visar har teorin om transaktionskostnader varit ett fruktbart hjälpmedel för att analysera postväsendet och staten under stormaktstiden. Efter de modifieringar av teorin som jag redogjorde för i inledningskapitlet har det teoretiska perspektivet gett nya infallsvinklar och förklaringar. Att tillämpa en modern ekonomisk teori på en historisk undersökning av 1600-talet tillhör inte vanligheterna. Studien har emellertid förstärkt intrycket att liknande teoretiska ingångar kan ge betydelsefulla bidrag till vår förståelse av det förflutna, och avhandlingens användning av teorin om transaktionskostnader har vidareutvecklat perspektiv i den tidigare forskningen.⁷⁶¹

Undersökningen har sålunda visat att den svenska posten inte kan beskrivas som ett statligt ämbetsverk under sina första hundra år. Den tidigare postforskningens perspektiv har problematiserats, och undersökningen har visat en komplex bild av en postorganisation i ständigt förändring. Det var under hela undersökningsperioden staten som ytterst kontrollerade posten genom förordningar och regelverk. Samtidigt valde staten vid olika tillfällen att genom privilegier, arrende och andra lösningar organisera postväsendet via entreprenad.⁷⁶² Det bör framhållas att det först under enväldet var möjligt för den svenska staten att utöva ett direkt byråkratiskt styre över postväsendet, i och med att den centrala administrationen då hade byggts upp. Om vi generaliserar postens utveckling till att gälla för hela den svenska statsapparaten under 1600-talet kan därför några tidigare tolkningar ifrågasättas. Studiens tredje fråga är: Vilka konsekvenser får resultatet för vår bild av hur den svenska staten organiserade sin verksamhet under stormaktstiden?

Under hela undersökningsperioden har entreprenadmodeller för organisering av statlig verksamhet funnits med, och de har dessutom varit mycket levande i diskussionerna om hur statens verksamhet skulle ordnas. Ett exempel är kanslikollegiets önskemål att arrendera bort posten under 1685. Även om kungens godkännande stannade på pappret visar beslutet att det var fullt legitimt ur den enväldige kungens perspektiv att driva posten via entreprenad. Detta är en poäng som stora delar av den tidigare forskningen har förbigått. Istället har enväldets förvaltning betraktats som centraliserad och kontrollerad av kungen.

Resultaten gör att den centraliserade militärstaten kan ifrågasättas. Som jag ser det måste den svenska staten, ofta benämnd som genombyråkratiserad och centraliserad, förstås utifrån att statsledningen växlade mellan olika organisationsformer och att det låg såväl politiska som ekonomiska motiv bakom förändringarna. Resultatet ligger i linje med David Parrotts analys av militära förband under den tidigmoderna perioden. Parrotts slutsats att det privata alternativet kunde vara väl så effektivt som det statliga, och med det ett konkret alternativ, bekräftar av den här undersökningen.⁷⁶³ Ytterligare ett exempel är William H. McNeills studie av de spirande kolonialmakterna i Europa under 1600-talets andra hälft. Han argumenterar för att deras suveräna härskare hade allt att vinna på att samarbeta med kapitalstarka individer och att Europas expansion byggde på ett system där staten var integrerad i kommersiella nätverk, där både entreprenad och hierarki var representerade.⁷⁶⁴

Studien har också bekräftat den tendens i riktning mot mer hierarki-dominerade organisationer på 1600-talet som den tidigare forskningen har visat.⁷⁶⁵ Ovan berörde jag övergången från arméer uppbyggda av privata krigsentreprenörer till inhemska utskrivna trupper kontrollerade av hierarkiska statliga organisationer. Detta skifte i organisationsform inom krigsmakten är väl belagt.⁷⁶⁶ Föreliggande studie har emellertid visat att det även gäller för den civila förvaltningen, och efter att 1600-talet dominerats av pendlingar mellan entreprenad och hierarki kom det statliga ämbetsverket att bli bestående under de följande århundradena. Det regelverk och den organisation som slogs fast för posten i början av 1700-talet blev bestående intill 1860-talet, då hela förvaltningsorganisationen förändrades. Ett exempel på organisationens stabilitet finns i ett förslag till postordning från 1800, alltså nästan hundra år efter den här undersökningens slut. Förslaget är enligt en notering på omslaget författat av den finske postmästaren Samuel Enander i Abborrfors. I Enanders postordning hänvisas genomgående till 1600-talets regelverk. Gällande straff för de postmästare som inte följer reglerna hänvisar Enander exempelvis till postordningen från 1645.⁷⁶⁷

De förändringar av postens organisation som jag har analyserat kan generaliseras till att gälla för hela den svenska förvaltningen. Det är rimligt att anta att de pendlingar mellan entreprenad och hierarki som posten genomgick också berörde andra verksamheter. Entreprenadlösningar användes för att organisera tullen och salpetersjuderierna, och resultaten från den här undersökningen stärker bilden av att både entreprenad och hierarki var möjliga organisationsformer. Det är ändå troligt att den civila förvaltningen i stort utvecklades i riktning mot en mer hierarkiserad organisation, på liknande sätt som tidigare forskning visat för militären.

Ytterligare en slutsats av undersökningen är att statens organisation under 1600-talet inte enbart kan tolkas med utgångspunkt i ekonomiska beslut. Det var inte alls säkert att det alternativ som i dag framstår som mest kostnadseffektivt var det som valdes. Här kommer den politiska dimensionen in: hänsyn till politiska transaktionskostnader kan åsidosätta strävan efter att uppnå lägre ekonomiska kostnader för en organisation.

På ett allmänt plan har jag i den här avhandlingen utvecklat ett alternativ för hur den tidigmoderna staten kan studeras. Avslutningsvis ska därför något kort sägas om ett par av mina centrala utgångspunkter och hur de kan användas för framtida undersökningar.

För det första vill jag framhålla avhandlingens organisationsperspektiv. Det har blivit tydligt att en analys av hur staten organiserade sin verksamhet kan bidra med nya perspektiv på hur Sverige fungerade under den tidigmoderna epoken. Studien vidareutvecklar genom detta den tidigare forskning som lyft fram organiseringen som avgörande för statens utveckling till en skattemilitär stat. Denna forskningsinriktning har betonat att det var själva skapandet av organisationer som gjorde att statsmakten på ett effektivt sätt kunde använda de begränsade resurser som fanns inom riket. På ett högre plan sammanfaller den organisatoriska utvecklingen med förändringarna av det politiska klimatet i Sverige, framförallt från början av 1600-talet.⁷⁶⁸ Då skaffade sig aristokratin en plats i den växande byråkratin och i dess växelverkan med regenten utformades under de kommande hundra åren den svenska stormakten.

För att på ett tillfredsställande vis förklara de förändringar som skedde måste hela denna tidsperiod analyseras. Jag vill därför för det andra understryka det långa tidsperspektivets betydelse för framtida studier av den svenska 1600-talsstaten. En mer kronologiskt begränsad studie gör det svårt att fånga upp förändringar och utvecklingstendenser. Om vi vill finna exempel som säger något om hur staten förändrades, och med det om förutsättningarna för de människor som bodde och verkade där, är fallstudier av kortare tidsperioder nödvändiga men otillräckliga. De fungerar som belysande fall, men behöver kompletteras med ett längre tidsperspektiv för att ge en fullständigare bild av historien.

För det tredje vill jag betona behovet av fler studier av den civila förvaltningen. Den skissade utvecklingen ovan ägde rum både inom krigsmakten och inom den civila förvaltningen. Postväsendets tillkomst och utveckling hör hemma inom den senare och som avhandlingen visat saknas det undersökningar av den civila förvaltningens förändringar under 1600-talet. Historikerna har koncentrerat sig på den militära förvaltningen, varför våra kunskaper om den civila sidan är begränsade. Studien har bidragit till att fylla en del av luckan, men mer forskning måste göras i framtiden.

Summary

Postal service on shifting conditions

The organization of the Swedish postal service,
c. 1600–1720

This dissertation investigates the Swedish postal service, focusing on its organization from approximately 1600 to 1720. During this period, Sweden developed from being an unimportant kingdom on Europe's periphery to being among the continent's prominent powers. A well-functioning postal service was a prerequisite for governing and controlling the new great power, and Sweden established its postal service at about the same time as other European countries. The extension of the postal system to cover the entire European continent gave people new opportunities for communicating, and it is difficult to overestimate its importance to economic and political communication. The purpose of the study is to explain why the Swedish state, at different points in time, chose one form of postal organization over another.

Relatively little historical research has been done on the Swedish postal service. Above all, the service has not been studied as an integrated part of the Swedish state's development. Rather, the majority of the studies done on the subject may be described as detailed and precise accounts of the organization of the postal service; accounts that emphasize the service's development towards becoming a national civil service department.

The principle question of this investigation has been: How was the Swedish postal service organized during the 1600s, what were the forms of organization chosen, and why did the state shift between these? In a broader perspective, the dissertation has investigated how the answers to these questions affect our perception of how the Swedish state organized its agencies in the seventeenth century.

The analysis relies on a theoretical model inspired by economist Oliver

E. Williamson's transaction cost theory, modified to function for a study of seventeenth-century Swedish society. The concepts *market* and *hierarchy* are central to this theory. They denote the ways in which enterprises and agencies can be organized. In a hierarchical organization, the principal actor – in this case the state – leads and controls the organization's operation and resources, employing staff to carry out various tasks. In a market organization, the state buys services from one or more market actors. How choices can be made between the two alternatives has been explained with the aid of a transaction cost analysis; the transaction costs being the expenses an organization incurs for supervising its own operation, by for example formulating, publicizing and upholding rules and regulations. During the period under research, the postal service alternated between being incorporated into the government administration and being contracted out to some private individuals.

The concept of market has been reformulated in the dissertation. Instead of market, the term *contract* has been used in the analysis. This term denotes an organization where the crown handed over the leadership of the postal organization to some private individuals, often in acknowledgment for previous services to the state. The system thus resembled the medieval practice of *enfeoffment* – here, in an early modern guise. The analysis focuses on the shifts between the state's centralized control of the postal organization, labeled hierarchy, and the above-mentioned form of contract. The principle question is why these shifts in the organization of the postal service took place, and what changes they entailed.

The method used in the study is linked to the theoretical model. In transaction cost analysis, it is essential to compare different forms of organization. In practice, this entails the juxtaposition of the various organizational forms taken by the postal service between 1600 and 1720 to illuminate differences and similarities between them. The investigation uses a wide variety of sources, complementing material from the central administration – e.g. minutes, ordinances and fiscal material – with, for example, letters written by persons who were central actors in the Swedish state.

The organization of the postal service in the 1600s

The central state administration's attempts to establish a mail delivery system during the late sixteenth century became the origin of Sweden's

postal system. Both Johan III and Karl IX were concerned about the manner in which royal letters were transported, both within and without the Swedish kingdom. After the year 1600 when contacts with the rest of Europe increased, it became evident that the need for orderly postal connections had increased, as well. The first postal organization was, thus, established in response to the needs of the state, with the royal decree of 20 February 1636 on the subject of post messengers. Here, Sweden's development differed from that of other European countries, where the merchants' interests were usually instrumental in the creation of a postal service. In Sweden, it was primarily the needs of the state that led to its organization.

The first Swedish post organization was founded when the German Anders Wechel was brought to Stockholm to become the kingdom's first post director. The organization of the postal services was, at this point, hierarchical, as Wechel was employed and paid by the state. It was left to Wechel's successor, Johan Beijer, to further develop the Swedish postal service during the 1640s, and the ordinances enacted around the time of his accession were typical of a hierarchical organization.

After Johan Beijer had been post director for a brief period, the organization was changed. The first break with the existing hierarchy came when Queen Kristina, in 1655, contracted out the postal service to Councillor Vilhelm Taube. The postal service, and foremost the post's treasury, had become incorporated into the seventeenth-century state's scheme for rewarding services. With Taube as contract-holder, the organization fell into disarray. For a while, Johan Beijer continued to work at the post office in Stockholm, but left the post service administration after an argument with Taube. The conflict was eventually resolved only after Taube relinquished his position as the postal service head.

In January 1663, Johan von Beijer (who had been ennobled in the interim) was again awarded the position of post director. This time, the Chancery Board gave him a contract on the post. It was during these years when the leadership of the postal service was held on contract that the Swedish post service appears most clearly adjusted to a contractual form. The dominance of the contractual model was most obvious when it came to the organization's finances. Beijer gained practically free disposal over the postal treasury. To make his contract profitable, he sub-contracted local post offices to individual postmasters. The investigation of local post contracts has shown that a large proportion of the Swedish postal service was, during the 1660s, in private hands.

Neither Beijer's contract nor the resulting sub-contracting of individual post offices have received much attention in earlier research. Indeed, one of the most important results of this study is to show how far the postal service of the 1660s was from the government agency described by earlier researchers.

In 1673, Johan von Beijer surrendered his post service contract. The postal service was then handed over to Chancellor Magnus Gabriel De la Gardie, as a token of the young Karl XI's appreciation of De la Gardie's services during the regency. De la Gardie was given the post on contract, similar to Taube in the 1650s. The years of De la Gardie's tenancy was a tumultuous time for the postal service. His first priority was to gain full access to the income generated by the postal service. This study has shown that he made good use of the opportunity to withdraw huge sums of money to boost his private economy.

The contract organization, which characterized the postal service during Beijer and De la Gardie, ended in 1677, when Karl XI decided to return the administration of the postal service to the state. The king's decision introduced a period of intense organizational activity, as the service was shifted back into a hierarchical organization. During the 1680s and 1690s, it was transformed into something that increasingly resembled a civil service department. In 1697, Samuel Åkerhielm was appointed general director of the postal service, and under his leadership regulations and directives were established for the entire organization. The regulations introduced around the year 1700 created a foundation for what would become the Swedish Royal Postal Service, *Kungliga Postverket*, an organization dominated, in form, by the hierarchical alternative, with the state administration directing and controlling the entire enterprise.

The analysis in this study shows that during the last decade of the period researched, the hierarchical civil service department was again to be replaced by a more contract-oriented organization. The changes of the 1710s were due, to a large extent, to the Great Nordic War. Most important, here, was Karl XII's decree of 1718, which gave responsibility for the postal service to Sweden's innkeepers. Swedish inns already had the task of providing travelers with food, lodging and horses. Now, a decree was issued whereby the old post system, in which peasants carried the letters, was replaced by a system whereby the inns provided the post messengers. The inns now functioned as the system's nodal points as the kingdom's innkeepers became postmasters, responsible

for the transportation of letters from one inn to another. In return, the innkeepers received the right to pocket some of the fees exacted from those sending the letters. This decree thus turned the post service into a contract-oriented organization; the plan was to make it possible for the service to meet its own costs. Karl XII's postal organization was a major departure from the hierarchically organized civil service department that had been established during the preceding decennia.

The post organization of 1718 was abandoned, however, after the king's death in November that same year. In the revolutionary atmosphere that followed the fall of the absolute monarchy, the postal service was re-organized according to the very regulations that Karl XII's postal decree had abolished. Peasants were again recruited as post messengers; the old regulations were reinstated. At the end of the period researched, the postal system was again characterized by a hierarchical organization.

Results and conclusions

This study shows that the Swedish postal service during the 1600s was organized according to both contractual and hierarchical principles. The state occasionally relinquished control over the postal service, leaving it to entrepreneurs to handle. At other times, the state centralized the postal service's administration, putting it under direct government control. By making use of the theoretical concepts *contract* and *hierarchy*, which are derived from transaction cost theory, the investigation has problematized a formerly standard picture of the Swedish postal service. Hereafter, the Swedish postal service must be regarded as an organization in which both models coexisted. The Swedish state tried both contract-oriented and hierarchical organizations during the 1600s; indeed, as has been shown, the organization oscillated between these two poles.

This description, however, gives an oversimplified picture of the organizational forms that actually existed. This investigation has classified certain organizations as either contract-determined or hierarchical, but each classification must be preceded by the qualifier 'predominantly'. When managing their affairs, Europe's early modern states employed mixtures of contractual and hierarchical models. When contract approaches were used, they were, in most cases, subjected to some degree of state control. This study shows that in Sweden the postal service throughout most of the 1600s was organized according to just such

a mixture. For example, throughout the period the state set the rules regulating the service. In this respect, the postal service differed from other kinds of out-contracted enterprises, where (generally) the contractor gained full control over the enterprise and could manage it in whichever manner he pleased. In the case of the postal service it seems, rather, that it was the postal treasury – that is, the right to use the income generated by carrying letters – that was occasionally handed over to the contractor.

This dissertation emphasizes transaction costs as a way of understanding why the state shifted between different organizational forms. Williamson's theory of transaction cost has been modified for the sake of the investigation, the most important modification being the extension of the concept to include political transaction costs. This extension allows for an explanation of the state's choice of different organizations not determined solely by the relative cost of each organizational form. The analysis also takes the political dimension into account.

Throughout the period researched, political transaction costs played an important role in the postal service's transformations. An evaluation of such costs problematizes the choice between contract and hierarchy, making decisions appear less pre-planned and more dependent on shifting political conditions, such as war, peace, and other circumstances, than the internal needs of the post office itself. The need to find ways to reward faithful servants, like Taube and De la Gardie, is another example of how political decisions influenced the development of the postal organization.

Closing remarks

The dissertation shows that transaction cost theory is a useful tool in the analysis of the early modern postal service and state. Its theoretical perspective provides new approaches to and explanations of historical phenomena, strengthening the impression that such interdisciplinary theoretical approaches can contribute greatly to our understanding of the past. The dissertation's use of transaction cost theory has expanded the perspective and has elaborated earlier research.

The results make it possible to question a number of previously accepted interpretations of the seventeenth-century Swedish state apparatus. The fluctuation between contract and hierarchy is a point to which previous research has given scant attention; depending, instead,

SUMMARY

on a model of the absolutist regime's administration as centralized and controlled by the monarch. The results of this investigation make it possible to question the centralized military state. The early modern Swedish state, often considered thoroughly bureaucratic and centralized, must be understood from the perspective of a state leadership that alternated between different organizational forms, and one must acknowledge that both political and economic motives underlay the variations in management of the postal service.

Another conclusion of the investigation is that the organization of the seventeenth-century state cannot be understood solely in terms of economic choices. It was far from certain that the choice would fall on what today seems the most cost-efficient course of action. Here, the political dimension becomes vital to the analysis; the relative costs of political transactions may, in fact, take precedence over the real costs of an organization. The shifts in organizational forms that took place during the 1600s must not be seen as missteps on the way toward a modern nation; rather, the norm has been oscillation between contract and hierarchy, as shown by this study's long-term perspective on the Swedish postal service.

Förkortningar

AOSB	Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling
BRP	Borgarståndets riksdagsprotokoll
FRA	Finlands riksarkiv
HRSH	Handlingar rörande Skandinaviens historia
KB	Kungliga biblioteket
KSPT	Kopiesamling av postalt tryck
LLA	Landsarkivet i Lund
PM	Postmuseum
PRP	Prästeståndets riksdagsprotokoll
RA	Riksarkivet
RR	Riksregistraturet
SAOB	Svenska Akademiens ordbok
SRA	Svenska riksdagsakter
SRAP	Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll
SRP	Svenska riksrådets protokoll
ULA	Landsarkivet i Uppsala

Noter

Prolog i Örebro

- 1 Där inget annat anges bygger det följande på Protokollsextrakt från generalposträtten, 28/2 1717, Överpostdirektören, generalposträttens arkiv, konceptprotokoll, A1:1, 1702–1718, RA, samt Holm 1906–1929, bd 5:2, s. 361–368.
- 2 Carlsson 1997, s. 55.
- 3 Postmästarinstruktionen finns i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 248–279.
- 4 Protokollsextrakt från generalposträtten, 28/2 1717, Överpostdirektören, generalposträttens arkiv, konceptprotokoll, A1:1, 1702–1718, RA.
- 5 Protokollsextrakt från generalposträtten, 28/2 1717, Överpostdirektören, generalposträttens arkiv, konceptprotokoll, A1:1, 1702–1718, RA.
- 6 Se Grape 1951, s. 733–734.
- 7 *Förordning om Post-Bådhen*, Stockholm, 20/2 1636. Den följande bakgrundsteckningen bygger när inget annat anges på Forssell 1936, bd 1, kap. 7, och på Linnarsson (under utgivning).
- 8 I den här studien benämns både den omyndiga och den regerande Kristina ”drottning Kristina”. Det bör emellertid framhållas att Kristina som krönt drottning var ”kung”. Om detta har Karin Tegenborg Falkdalen skrivit. Liksom hon använder jag termen ”drottning Kristina” av stilistiska skäl, se Tegenborg Falkdalen 2003, s. 16, 132–134. En diskussion om kvinnor som regenter och idéer därikring bör lyftas fram, se Lindberg 1997, s. 9–42.
- 9 Om slaktarposten i Holm 1906–1929, bd 1, s. 3.
- 10 Forssell 1936, bd 2, s. 202.
- 11 Lagerqvist & Nathorst-Böös 2000, s. 67–68.
- 12 Nylander 1928, s. 15–23, se tabellerna.
- 13 Forssell 1936, bd 1, s. 202–204.

1. Utgångspunkter

- 14 Dooley 1999, s. 11–14, 153; Infelise 2007a, s. 41–42. Se också allmänt om cirkulationen av information och nyheter under tidigmodern tid i Bethencourt & Egmond 2007.
- 15 Memorial till Johan Adler Salvius, 3/2 1633, AOSB, vol. 1:8, s. 141.
- 16 *Kongl. maj:ts Nådige Confirmation På Post-Betienters Och Post-Bönders För detta förundte Friheter och Protectorial*, Stockholm, 13/2 1720. Det är den sista tryckta postförordning som gavs ut i samband med riksdagarna 1719–1720, då enväldet avskaffades och frihetstiden tog sin början.
- 17 En större jämförelse mellan olika postsystem inom det svenska Östersjöväldet

- hade varit en givande studie, där olika typer av organisationer kunde ha ställts mot varandra. I den här avhandlingen har jag valt att koncentrera mig på enbart den organisation som så småningom blev *Postverket*. Exempel på tidigare forskning om postväsendet i provinserna ges längre fram, i forskningsöversikten.
- 18 Typexempel på detta är Lindegren 1984, s. 99; Nilsson 1990, s. 11–12. Internationellt har framförallt Charles Tilly betonat sambandet mellan krig och utbyggnaden av staten som en organisation, se Tilly 1992, s. 20–21. I förlängningen är det en forskningsinriktning som är inspirerad av Max Weber och Otto Hintze, och således har sina rötter i det tidiga 1900-talet. Både Weber och Hintze har betonat ett organisationsperspektiv för staten. Inflytelserika texter finns i Weber 1983–1987 och Hintze 1975, en kort översikt finns i Glete 2002, s. 42–51.
 - 19 Se Weber 1983–1987, bd 3, s. 58–60. Webers karaktäristik av byråkratin diskuteras i Frohnert 1993, s. 5–9.
 - 20 Parrott 2006, s. 10, och Parrott 2005, s. 526–527.
 - 21 Se t.ex. Wetterberg 2002, s. 408–409; Sandström 1990, s. 104–108; Hallenberg 2008, s. 19–20.
 - 22 Se t.ex. Polišenský & Kollmann 1997, s. 44–68.
 - 23 Standardverket om militära entreprenörer är alltjämt Redlich 1964–1965. T.ex. om kontraktsförhållandet mellan entreprenören och fursten i Redlich 1964–1965, bd 1, s. 216–236. Se även Parrott 2005, s. 526–527; Parrott 2006, s. 278–279; Glete 2000, s. 69; Singer 2008, s. 19–29.
 - 24 Parrott 2006, s. 278.
 - 25 Roberts 1992, s. 109; Downing 1992, s. 198.
 - 26 Lindegren 1984, s. 110.
 - 27 Thompson 1976, s. 256–273.
 - 28 Projektet sammanfattas i Nilsson 1971, s. 453–479. Se också Landberg 1969, s. 9–28.
 - 29 Landberg 1971, s. 136–141.
 - 30 Nordlund 1971, s. 411–421.
 - 31 Cavallie 1975, s. 101, 274–277; Lindeberg 1941, s. 372–373.
 - 32 Se också Lindegren 1984, s. 104–106.
 - 33 Nilsson 1990, s. 193.
 - 34 Se det forskningsläge som presenteras i Asker 2004, s. 21–26.
 - 35 Entreprenörer är i sammanhanget ett vitt begrepp och en råkäng ska här hållas gentemot den omfattande forskning som finns kring handelsmän och företagare under 1600-talet. De entreprenörer som är relevanta för den här studien är de som sköter statlig verksamhet via kontrakt eller andra överenskommelser, se t.ex. Nergård 2001 och Müller 1998.
 - 36 Det militära och det civila som en väg att förstå det tidigmoderna samhället har bl.a. lyfts fram i Sjöberg 2009, s. 7.
 - 37 Hallenberg 2008, s. 43–55.
 - 38 Hallenberg 2008, s. 62–64.
 - 39 Lindberg 1964, s. 275–276, 279. Salpeterstillverkningen koncentrerades under 1700-talet allt mer under staten, vilket studerats utförligt i Kaiserfeld 2009, se t.ex. s. 77–79.

- 40 Smith 1950, s. 71–74.
- 41 Smith 1950, s. 158–159.
- 42 Carlén 1994, s. 415–420. Se även Carléns avhandling, som behandlar saltpolitiken under en längre tidsperiod: Carlén 1997, kap. 4 berör saltkontorets kontrakt med staten under 1700-talet.
- 43 Ladewig Petersen 1975, s. 120–123. Begreppet ”skattestat” härleds vanligen till Joseph Schumpeter och hans artikel *Skattestatens kris*, se Schumpeter 1994.
- 44 Begreppet *the fiscal-military state* och dess ursprung i diskussionen om domänstater och skattestater utreds i Storrs 2009, s. 1–22. Den mest explicita tillämpningen av begreppet på svensk historia återfinns i Glete 2002.
- 45 En diskussion kring forskningen om denna förändring finns i Bonney 1999, s. 12–14. Se också Storrs 2009, s. 1–3.
- 46 Loit 1975, s. 20.
- 47 Se Loit 1975, s. 23–41, där han jämför utvecklingen mellan de europeiska staterna, med avseende på förändringen från domänstat till skattestat. Konklusionen är att arrenden var den helt dominerande driftsformen för statens huvudgårdar under 1600-talet, se s. 305.
- 48 Nergård 2001, s. 101.
- 49 Om detta i Hedberg 1995, s. 339–342.
- 50 Ladewig Petersen 1983, s. 47.
- 51 Ett exempel utöver de entreprenörer som rekryterade soldater är det kontrakt som Gustav II Adolf tecknade med den skotske sjöofficeren Rickard Clerck. Kontraktet garanterade staten tackel och tåg till 23 av flottans fartyg mellan 1615 och 1618, mot att Clerck erhöll en bestämd summa pengar. Se Glete 2010, s. 484–492.
- 52 Projektet *The 17th Century Media Revolution in the Baltic Area. Postal Service, News Service, News Consumers and the Postmasters* har genomförts vid Södertörns högskola och finansierats av Östersjöstiftelsen. En presentation finns i Droste (red.) (under utgivning).
- 53 Begreppet från Behringer 2003, som diskuteras mer längre fram.
- 54 Se Droste (red.) (under utgivning).
- 55 Se även diskussionen om postens roll som undersökningsobjekt för historieverenskapen i inledningen till Droste (red.) (under utgivning).
- 56 En uppfattning som är tydlig i t.ex. Kaijser 1994, s. 181 och Bladh 1999, s. 61, jfr dock s. 62–63.
- 57 Se uppslagsord *post* och *postera* i SAOB; Bergman 1974, s. 343; Hellquist 1980, s. 779.
- 58 Forssell 1936, bd 1, s. 12.
- 59 Två ännu tidigare exempel på svenska posthistoriker är Bergfalk 1846 och Thurgren 1858.
- 60 Holm 1906–1929.
- 61 Holm 1906–1929, bd 2, s. 174 (Holms kursivering). Fler exempel finns i Holm 1906–1929, bd 4:1, s. 103–104 och Holm 1906–1929, bd 4:2, s. 89–90.
- 62 Forssell 1936. Ytterligare ett jubileumsverk gavs ut i samband med 350-årsjubileet, Lindgren 1986.
- 63 Heurgren 1961; Heurgren 1964; Rudbeck 1933; Grape 1951. För en statistisk studie av mängden brev under 1600-talet se Nylander 1928.

- 64 Holm 1906–1929, bd 1, s. 75.
- 65 Postens historia har intresserat etnologer, och Britta Lundgren och Marianne Larsson har båda gjort studier utifrån ett genusperspektiv. Deras huvudsakliga fokus ligger emellertid på senare tidsperioder jämfört med den här avhandlingen, och till del berör deras undersökningar enskilda företeelser inom postens organisation, se Lundgren 1987; Lundgren 1990; Larsson 2008, se också Larsson (under utgivning) för enbart 1600-talet.
- 66 Bladh 1999, s. 59–60, 229–233.
- 67 Simonson (under utgivning).
- 68 Droste (under utgivning).
- 69 Pedersen 2008, s. 11–22, 361–376.
- 70 Det ska nämligen redan nu slås fast att den här avhandlingen med några få undantag begränsas till den europeiska posthistorien.
- 71 Se Kalmus 1937, som i och för sig huvudsakligen är begränsad till ”det tyska språkområdet”, men ändock undersöker posten längre än till 1900-talets nationsgränser.
- 72 Exempel på denna nationella forskning är Beale 1998; John 1995; Vaillé 1946; Fedele & Gallenga 1988; Ellis 1958.
- 73 För Danmark se Madsen 1991, för Norge se Johannessen 1997. Johannessen för delvis ett resonemang där han ser postens tillkomst som beroende på statsmaktens ökande informationsbehov, Johannessen 1997, s. 17.
- 74 Jutikkala 1938, s. 53–65; Pietiäinen 1988, i sht s. 40–55.
- 75 För en beskrivning i Holms anda av utvecklingen i de forna tyska provinserna se Engelhardt 1926 och Roessner 1986. För Estland och Livland se Küng (under utgivning), och Küng 2009. För nuvarande Lettland och en översikt över Baltikum se PETERSONE 1997, och PETERSONE 2001.
- 76 Exempel på internationella detaljstudier är Brayshay 1991; Küng 2000; Krentzien 2008. Här finns också flera exempel ur den svenska posthistorien, bl.a. Heurgren 1964. Den omfattande lokalhistoriska litteraturen, ofta sprungen ur ett intresse för frimärkssamlande, kan också sorteras in här, se t.ex. Pettersson 2005.
- 77 Behringer 2003, s. 42–43.
- 78 Begreppet myntades av Robert G. Albion i en artikel 1932, se Albion 1932, s. 718–720. Albion betonade tekniska förändringar och koncentrerade sig på USA. För en användning av begreppet på amerikansk historia, se John 1994, s. 98–108. Begreppets historiografi utreds i Behringer 2006.
- 79 Eisenstein 1985, s. 29, se även Giesecke 1991. Tesen om en informationsrevolution baserad på tryckpressen är också tydlig i Briggs & Burke 2005, kap. 2, s. 13–60.
- 80 T.ex. Fang 1997, s. 14–15.
- 81 Behringer 2003, kap. 3, bl.a. s. 381–412, ett liknande perspektiv finns i Gestrich 1994, se också Arblaster 2005, s. 21 och Kielbowicz 1989, s. 1–7, 179–184.
- 82 Haffemayer 2002, s. 37.
- 83 Stadin (under utgivning).
- 84 Den svenska presshistorien finns sammanfattad i Gustafsson & Rydén 2000–2003, i sht bd 1, s. 22–97, också Gustafsson & Rydén 2005, s. 41–58, för en mer explicit koppling till posten.

- 85 Braudel 1972, s. 261–274.
- 86 Parker 1998, s. 47–58.
- 87 Meyer 2000, s. 102, 124–127. Ett svenskt exempel där posthistoria är en del i en större undersökning är Andreas Marklunds bok om Magnus Stenbock och hur postspionage avslöjade fältmarskalkens flyktplaner, se Marklund 2008, s. 297–332.
- 88 Tilly 1992, s. 5.
- 89 För en generell beskrivning av denna process se Gustafsson 2000, s. 21–25; Glete 2002, s. 10–41. För en omfattande diskussion om olika teorier kring statsbildning, se Ertman 1997, s. 1–34 och där anförd litteratur, se också Gustafsson 2006, s. 93–117, i sht s. 106–114.
- 90 För förändringarna i krigföringen se den omfattande diskussionen kring en ”militär revolution” i Europa, Parker 1996; Rogers 1995; Downing 1992, s. 64–74. För en diskussion om en militär revolution i Sverige och Nordeuropa, se Frost 2000, s. 16–19, 313–315; Glete 2002, s. 42–51.
- 91 Parrott 2006, s. 6.
- 92 Exempel på undantag från detta linjära perspektiv är i Sverige Harald Gustafsson, som betonat att processen inte skedde efter en färdig plan, se Gustafsson 2000, s. 27–30. Internationellt har variationer framhållits av bl.a. Braddick 2000, s. 3, 96–97, samt Hindle 2000, s. 36.
- 93 Harald Gustafsson har framhållit att det fanns flera olika alternativ och möjligheter när det gällde utvecklingen av de nordiska staterna under 1500-talet, se Gustafsson 2000, s. 27–28, 326–328.
- 94 Redlich 1958, s. 17–20; Schumpeter 1994, s. 87–101; Redlich 1964–1965, bd 1, s. 30–53; Nergård 2001, s. 22; Hedberg 1995, bl.a. s. 335, 339; Odén 1967, s. 6. En vidare diskussion om tidigare historisk forskning som använt sig av begrepp och teorier från modern företagsekonomi finns i Hallenberg 2001, s. 29–33. Se också Glete 2002, s. 59–60.
- 95 Glete 2000, s. 11–12, 69–72; Glete 2002, s. 58–60. Frederic C. Lanes texter finns i Lane 1979. Begreppet ”komplexa organisationer” hämtar Glete från Charles Perrow, se Perrow 1986. En liknande analys av hur staten köpslog med kyrkan och prästerna finns i Ihse 2005, se s. 21–23, 174–189.
- 96 Se McNeill 1982, s. 117–143.
- 97 Hallenberg 2008, s. 15–18. Se också Hallenberg 2001, s. 30–31.
- 98 Bland svenska historiker är det i första hand Glete och Hallenberg som använt sig av ekonomisk teori för undersökningar av äldre tid. Se även Carlén 1997, s. 13–16. Internationellt finns flera exempel på studier som tangerar det perspektiv som anläggs i den här undersökningen, bl.a. Levi 1988, s. 11–40, 175–184; Cosgel & Miceli 2005, s. 806–819; Vizcarra 2003, s. 541–544; Reed 1973, s. 180–184; Kiser 1994, s. 286–289.
- 99 Coase ifrågasatte i sin artikel *The Nature of the Firm* (1937) den roll som prismekanismen spelar för ett företags organisering. Han argumenterade för att organisationslösningar inom och utom företaget ska ses som olika alternativa organisationsformer, dock utan att uttryckligen använda begreppen ”hierarki” och ”marknad”, se Coase 1937, i sht s. 388. Oliver E. Williamson har byggt vidare

- på Coases idé, och i sin bok *Markets and hierarchies* (1975) utvecklade han för första gången de båda begreppen. Se Williamson 1975, bl.a. s. 8–9. Williamsons ursprungliga idéer skiljde sig delvis från Coases, vilket diskuteras i Hardt 2009, s. 36.
- 100 På engelska *transaction cost theory*, och intimt förknippad med Oliver E. Williamson. Se t.ex. *The mechanisms of governance* (1996), vilket är hans senaste bok som sammanfattar det teoretiska ramverket. I det följande använder jag svenska namn på de begrepp som förekommer inom teorin. Dessa är tagna från Nygaard & Ravn 2002, vari också finns en bra sammanfattning på svenska av Williamsons teoribygge, se s. 99–119. Där det behövs återfinns Williamsons ursprungliga begrepp i noterna.
- 101 Den tidigare forskningen om organisationer är omfattande. Den ingår i forskningsläget kring den företagsekonomiska inriktningen *nyinstitutionalism*, på engelska *new institutionalism*. Introduktioner finns i DiMaggio & Powell 1991, s. 1–32 och Ménard & Shirley 2005, s. 1–18. En svensk sammanfattning i Johansson 2002, s. 29–46. Den historiska bakgrunden till teorin om transaktionskostnader har beskrivits i Hardt 2009, s. 29–48, i sht s. 33–37, samt av Williamson själv i Williamson 1996a, s. 23–53.
- 102 Williamson 1996a, s. 44–45; Nygaard & Ravn 2002, s. 101–102.
- 103 Williamson 1985, s. 388; Williamson 1996a, s. 58.
- 104 Williamsons term är *economizing*, se Williamson 1985, s. 17 och Williamson 1996a, s. 7. Detta har på svenska översatts till *transaktionskostnadsminimerande*, se Nygaard & Ravn 2002, s. 102.
- 105 Loit 1975, s. 20.
- 106 Nováky 1990, s. 42–45.
- 107 Borgarna var t.ex. den dominerande gruppen bland de som tecknade arrendeavtal på skatteuppbörden under tidigt 1600-tal, se Hallenberg 2008, s. 100–101.
- 108 Se Glete 2000, s. 55–56.
- 109 Droste (under utgivning).
- 110 Lappalainen 2002, s. 156, 170–172.
- 111 Nergård 2001, s. 291–292.
- 112 Schumpeter 1994, s. 93. Schumpeter talar här om de tyska och österrikiska domänstaterna under senmedeltiden. Citatet är ändock en träffande beskrivning över den tidigmoderna perioden. Hans tes om skattestaten har diskuterats, och delvis ifrågasatts, utifrån svenska förhållanden, i Odén 1967, s. 3.
- 113 Detta gällde både statens förvaltning, bekräftad i regeringsformen 1634, och begynnande kapitalistiska näringar, såsom det omtalade bergsbruket. Byråkratiseringen innebar i sig en hierarkisering av förvaltningen. Se Nilsson 1990, s. 199–223; Magnusson 2005, s. 332–334; Florén 1987, s. 512–513.
- 114 Williamson 1985, s. 47–49.
- 115 Machiavelli 1987, s. 89.
- 116 På engelska *bounded rationality*, se Williamson 1985, s. 45–46.
- 117 Parker 1998, s. 71.
- 118 Williamson 1985, s. 48.
- 119 Se Williamson 1996a, s. 10–11.

- 120 Williamson 1985, s. 60–61.
- 121 Jfr med diskussionen i Bladh 1999, s. 60–61.
- 122 Williamson 1996a, s. 45. På engelska *asset specificity*.
- 123 Williamson 1996a, s. 59–60. Antalet undergrupper av tillgångsspecificitet har ökat under årens lopp, i *The economic institutions of capitalism* (1985) talade Williamson t.ex. endast om fyra grupper, se Williamson 1985, s. 55.
- 124 Williamson 1996a, s. 60.
- 125 Williamson för också fram *osäkerhet* som en variabel. Det är ett begrepp som hänger samman med den begränsade rationaliteten men rör osäkerhet utifrån, alltså störningar gentemot det organisatoriska systemet. Jag har valt att ställa det åt sidan och koncentrera mig på de båda andra. Om begreppet i t.ex. Williamson 1985, s. 56–60.
- 126 Se bl.a. Williamson 1996a, s. 93.
- 127 Williamson 1996a, s. 7.
- 128 Ett liknande angreppssätt finns i Hallenberg 2008, s. 13–14.
- 129 David & Han 2004, s. 39; Ménard & Shirley 2005, s. 10–11; Hodgson & Knudsen 2007, s. 332.
- 130 Se Hodgson (under utgivning).
- 131 Översikter som redogör för kritik mot teorin om transaktionskostnader finns i Foss & Klein (under utgivning) och Hodgson (under utgivning). En sammanhållen kritik och polemik mot framförallt Williamson finns i Dietrich 1994, s. 15–30, 174–181. Ytterligare exempel är Perrow 1986, s. 241–247; Ghoshal & Moran 1996, s. 13–47.
- 132 Se t.ex. Hodgson & Knudsen 2007, s. 346; Madhok 2002, s. 541; Tsang 2006, s. 1009. Eric Tsang menar att minimerandet av transaktionskostnader ofta är ett antagande inom teorin, istället för ett empiriskt resultat, vilket det borde vara för att förklara någonting. Se även Foss & Klein (under utgivning).
- 133 Hodgson & Knudsen 2007, s. 346–347. Se även Madhok 2002, s. 543.
- 134 Se Hardt 2009, s. 32.
- 135 Kritik mot opportunistbegreppet i bl.a. Ghoshal & Moran 1996, s. 17–20; Dietrich 1994, s. 24–28. Se även Foss & Klein (under utgivning). Williamson bemöter kritiken i bl.a. Williamson 1996b, s. 50.
- 136 Detta har artikulrats i bl.a. Ghoshal & Moran 1996, s. 40; Dietrich 1994, s. 5, 16. Se även Hodgson (under utgivning).
- 137 Williamson 1995, s. 33–34, där han bl.a. säger att transaktionskostnader är ett brett och elastiskt begrepp, som om det inte avgränsas blir ett koncept som kan ”explain everything [and] explain nothing”.
- 138 Hodgson & Knudsen 2007, s. 346–347.
- 139 Ladewig Petersen 1975, s. 121; Nergård 2001, s. 292–293.
- 140 North 1990a, s. 362.
- 141 North 1985, s. 565.
- 142 Reed 1973, s. 184–186.
- 143 North 1990a, s. 362–363, säger t.ex. att ”[t]he powerful role played by competition in the economic market place is far less effective in this case”.
- 144 North 1990b, s. 189–191.

- 145 Williamson 1999, s. 306–342, i sht s. 340.
- 146 Dixit 1996, s. 31, 38.
- 147 Dixit 1996, s. 145–146.
- 148 Detta diskuteras mer utförligt i kap. 2.
- 149 Loit 1975, s. 296.
- 150 Loit 1975, s. 239.
- 151 Se Williamson 1996a, s. 93 och Williamson 1985, s. 387–388.
- 152 Detta har diskuterats i Dixit 1996, s. 58–59.
- 153 Jfr diskussionen i Friberg, Hilson & Vall 2007, s. 731–733. Se också olika perspektiv på komparation i Berger 2003, s. 162–164.
- 154 En undersökning av transaktionskostnader bör enligt Williamson undvika hypotetiska ideala organisationsformer och istället koncentrera sig på relevanta jämförelser mellan de möjliga alternativen, se Williamson 1996a, s. 7.
- 155 Databasen *Svenskt offentligt tryck –1833* (SOT) finns sökbar via www.kb.se. Den innehåller det så kallade årstrycket, baserat på Kungl. bibliotekets samlingar; Heurgren 1925–1926; *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707; *Kopiesamling av postalt tryck*, samling av postala förordningar, förvarad vid Postmuseum, Stockholm.
- 156 Materialet har sammanställts i *Förteckning över tryckt förordningsmaterial rörande posten*, utgivet mellan 21/2 1636 och 13/2 1720, opubl., i förf.:s ägo.
- 157 Det gäller t.ex. G-serien i kanslikollegiets arkiv, vilken innehåller postalt material, se Kanslikollegiet, GI–GV, RA. Överpostdirektörens arkiv är uppdelat i huvudarkivet samt postkamrerarens, generalposträttens och postkontorens arkiv. Huvudarkivet och postkamrerarens arkiv är de mest intressanta för denna studie, se Överpostdirektörens arkiv, RA.
- 158 Se t.ex. Kanslikollegiet, BIIa och EIC, RA.
- 159 För en diskussion om Överpostdirektörens arkiv och källmaterial för svensk posthistoria i allmänhet, se Linnarsson (under utgivning).
- 160 Protokollen finns tryckta i SRP, 1878–.
- 161 Se Riksdagsacta 1525–1860, RA, samt Stiernman 1728–1733.
- 162 Se Oxenstienska samlingen, Oxenstierna av Södermöre, RA. Rikskanslerns brev finns tryckta i AOSB, 1888–.
- 163 Det gäller också det källmaterial som belyser postens organisation i t.ex. Skåne under 1718. Det är förvisso lokalt, men likväl tillkommet inom den statliga förvaltningsapparaten, se Skånska guvernementskansliets arkiv, LLA.
- 164 Linnarsson (under utgivning), se också Droste (under utgivning). Jfr också figur 1.
- 165 En poäng som lyfts fram när det gäller Kungl. Maj:ts kungörelser, se Reuterswärd 2001, s. 74–75.
- 166 Se Frohnert 1993, s. 27–28.

2. I begynnelsen fanns ordet

- 167 Riksrådets protokoll, 10/5 1627, SRP, vol. 1, s. 38.
- 168 Se t.ex. riksrådets protokoll från 15/6 1622, SRP, vol. 1, s. 1–2; 2/10 och 9/10 1626, SRP, vol. 1, s. 31; 30/5 1627, SRP, vol. 1, s. 40; 9/9 1628, SRP, vol. 1, s. 111; 24/9 1630, SRP, vol. 2, s. 36; 17/12 1630, SRP, vol. 2, s. 50; 3/11 1632, SRP, vol. 2, s. 208.
- 169 Gaunt 1975, s. 86.
- 170 Herlitz 1964, s. 103.
- 171 För en allmän beskrivning av de här processerna se bl.a. Florén 1987, s. 508–509; Lövgren 1984, s. 67–68; Norrhem 1993, s. 13–14.
- 172 Losman 1983, s. 195–200; Veluwenkamp 2006, s. 132–134. Se också Seija-Riitta Laaksos undersökning av den transatlantiska postförbindelsen, där samma mönster går igen under 1800-talet, Laakso 2007, s. 42–43.
- 173 Droste 2006, s. 169–173; Simonson 2009, s. 410–412, 421–423; Bladh 1999, s. 230; Behringer 2003, s. 65–68. Jfr med det tidigare exemplet på Filip II:s goda tillgång till information, vilken ett väl utbyggt postsystem försåg honom med, Parker 1998, s. 47–58.
- 174 Holm 1906–1929, bd 1, s. 84; Forssell 1936, bd 1, s. 36; Madsen 1991, s. 130–138. Se Johannessen 1997, s. 17, för en delvis annan syn på skjutsningens betydelse.
- 175 Skjutsningens historia utreds i Garnert 1978, s. 91–122, se även Mörner 2001, s. 254. Allmänt om skjutsningen och posten, se Forssell 1936, bd 1, s. 16–21.
- 176 ”Samuel Kiechels resa i Sverige 1586”, i *Historisk tidskrift* 1892, s. 332–333.
- 177 ”Förbud emot Skiuts och Gästning. Item Taxa för resande Män”, 17/3 1595, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 440.
- 178 Exempel på förordningar för att komma till rätta med skjutsningsproblemet är ”Kong Johans Patent om frij skiuss och gestningars affskaffande”, 28/1 1572, i Schmedeman 1706, s. 57; ”Mandat om skjussreser”, 31/1 1572, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 219; ”Placat om Gästning och Taverner”, 10/2 1614, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 589–590; ”Patent om Skiutsfärder”, 27/1 1630, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 986–987.
- 179 ”Patent emot olagliga Skiutsfärder”, 12/7 1580, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 294.
- 180 ”Mandat om Siutsfärden och Gästningen att för Mat och Öl skal gifwas Penningar”, 22/4 1604, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 478–479.
- 181 ”Mandat om Siutsfärden och Gästningen att för Mat och Öl skal gifwas Penningar”, 22/4 1604, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 480–481.
- 182 ”Mandat om Siutsfärden och Gästningen att för Mat och Öl skal gifwas Penningar”, 22/4 1604, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 481.
- 183 Se Infelise 2007a, s. 41–42.
- 184 Se Frohnert 1993, s. 32; Herlitz 1964, s. 115.
- 185 Riksdagsbeslut, 22/3 1604, Stiernman 1728–1733, vol. 1, s. 553.
- 186 Adelsn besvär, 20/12 1627, SRAP, vol. 1, s. 76.
- 187 Om detta i Swenne 1933, s. 154–161.
- 188 Adelsn besvär, 27/6 1629, SRAP, vol. 1, s. 123; Mörner 2001, s. 256; Holm 2007, s. 131.

- 189 Kungl. Maj:ts proposition angående skjutsning och gästning, 29/1 1614, SRA, s. 439–441.
- 190 ”Placat om Gästning och Taverner”, 10/2 1614, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 589–590.
- 191 Riksdagsbeslut, 5/2 1614, Stiernman 1728–1733, vol. 1, s. 694–695.
- 192 ”Förordning 1:mo om fri Gästning och Skiutsfärder. 2:de om Tawernerers inrättande”, 3/2 1615, i Stiernman 1747–1775, vol. 1, s. 636.
- 193 Memorial till Lindorm Ribbing, 6/4 1620, RR, RA.
- 194 Förteckning över kansliets personal, 10/11 1619, Kanslikollegium, personalförteckningar och meritlistor, FIV:1, RA.
- 195 Förteckning över kansliets personal, odaterad, 1622, Kanslikollegium, kanslibokhållarens stater, FI:8, RA.
- 196 Stat över kansliet, odaterad, 1638, Kanslikollegium, kanslibokhållarens stater, FI:8, RA.
- 197 Forssell 1936, bd 1, s. 26–27.
- 198 Forssell 1936, bd 1, s. 27.
- 199 Samma slutsats drar Forssell 1936, bd 1, s. 27.
- 200 Forssell 1936, bd 1, s. 295–308.
- 201 Kyrkolagen 1686, kap 24, § 32.
- 202 Forssell 1936, bd 1, s. 295–308.
- 203 Holm 1906–1929, bd 1, s. 3. För en genomgång av de olika postsystemen se Bladh 1999, s. 36–37.
- 204 Ökningen av riksdagsbesvären kring skjutsningarna har visats i Holm 2007, s. 131–135.
- 205 Gustav II Adolfs tal till riksrådet, januari 1614, Styffe 1861, s. 105–109.
- 206 Gustav II Adolfs tal till riksrådet, januari 1614, Styffe 1861, s. 105–109.
- 207 Asker 2007, s. 80; Edén 1899, s. 195–197; Wieselgren 1934, s. 14.
- 208 Uppslagsordet ”kansler” i *Nationalencyklopedin*.
- 209 ”Hertig Carls Kansli-Ordning”, 17/1 1592, i Styffe 1856, s. 294.
- 210 Se t.ex. Herlitz 1964, s. 106; Asker 2007, s. 80–82.
- 211 ”Kansli-Ordning, af K. Gustaf Adolf anbefald att tills vidare följas, före hans afresa till Preussen i Juni 1626”, juni 1626, i Styffe 1856, s. 308.
- 212 ”Kansli-Ordning, af K. Gustaf Adolf anbefald att tills vidare följas, före hans afresa till Preussen i Juni 1626”, juni 1626, i Styffe 1856, s. 312.
- 213 ”Kansli-Ordning, af K. Gustaf Adolf anbefald att tills vidare följas, före hans afresa till Preussen i Juni 1626”, juni 1626, i Styffe 1856, s. 315.
- 214 ”Kansli-Ordning, af K. Gustaf Adolf anbefald att tills vidare följas, före hans afresa till Preussen i Juni 1626”, juni 1626, i Styffe 1856, s. 318.
- 215 Se Holmberg 2000, s. 36.
- 216 ”Instruction och underrättellsse uthi the ährander som Hennes Maj:tt allernådigt haffwer opålagdt befallat och tillbetrodth Landshöfdingen öfver ... att uthi sitt kall fliteligen påachta och förrätta”, 8/1 1635, i Styffe 1852, s. 211.
- 217 Se ”Instruction och underrättellsse uthi the ährander som Hennes Maj:tt allernådigt haffwer opålagdt befallat och tillbetrodth Landshöfdingen öfver ... att uthi sitt kall fliteligen påachta och förrätta”, 8/1 1635, i Styffe 1852, s. 211. Den finska instruktionens § 34 redovisas i fotnoten.

- 218 Se ”Instruction och underrättelsse uthi the ährander som Hennes Maj:tt allernådigst haffwer opålagdt befallat och tillbetrodt Landshöffdingen öfver ... att uthi sitt kall hiteligen påachta och förrätta”, 8/1 1635, i Styffe 1852, s. 211. Per Ribbings instruktion för § 34 redovisas i fotnoten.
- 219 Allen 1972, s. 136–138; Anderson 1993, s. 41–42.
- 220 Cross 2007, s. 39–40.
- 221 Se Infelise 2007b, s. 503–505. En studie som betonar sambandet mellan de svenska diplomaternas korrespondens och organiseringen av posten är Droste 2006, t.ex. s. 66–69. Se också allmänt i Bethencourt & Egmond 2007.
- 222 Droste 2006, s. 409.
- 223 Brev från Lennart van Sorgen, 1/11 1619, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, brev från Lennart van Sorgen, E721, RA: ”Habe de botten durch den keijserleichen alhie residirenden post, de novo voor ein gansch Jahr zusage gedaen, durch E. G. Begeeren unndt sijne ko. M:t thom dienste”.
- 224 Brev från Lennart van Sorgen, 21/2 1620, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, brev från Lennart van Sorgen, E721, RA.
- 225 Brev från Jan Rutgers, 20/2 1620, AOSB, vol. 2:13, s. 337–340. Bilagan är försvunnen, men det troligaste är att det var en kopia på samma förslag som van Sorgen sände dagen efter. Med tanke på rutinen att skicka flera exemplar av samma brev för att försäkra sig om att något kom fram är det en rimlig slutsats.
- 226 Brev från Lennart van Sorgen, 21/2 1620, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, brev från Lennart van Sorgen, E721, RA: ”De ordnung von dussen post, sol mihr duncken am tho sijn eben die selbige, [...] die ordonieren von einander 5, 6 oder 7 mailen, nachgelegenheijt des oorths, vndt man schicket de brieven forth in eine valisa verchlossen, die wurden durch ein frisch pfeert vndt frisch man von der eine post an der and:e gebracht vndt also vber nacht vndt tagh expedieert”. Observera att här avses tyska mil. Under 1600-talet förekom i Tysk-romerska riket flera olika längder på milen men med vissa variationer var den runt 7,5 kilometer. Alltså betydligt kortare än den svenska milen på 10,6 kilometer. Om detta i Simonson 2008, s. 259 och Behringer 2003, s. 61.
- 227 Brev från Lennart van Sorgen, 21/2 1620, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, brev från Lennart van Sorgen, E721, RA: ”Mochte seijn dass die Kauffleute hie undt zu Amsterdam, soo ihre negotia haben in dass koninreich schweden, ihnen von ditto post auch solten dienen”.
- 228 Herodotos 2000, bok VIII, s. 524.
- 229 Herodotos 2000, bok VIII, s. 524.
- 230 Holmberg 1933, s. 37–42. Se också Sheldon 2004, s. 143–144.
- 231 Le Roy Ladurie 1980, s. 141.
- 232 Behringer 2006, s. 340–342.
- 233 Om den taxiska posten, se Dallmeier 1977 och Behringer 2003.
- 234 Behringer 2006, s. 342.
- 235 Behringer 2006, s. 341; Simonson (under utgivning).
- 236 Tio brevkartor från åren 1623–1626, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:I, RA.
- 237 Holm 1906–1929, bd 1, s. 64–66.

- 238 Klein 1994, s. 83.
- 239 Ekonomisk redovisning från postkontoret i Hamburg, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 240 Skrivelse till ståthållarna emellan den danska gränsen och Stockholm, 3/8 1620, RR, RA.
- 241 Holm 1906–1929, bd 1, s. 15–16.
- 242 Forssell 1936, bd 1, s. 34.
- 243 Se t.ex. brev till Gustav II Adolf, 13/12 1630, AOSB, vol. 1:5, s. 711–712; Gustav II Adolf, 28/9 1632, AOSB, vol. 1:7, s. 561; Kungl. Maj:t, 26/8 1634, AOSB, vol. 1:12, s. 309; Kungl. Maj:t, 29/3 1636, AOSB, vol. 1:15, s. 285.
- 244 Ordinantia om posterna, odaterad, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA: ”Ordinantie [lakun] nair haer de posten oft boden te reguleren sullen habben int reysen”.
- 245 Holm 1906–1929, bd 1, s. 18–19.
- 246 Ordinantia om posterna, odaterad, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 247 Holm 1906–1929, bd 1, s. 18.
- 248 Ordinantia om posterna, odaterad, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA: ”van ijder loot dat den brief ofte packett weecht”.
- 249 Se Droste 1998, s. 85–86.
- 250 Ordinantia om posterna, odaterad, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA: ”De boden sullen dienen geleyt te worden tot de boeren die naest de Landts weck liggen van o tot 3 mylen ofte van 4 tot 4 mylen mits dat de selve boeren vry sullen wesen van andere te schutsen”.
- 251 AOSB, vol. 1:1, s. 359, se fotnoten.
- 252 Bergfalk 1846, s. 124; Hallenberg 1796, bd 5, s. 143–144; Höppener 1754, s. 51; Mandat om gästning och skjutsning, 20/4 1624, RR, RA.
- 253 Holm 1906–1929, bd 1, s. 82–83.
- 254 Forssell 1936, bd 1, s. 38–39, 43–44.
- 255 Registratur över riksdagen 1624, Riksdagsacta, riksdagarna 1623–1626, R4780, RA.
- 256 Prästerskapets betänkande över skjutsfärdsordinantian, 23/3 1624, Riksdagsacta, riksdagarna 1623–1626, R4780, RA.
- 257 Bivsked till riksdagsbeslut, 7/4 1624, Stiernman 1728–1733, vol. 1, s. 769.
- 258 Kungl. Maj:ts förslag till ordinantia för skjutsning och gästning, odaterad, 1624, Riksdagsacta, riksdagarna 1623–1626, R4780, RA.
- 259 Förslag till ordinantia för posterna, odaterad, 1624, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermøre, koncept, E524, RA.
- 260 Förslag till ordinantia för posterna, odaterad, 1624, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermøre, koncept, E524, RA.
- 261 Förmodligen med anledning av att postlinjen till Markaryd var den i särklass mest trafikerade i och med förbindelsen med Hamburg.
- 262 Förslag till ordinantia för posterna, odaterad, 1624, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermøre, koncept, E524, RA.

- 263 Detta diskuterades t.ex. vid rådsrådet 15 november 1632, se riksrådets protokoll 15/11 1632, SRP, vol. 2, s. 222, se även resonemang kring frågan i Holm 1906–1929, bd 1, s. 80–81.
- 264 Kungl. Maj:ts förslag till ordinantia för skjutsning och gästning, odaterad, 1624, Riksdagsacta, riksdagarna 1623–1626, R4780, RA.
- 265 Jfr den tidigare diskussionen kring Lennart van Sorgens ordinantia från 1620 där han föreslog att bönderna skulle skjutsa själva postbudet och inte bara breven.
- 266 En undersökning av kreditens betydelse för svenska diplomater under 1600-talet finns i Droste 1999, s. 243–255.
- 267 Brev från Jan Rutgers till Axel Oxenstierna, 6/2 1620, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, brev från Jan Rutgers, E702, RA.
- 268 Förslag till fattigvårdsstadga och hospitalsordning, AOSB, vol. 1:1, s. 351–358.
- 269 Blom 1992, s. 84–89.
- 270 Se t.ex. brev till Gabriel Gustafsson Oxenstierna, 17/3 1629, AOSB, vol. 1:4, s. 418; Gustav II Adolf, 19/12 1629, AOSB, vol. 1:4, s. 715; Gustav II Adolf, 30/12 1630, AOSB, vol. 1:5, s. 711–712.
- 271 Så var t.ex. fallet i Leipzig, där den svenska postmästaren under hela tiden staden var i svenska händer bedrev en hård kamp mot sin taxiske kollega. Allt med målet att få hand om pengarna som postleveranserna gav, Heurgren 1961, s. 38–40, se också *Sveriges krig* 1937, s. 346.
- 272 Om detta se Heurgren 1961, s. 32.
- 273 *Königliche Schwedische Post-Ordnung*, Leipzig, 20/11 1631: "Wem nun obbestimbt Orte hin zuschreiben belieben möchte der selbe wolle unbeschwert seine Brieffe an obgemelte Tage und Stunden in das Königliche Schwedische Post-Gewelbe beyzeiten zuschicken oder zubringen bedacht seyn".
- 274 Posttidtabell från Leipzig, 1/4 1632, kopia i Tidtabeller, ankomst- och avgångstider, 421AC3b, PM.
- 275 Se brev från Anders Wechel i Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, brev från Anders Wechel, E749, RA.
- 276 Porto och tider för posten från Leipzig, 6/8 1632, kopia i Postpass och posttaxor, 421AC4b, PM.
- 277 Behringer 2006, s. 356.
- 278 Heurgren 1961, s. 43–44.
- 279 Skyddsbrief för Johann von den Birghden, 22/12 1631, Svenska postförordningar på tyska, excerptsamling, 1631–1724, PM. Biografiska uppgifter om von den Birghden i Kremer 2005.
- 280 "Neue Post-Ordnung", odaterad 1634, Svenska postförordningar på tyska, excerptsamling, 1631–1724, PM.
- 281 Postordning, odaterad, 1634, Svenska postförordningar på tyska, excerptsamling, 1631–1724, PM: "zwey guter Pferd und darbey einen Jungen oder Postilion zu halten".
- 282 Postordning, odaterad, 1634, Svenska postförordningar på tyska, excerptsamling, 1631–1724, PM: "Sollen schweren zu Gott der Königl. Majestät und Cron Schweden und dero Bundesverwandten Evangelische Chur-Fürsten und Ständen".
- 283 Heurgren 1961, s. 50–51.

- 284 ”Post Ordnung”, 28/8 1632, kopia i Äldre postförordningar, 421AC2, PM: ”Königl: Mayest: zu Schweden verordneten Postmeister durch Leiffandt und Preussen”. Allmänt om postens grundande i Baltikum, se PETERSONE 1997.
- 285 Om Jacob Becker i Küng 2009, s. 178–179, 183–186. Allmänt om postens grundande i Baltikum, se PETERSONE 1997.
- 286 Se t.ex. Holm 1906–1929, bd 1, s. 71; Heurgren 1961, s. 17.
- 287 Bl.a. fick Wechsel kraftfullt stöd från Gustav II Adolf när rådet i Leipzig tyckte att han tillskansade sig för mycket av portomedlen på en konkurrents bekostnad, se Heurgren 1961, s. 39–40.
- 288 Brev till Gustav II Adolf, 11/2 1630, AOSB, vol. 1:5, s. 90.
- 289 Betänkande om monopoliet på spannmålshandeln, 4/1 1631, AOSB, vol. 1:6, s. 17.
- 290 ”Post-Patent und Salva-Guardia”, 30/10 1633, Svenska postförordningar på tyska, excerptsamling, 1631–1724, PM: ”[D]em allgemeinen Wesen zum besten und zu Vermehr- und Erhaltung der unentbehrlichen Commerciens das hochnotwendige postwesen im Reich nach den Niederlanden, See-Stätten, Frankreich und andern Orten wider einzuführen und anzustellen verordnet [...] Dass unentbehrliche Postwesen im Reich leicht wider in Abgang und gänzliche Ruin zu fast unwiderkehrlichen Schaden und Praejuditz dess gemeinen Wesens und deren commercien gebracht werden köndte und möchte”.
- 291 *Wir Gustaff Adolph von Gottes Gnaden der Schweden Gothen und Wenden könig Groß Fürst in Finland herßog zu Ehsten und Carelen ...*, Kitzingen, 16/3 1632. (Skydds brevet finns i Samtida skrifter rörande Sveriges förhållanden till fremmande magter, svenska förhållanden, 82 Aa 23/25, KB).
- 292 Brev till Franciscus Erizus, doge i Venedig, 15/7 1634, AOSB, vol. 1:12, s. 178–179; borgmästare och råd i Zürich och Schaffhausen, 26/4 1634, AOSB, vol. 1:11:2, s. 634–635; borgmästare och råd i Nürnberg, 22/6 1634, AOSB, vol. 1:12, s. 115.
- 293 Brev till Henri, hertig av Rohan, överbefälhavare över de franska trupperna i Graubünden, 27/4 1634, AOSB, vol. 1:11:2, s. 638–640.
- 294 Heurgren 1961, s. 50–51.
- 295 Brev till kurfursten Georg Wilhelm av Brandenburg, 8/3 1634, AOSB, vol. 1:11:1, s. 438–439; kurfursten Johann Georg av Sachsen, 12/5 1634, AOSB, vol. 1:11:2, s. 702.
- 296 Detta blev tydligare senare under 1600-talet, och undersökes i Lindberg 2006, s. 121–123.
- 297 Memorial till regeringen med en plan för dess åtgärder i den inre förvaltningen, 8/10 1633, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, egenhändiga skrifter, E548, RA.
- 298 Se t.ex. Axel Oxenstiernas brev till riksrådet, 6/4 1631, AOSB, vol. 1:6, s. 205; Clas Flemming, 22/1 1633, AOSB, vol. 1:8, s. 89; Gustav Horn, 26/6 1633, AOSB, vol. 1:9, s. 89.
- 299 Brev från riksrådet till Axel Oxenstierna, 17/2 1634, HRSH, vol. 26, s. 295.
- 300 Rekommendationsbrev för Anders Wechsel, 26/8 1635, AOSB, vol. 1:13, s. 566.
- 301 Rekommendationsbrev för Anders Wechsel, 26/8 1635, AOSB, vol. 1:13, s. 566.

- 302 Rekommendationsbrev för Anders Wechel, 26/8 1635, AOSB, vol. 1:13, s. 567.
- 303 Riksrådets protokoll, 9/10 1635, SRP, vol. 5, s. 191–192.
- 304 Ordinantia om gästning och skjutsning, Ridderskapet och adelns riksdagsarkiv, odaterad, riksdagarna 1634–1635, R8, RA. Jfr citatet i avsnittet ovan om förslaget vid riksdagen 1624.
- 305 Riksrådets protokoll, 16/10 1635, SRP, vol. 5, s. 209.
- 306 Adelns betänkande över ordinantian om gästning och skjutsning, 4/11 1635, Ridderskapet och adelns riksdagsarkiv, riksdagarna 1634–1635, R8, RA.
- 307 Riksrådets protokoll, 4/11 1635, SRP, vol. 5, s. 272.
- 308 Riksdagsbeslut, 12/11 1635, Stiernman 1728–1733, vol. 2, s. 939.
- 309 *Kongl. Maj:tz til Swerige wår Allernådigste Drottningis och Frökens Förordning om Tåfverner och Gästgifware åå Landet*, Stockholm, 29/1 1636; *Förordning om Post-Bådhen*, Stockholm, 20/2 1636.
- 310 *Förordning om Post-Bådhen*, Stockholm, 20/2 1636.
- 311 Memorial till regeringen med en plan för dess åtgärder i den inre förvaltningen, 8/10 1633, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, egenhändig skrifter, E548, RA.
- 312 *Wij Christina medh Gudz Nådhe Sweriges, Göthes och Wendes vthkorade Drotning och Arffurstinna [...] att vprätta ett Postwäsende öffuer heela wårt Konungarijke [...] til en Postbonde antagha...*, Stockholm, 27/2 1636.
- 313 Kaiserfeld 1999, s. 376.
- 314 Bergman 1995, s. 92–94.
- 315 *Förordning om Post-Bådhen*, Stockholm, 20/2 1636.
- 316 *Förordning om Post-Bådhen*, Stockholm, 20/2 1636.
- 317 *Förordning om Post-Bådhen*, Stockholm, 20/2 1636.
- 318 Herlitz 1964, s. 107–109, 115–116; Asker 2007, s. 89–90, 103.
- 319 Herlitz 1964, s. 106, 118.
- 320 Nilsson 1990, s. 200–202.
- 321 Beställningsbrev för Anders Wechel, 20/2 1636, RR, RA.
- 322 Beställningsbrev för Anders Wechel, 20/2 1636, RR, RA.
- 323 Beställningsbrev för Anders Wechel, 20/2 1636, RR, RA.
- 324 Om rekryteringen av utländsk expertis i Mörner 2001, s. 190–200. Tillvägagångssättet kan tolkas som att staten vände sig till marknaden för att få tag i kompetent personal, en poäng som görs i Glete 2002, s. 55–56.
- 325 Runge Kristoffersen & Nordlinder 2004, s. 129.
- 326 Skrivelse till landshövdingarna, 19/2 1636, RR, RA.
- 327 Beställningsbrev för Olof Jönsson, 20/2 1636, RR, RA.
- 328 Om Olof Jönsson i Holm 1906–1929, bd 2, s. 78–79, 120–121.
- 329 Holm 1906–1929, bd 1, s. 111–112.
- 330 Bekräftelsebrev för Gese Wechel, 25/10 1638, RR, RA.
- 331 Lundgren 1987, s. 23–34; Holm 1906–1929, bd 4:3, s. 24–44.
- 332 Holm 1906–1929, bd 1, s. 119–126; Bonsdorff 1989, s. 135–141.
- 333 Se Pietiäinen 1988, s. 41–46.
- 334 Villstrand 1985, s. 464–465.
- 335 Brev från riksrådet till Per Brahe, 22/12 1637, RR, RA.

- 336 Fullmakt för Bernhard Stein von Steinhausen, 2/6 1638, RR, RA.
 337 Brev till Per Brahe, 2/6 1638, RR, RA.
 338 Se bl.a. *Wij Christina medh Gudz Nåde, Sweriges, Gøthes... at låta vprätta ett allmänt Postwäsende öfwer Storfurstendömet Finland sampt begge Carelerne och Ingermanneland...*, Stockholm, 6/9 1638; *Förordning om Postförwalternes Löön och Frijheter vthi Städerna*, Stockholm, 6/9 1638.
 339 Om detta i Forssell 1936, bd 1, s. 48–49.
 340 Riksrådets protokoll, 14/10 1642, SRP, vol. 9, s. 425.
 341 Den tidigare forskningens syn på bönderna diskuteras i Holm 2007, s. 16–21.
 342 Speciella postbönder rekryterades förutom i Sverige också i Norge, se Bladh 1999, s. 28.
 343 Madsen 1991, s. 153, 157–159, om Hamburg se Ahrens 1962 s. 28–42.
 344 Lilja 2000, s. 97–98.
 345 Lilja 2000, s. 266–268.
 346 Sven Lilja menar att antalet innevånare i städerna ökade med över 100 procent mellan 1610 och 1650, se Lilja 2000, s. 64.

3. Post på entreprenad

- 347 Fullmakt för Johan Beijer, 15/10 1642, RR, RA.
 348 Jacobson 1922, s. 70–74.
 349 Fullmakt för Johan Beijer, 15/10 1642, RR, RA.
 350 Beställningsbrev för Johan Beijer, 2/1 1643, RR, RA.
 351 Beställningsbrev för Johan Beijer, 2/1 1643, RR, RA.
 352 ”Instruction, huar effter Kongl. Majj:tz vår allernådigste Drottningis Postmästare, Ehrlig achtadt och Wälbetrodd Johan Beijer uthi samme sitt Embete och Postwäsendets tilbörliche förwaltningh, sigh skall hafwa att rätta”, 2/1 1643, i Styffe 1856, s. 457.
 353 ”Instruction, huar effter Kongl. Majj:tz vår allernådigste Drottningis Postmästare, Ehrlig achtadt och Wälbetrodd Johan Beijer uthi samme sitt Embete och Postwäsendets tilbörliche förwaltningh, sigh skall hafwa att rätta”, 2/1 1643, i Styffe 1856, s. 459.
 354 ”Instruction, huar effter Kongl. Majj:tz vår allernådigste Drottningis Postmästare, Ehrlig achtadt och Wälbetrodd Johan Beijer uthi samme sitt Embete och Postwäsendets tilbörliche förwaltningh, sigh skall hafwa att rätta”, 2/1 1643, i Styffe 1856, s. 458.
 355 ”Instruction, huar effter Kongl. Majj:tz vår allernådigste Drottningis Postmästare, Ehrlig achtadt och Wälbetrodd Johan Beijer uthi samme sitt Embete och Postwäsendets tilbörliche förwaltningh, sigh skall hafwa att rätta”, 2/1 1643, i Styffe 1856, s. 458.
 356 Holmberg 2000, s. 42–45, för ett europeiskt perspektiv på tidningsväsendet, se Schröder 1995 och Behringer 2003.
 357 Dooley 1999, s. 11–14, 38.
 358 ”Instruction, huar effter Kongl. Majj:tz vår allernådigste Drottningis Postmästare, Ehrlig achtadt och Wälbetrodd Johan Beijer uthi samme sitt Embete och Post-

- wäsändets tilbörliche förwaltningh, sigh skall hafwa att rätta”, 2/1 1643, i Styffe 1856, s. 459.
- 359 *General rijkzens Postordning*, Stockholm, 2/1 1643. Samma förordning återutgavs i samband med drottning Kristinas trontillträde 1645, den senare versionen har använts här, se ”General Rijkzens Post-Ordning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 200.
- 360 ”General Rijkzens Post-Ordning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 200.
- 361 Postordningen har samma lydelse som den från 1643, brevtaxan har däremot ändrats och blivit ”förbättrad”, se ”Hennes Kongl. May:ts wår Aldranädigste Drottninghs special-förordning om Brefens som skole försändas med Posten bestälning och betalning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 205–206.
- 362 ”Kongl. May:ts wår allernädigste Drottninghs förordning om Postbönderne eller postilioner”, 20/8 1646, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 210–215.
- 363 ”General Rijkzens Post-Ordning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 202.
- 364 ”General Rijkzens Post-Ordning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 201.
- 365 ”General Rijkzens Post-Ordning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 201.
- 366 ”General Rijkzens Post-Ordning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 203.
- 367 Problemen med fribreven diskuteras i Olsson 2006, s. 7–22.
- 368 ”Hennes Kongl. May:ts wår Aldranädigste Drottninghs special-förordning om Brefens som skole försändas med Posten bestälning och betalning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 206.
- 369 North 1993, s. 85.
- 370 ”Kongl. May:ts wår allernädigste Drottninghs förordning om Postbönderne eller postilioner”, 20/8 1646, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 211.
- 371 *Wij Christina medh Gudz nåde, Sweriges, Göthes och Wendes vtkorade Drottning och Arffurstinna [...] låtet förordna vppå the største Sträckwäggar i wårt Konungarijke, wisse löpande Poster*, Stockholm, odaterat, 1640.
- 372 ”Kongl. May:ts wår allernädigste Drottninghs förordning om Postbönderne eller postilioner”, 20/8 1646, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 212.
- 373 ”Kongl. May:ts wår allernädigste Drottninghs förordning om Postbönderne eller postilioner”, 20/8 1646, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 213.
- 374 ”Kongl. May:ts wår allernädigste Drottninghs förordning om Postbönderne eller postilioner”, 20/8 1646, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 214.

- 375 Få, om ens några, av postbönderna lär ha ägt en klocka vid den här tiden. Mekaniska ur, istället för t.ex. solur, började på allvar spridas i Sverige först mot slutet av 1700-talet. Om tidmätning och spridningen av ur i Ågren 1998, s. 54–56.
- 376 ”Bestälning och Privilegium för Postförwaltarerne uthi Städerna”, 29/12 1643, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 197.
- 377 Vilket är tydligt i Beställningsbrev för Johan Beijer, 2/1 1643, RR, RA, och i ”Bestälning och Privilegium för Postförwaltarerne uthi Städerna”, 29/12 1643, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 196–198.
- 378 Riksrådets protokoll, 14/8 1645, SRP, vol. 11, s. 158.
- 379 Asker 2004, s. 115–120; Nilsson 1990, s. 97.
- 380 Fullmakt för Vilhelm Taube, 8/2 1654, RR, RA.
- 381 Sköldebrev för Johan von Beijer, 18/2 1654, samtida avskrift, Sköldebrevsavskrifter, vol. 1:144, Riddarhusets arkiv.
- 382 Jacobson 1922, s. 70–74; Elgenstierna 1925–1936, bd 1, s. 263.
- 383 Persson 1999, s. 158.
- 384 Elgenstierna 1925–1936, bd 8, s. 172.
- 385 Persson 1999, s. 188–189. Se även Lind 2007, s. 240.
- 386 Fullmakt för Vilhelm Taube, 8/2 1654, RR, RA.
- 387 Se t.ex. riksrådets protokoll från 30/8 1655, SRP, vol. 16, s. 269; 6/9 1655, SRP, vol. 16, s. 271; 20/9 1655, SRP, vol. 16, s. 276; 18/10 1655, SRP, vol. 16, s. 297; 22/11 1655, SRP, vol. 16, s. 340; 10/1, 1656, SRP, vol. 16, s. 390.
- 388 Riksrådets protokoll, 12/3 1656, SRP, vol. 16, s. 415.
- 389 Brev från Karl X Gustav till Vilhelm Taube, 9/7 1655, RR, RA.
- 390 En omfattande genomgång av både händelser och skriftväxling under Vilhelms Taubes tid i postväsendet finns i Holm 1906–1929, bd 2, avd. 2, s. 125–237.
- 391 Riksrådets protokoll, 17/6 1657, SRP, vol. 17, s. 169.
- 392 Riksrådets protokoll, 13/7 1657, SRP, vol. 17, s. 204.
- 393 Fullmakt för Vilhelm Taube, 8/5 1658, RR, RA.
- 394 Holm 1906–1929, bd 2, s. 146–147; Grape 1951, s. 466.
- 395 En del av denna omfattande skriftväxling finns bevarad i Kanslikollegium, postdirektörens skrivelser och memorial m.m., GIIa:2, RA.
- 396 Postlinjen utreds grundligt i Holm 1906–1929, bd 2, s. 189–199, varpå det följande bygger.
- 397 Avskrifter av exdrottningens brev bifogades av Johan von Beijer i ett brev till rikskansler Magnus Gabriel De la Gardie den 22 februari 1662. Avskrifterna finns i De la Gardiesamlingen, furstars, ämbetsmäns och enskilda personers bref och ansökningar, E1343, RA.
- 398 Holm 1906–1929, bd 2, s. 201–202.
- 399 Prästeståndets protokoll, 19/10 1660, PRP, vol. 2, s. 102.
- 400 Forssell 1936, bd 1, s. 52–53; Holm 1906–1929, bd 3, s. 1–8.
- 401 Bladh 1999, s. 46–47.
- 402 Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.

- 403 Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 404 Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 405 Hallenberg 2008, s. 48.
- 406 Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 407 Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 408 Stora kommissionens dom, 20/5 1682, Reduktions- och räftsmyndigheterna, stora kommissionen, BII:2, dombok 1681–1682, RA.
- 409 Göran Gyllenstiernas förklaring inför stora kommissionen, 27/3 1682, Riksdagskommissioner, kommissionen över förmyndarregeringen 1680–1682, R5607, brev och handlingar, RA.
- 410 Om stora kommissionens arbete och postkassan samt domen mot kanslikollegiet i Blomdahl 1963, s. 591–592.
- 411 Se Hallenberg 2008, s. 55–60.
- 412 Kanslikollegiets protokoll, 12/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 413 Kanslikollegiets protokoll, 12/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 414 Kanslikollegiets protokoll, 13/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 415 Kanslikollegiets protokoll, 13/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 416 Kanslikollegiets protokoll, 13/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 417 Kanslikollegiets protokoll, 13/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 418 Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 419 Kanslikollegiets protokoll, 13/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 420 Kanslikollegiets protokoll, 13/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 421 Om tullen se Smith 1950, s. 158–159.
- 422 ”Cantselie Ordningh Hwareffter Kongl. May:t nådigst will, att dess Cancellij-Collegium skall wara bestält och serdeles hafwa sigh uthi Kongl. May:ts warande minorennitet till att rätta”, 22/9 1661, i Styffe 1856, s. 359.
- 423 ”Cantselie Ordningh Hwareffter Kongl. May:t nådigst will, att dess Cancellij-Collegium skall wara bestält och serdeles hafwa sigh uthi Kongl. May:ts warande minorennitet till att rätta”, 22/9 1661, i Styffe 1856, s. 359.
- 424 Kanslikollegiets protokoll, 19/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.
- 425 Kanslikollegiets protokoll, 19/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:1, 1661–1662, RA.

- 426 Kanslikollegiets protokoll, 19/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AllA:1, 1661–1662, RA.
- 427 Kanslikollegiets protokoll, 19/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AllA:1, 1661–1662, RA.
- 428 Kanslikollegiets protokoll, 19/8 1662, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AllA:1, 1661–1662, RA.
- 429 Koncepten återfinns i Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 430 Se flera olika koncept till arrendeavtalet med Johan von Beijer, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 431 Se t.ex. Küng 2009; Péterson 1997.
- 432 I den omfattande resolutionen om statens inrättande i de erövrade provinserna, den 21 maj 1658, stadgades att alla postförvaltare i Skåne, Halland och Blekinge skulle vara i Sverige födda män, och att det svenska postväsendet skulle byggas ut till de nya områdena. Se § 23, Kunglig resolution, 21/5 1658, RR, RA.
- 433 Se Gustafsson 2003, s. 49–52; Rosén 1966, s. 148–149.
- 434 Koncept till arrendeavtalet med Johan von Beijer, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 435 Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 436 Koncept till arrendeavtalet med Johan von Beijer, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 437 Koncept till arrendeavtalet med Johan von Beijer, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 438 Trolle 1931, s. 9–12, 84, 105.
- 439 ”Kongl. May:ts Notifications-Patent, angående några förändringar [sic] wid Postväsendet och i alt det öfrige en Confirmation af de förrige in Anno 1645. och 1646. af Trycket uthgångne Kongl. Post-Ordinantier”, 20/12 1662, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 216.
- 440 ”Kongl. May:ts Notifications-Patent, angående några förändringar [sic] wid Postväsendet och i alt det öfrige en Confirmation af de förrige in Anno 1645. och 1646. af Trycket uthgångne Kongl. Post-Ordinantier”, 20/12 1662, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 217.
- 441 ”Kongl. May:ts Notifications-Patent, angående några förändringar [sic] wid Postväsendet och i alt det öfrige en Confirmation af de förrige in Anno 1645. och 1646. af Trycket uthgångne Kongl. Post-Ordinantier”, 20/12 1662, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 217.
- 442 ”Kongl. May:ts Notifications-Patent, angående några förändringar [sic] wid Postväsendet och i alt det öfrige en Confirmation af de förrige in Anno 1645. och 1646. af Trycket uthgångne Kongl. Post-Ordinantier”, 20/12 1662, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 218.
- 443 ”Kongl. May:ts Notifications-Patent, angående några förändringar [sic] wid Postväsendet och i alt det öfrige en Confirmation af de förrige in Anno 1645. och 1646. af Trycket uthgångne Kongl. Post-Ordinantier”, 20/12 1662, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 220.

- 444 Olsson 2006, s. 11.
- 445 ”Kongl. May:ts Notifications-Patent, angående några förändringar [sic] wid Postväsendet och i alt det öfrige en Confirmation af de förrige in Anno 1645. och 1646. af Trycket uthgångne Kongl. Post-Ordinantier”, 20/12 1662, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 218.
- 446 Droste (under utgivning).
- 447 Forssell påstår att Beijer genom att arrendera bort de lokala postkontoren skaffat sig årliga inkomster på 2 810 dsm. Jag har inte lyckats belägga siffran, se Forssell 1936, bd 1, s. 52–53.
- 448 Memorial från postkamrerare Jacob Johanson (Diurklou), odaterat, 1670, Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIc:1, RA.
- 449 Memorial från postkamrerare Jacob Johanson (Diurklou), odaterat, 1670, Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIc:1, RA.
- 450 Koncept till posträkning för Stockholm 1669 och 1670, odaterat, Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIc:5, RA.
- 451 Huvudboken för 1670, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:1, 1670, RA.
- 452 Huvudboken för 1670, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:1, 1670, RA.
- 453 Huvudboken för 1670, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:1, 1670, RA.
- 454 Brev från Magnus Gabriel De la Gardie till Johan von Beijer, 8/6 1667, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA.
- 455 Brev från Magnus Gabriel De la Gardie till Johan von Beijer, 8/6 1667, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA: ”weill sie mir ohne dem gerühmbet wirdt, daß sie gar eine Tugendhafte Wittibe seyn soll, so daß bey solcher ihr erwiesener Hülfe man noch Gottes Lohn zugewarten hatt”.
- 456 Om arrendet av postkontoret i Norrköping, se också Grape 1951, s. 371–372.
- 457 Arrenderäkning för Norrköpings postkontor, odaterad, 1678, Kammararkivet, blandade serier och småsamlingen, Postverket, BI, RA.
- 458 Huvudboken för 1670, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:1, 1670, RA.
- 459 Se Droste (under utgivning).
- 460 Summan avrundad till hela daler silvermynt, huvudboken för 1670, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:1, 1670, RA.
- 461 Huvudböckerna för 1687 och 1697, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:6, 1687 och, GIB:11, 1697, RA.
- 462 Relation från Johan Jacobsson (Eremit) till Magnus Gabriel De la Gardie, 15/12 1675, Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIc:1, RA.
- 463 Beijers klagobrev till De la Gardie finns i De la Gardiesamlingen, furstars, ämbetsmäns och enskilda personers bref och ansökningar, E1343, RA. De återges och diskuteras i Holm 1906–1929, bd 3, s. 22–26.
- 464 Holm 1906–1929, bd 3, s. 19–22.

- 465 Skyddsbrief för Johan von Beijer, 15/11 1667, koncept, Kanslikollegium, koncept huvudserie, BIIa:2, 1663–1684, RA.
- 466 Riksrådets protokoll, 15/11 1668, kopia i Rådsprotokoll, 1718, vol. 50, RA.
- 467 *Kongl. Maj:tz Förordningh och Taxa, Hwarefter Post-Brefwen framdeles skole betalas*, Stockholm, 19/12 1668.
- 468 Riksrådets protokoll, 15/11 1668, kopia i Rådsprotokoll, 1718, vol. 50, RA.
- 469 Jacobson 1922, s. 70–74.
- 470 Brev från Margareta Beijer till Magnus Gabriel De la Gardie, odaterat, De la Gardiesamlingen, furstars, ämbetsmäns och enskilda personers bref och ansökningar, E1343, RA.
- 471 Holm 1906–1929, bd 3, s. 58–59.
- 472 ”Kongl. Maj:tzts Instruction, hwareffter Postwäsendet wijdh Contoret her i Stockholm dirigeras och förestås skall”, 13/10 1669, i Styffe 1856, s. 460–467.
- 473 ”Kongl. Maj:tzts Instruction, hwareffter Postwäsendet wijdh Contoret her i Stockholm dirigeras och förestås skall”, 13/10 1669, i Styffe 1856, s. 461.
- 474 Brev från Margareta Beijer till Magnus Gabriel De la Gardie, odaterat, De la Gardiesamlingen, furstars, ämbetsmäns och enskilda personers bref och ansökningar, E1343, RA.
- 475 Öppet brev till Margareta Beijer, 10/6 1673, RR, RA.
- 476 Kungligt brev till Magnus Gabriel De la Gardie, 10/6 1673, RR, RA.
- 477 Kungligt brev till Magnus Gabriel De la Gardie, 10/6 1673, RR, RA.
- 478 Kungligt brev till Magnus Gabriel De la Gardie, 10/6 1673, RR, RA.
- 479 Forssell 1936, bd 1, s. 55, 58–59; Holm 1906–1929, bd 3, s. 114–115. Bilden förs vidare i Bladh 1999, s. 47.
- 480 Revera 1995, s. 27–28.
- 481 Wittrock skriver vidare: ”visserligen måste han som rikets kansler under förmyndaråren 1660–72 bära sin dryga del av ansvaret för den oreda, som då rotfäste sig i riksförvaltningen och som [...] [är] orsaken till de följande olyckorna”, se Wittrock 1931, s. 673–674. Se också Rystad 2005, s. 340.
- 482 Revera 1975, s. 172–175.
- 483 Memorial till Magnus Gabriel De la Gardie, 15/12 1675, Kanslikollegium, Postkamrerarens memorial m.m., GIIC:1, RA.
- 484 Gyllenläder var en lyxvara under 1600-talet och bestod av läderstycken som var reliefmönstrade och målade med guldfärg och färger. De sattes på väggarna som tapeter eller användes för att klä in möbler. En av de största bevarade samlingarna i Sverige av gyllenläder finns på Skokloster slott. Se Dahlin 1986, s. 23–25.
- 485 Memorial till Magnus Gabriel De la Gardie, 15/12 1675, Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIC:1, RA.
- 486 Sammanställningen finns tillsammans med memorialet i Kanslikollegium, postkamrerarens memorial m.m., GIIC:1, RA.
- 487 Se diskussion om detta i Forssell 1936, bd 1, s. 81.
- 488 Postwäsendets stat för 1673, 10/6 1673, Överpostdirektören, postkamreraren, stater, EIB:1, 1673–1799, RA.
- 489 Kort och Summarischt Extract ..., odaterad skrivelse, Kanslikollegiet, postkamrerarens memorial m.m., GIIC:5, RA.

- 490 Ett flertal liknande extrakt med uppställningar över olika delar av postens ekonomi finns i Kanslikollegiet, postkamrerarens memorial m.m., GIIC, RA.
- 491 Siffrorna ur huvudboken för 1675, Överpostdirektören, postkamreraren, huvudböcker reviderade exemplar, GIB:5, 1675, RA.
- 492 "Kongl. May:ts nådigste förordning om Post-wäsendet i gemeen", 10/6 1673, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 224.
- 493 "Kongl. May:ts nådigste förordning om Post-wäsendet i gemeen", 10/6 1673, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 224.
- 494 Om finansplaneringen se Torstendahl 1979, s. 265–266 och Herlitz 1964, s. 129. Om Karl XI:s indelningsverk se Backlund 1993, s. 23–25, 37–38.
- 495 Koncept för poststat, odaterat, 1669, Kanslikollegium, diverse handlingar i postärenden, GIV:1, RA.
- 496 "Kongl. May:ts nådigste förordning om Post-wäsendet i gemeen", 10/6 1673, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 226.
- 497 Se också diskussionen i Olsson 2006, s. 13.
- 498 De biografiska uppgifterna om Höök är fåtaliga. Enligt Holm har han tidigare varit betjänt hos rikskanslern, vilket låter som en trolig rekryteringsväg, se Holm 1906–1929, bd 3, s. 98.
- 499 "Kongl. Maj:ts instruction för LandzPostmästaren Jonas Höök", 10/6 1673, i Styffe 1856, s. 467.
- 500 "Instruction, hwarefter Kongl. M:t will att Cammereraren widh Postwäsendet Ehrligh och förståndigh Johan Jacobsson Eremijt uthi detta honom anförtrodde Embetet sigh skall hafwa att rätta", 10/6 1673, i Styffe 1856, s. 472.
- 501 Holm 1906–1929, bd 3, s. 241–243.
- 502 "Instruction Hwareffter Kongl. Maj:tt will att Post Directoren på Stockholms Post-Contoir, Edell och Wällbördigh Johan Gustaff Beijer uthi det honom anförtrodde Embeetet sigh skall hafwa att rätta", 10/6 1673, i Styffe 1856, s. 475.
- 503 Detta diskuteras i Holm 1906–1929, bd 3, s. 104–114.
- 504 I förbigående kan sägas att Johan Gustav von Beijer också blivit ihågkommen som poetisk författare. Han var en av de första svenskarna som påverkades av den fransk-klassiska diktningen och det finns ett tjugotal dikter bevarade från honom, utgivna i Hanselli 1869, bd 9, s. 355–402. Se även Castrén 1922, s. 74–75.
- 505 Kungligt brev till Magnus Gabriel De la Gardie, 10/6 1673, RR, RA.
- 506 Dahlgren 1992, s. 98–100; Wittrock 1931, s. 670.
- 507 Se Revera 1975, s. 172–175.
- 508 Persson 1999, s. 188–189. Se även Lind 2007, s. 240.

4. Staten tar kontrollen

- 509 Detta styrks också av den minskade brevmängden. Se tabell 3.
- 510 Kungl. Maj:ts proposition, 26/8 1675, SRAP, vol. 12, s. 162.
- 511 Borgarståndets protokoll, 13/9 1675, BRP, s. 151.

- 512 Borgerskapet och allmogens påminnelse, 22/9 1675, Riksdagsacta, riksdagen 1675, R4836, RA.
- 513 Posten som ett regale diskuterades i kap. 3.
- 514 Se riksdagsbeslutet från 25/9 1675, Stiernman 1728–1733, vol. 2, s. 1719–1728.
- 515 Kungligt brev till kammaren och Magnus Gabriel De la Gardie, 7/1 1677, RR, RA.
- 516 Holm 1906–1929, bd 3, s. 182.
- 517 Rystad 2005, s. 335–349.
- 518 Upton 1998, s. 27; Dahlgren 1992, s. 101–102.
- 519 Se Östlund 2007, s. 113–116.
- 520 Om detta se Holm 2007, s. 136–142 och Hallenberg 2008, s. 203–207, 225–226.
- 521 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8/11 1679, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 522 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8/11 1679, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 523 Förändringarna beskrivs i Herlitz 1964, s. 110–111; Edén 1941, s. 131–133; Lennersand 1999, s. 51–57.
- 524 ”Kongl. May:ts nädigste förordning om Post-wäsendet i gemeen”, 10/6 1673, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 224.
- 525 Se kap. 3 och Torstendahl 1979, s. 265–266.
- 526 Brev från kungen till Kanslikollegium, 2/8 1682, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, E1c:1, 1681–1691, RA.
- 527 Brev från kungen till Kanslikollegium, 2/8 1682, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, E1c:1, 1681–1691, RA.
- 528 Den svenska sjöpostens historia har utretts av Johannes Rudbeck. Angående postlinjen mellan Ystad och Stralsund, se Rudbeck 1933, kap. 3, i sht s. 21–26.
- 529 Brev från kungen till Kanslikollegium, 2/8 1682, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, E1c:1, 1681–1691, RA.
- 530 Följande bygger på Edén 1941, s. 137–141; Forssell 1936, bd 1, s. 76; Herlitz 1964, s. 111.
- 531 Se Smith 1950, s. 117–120.
- 532 Kungl. Maj:ts resolution, 4/7 1683, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, E1c:1, 1681–1691, RA.
- 533 Kungl. Maj:ts resolution, 4/7 1683, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, E1c:1, 1681–1691, RA.
- 534 ”Instruction Hwareffter Kongl. Maj:tt will att Post Directoren på Stockholms Post-Contoir, Edell och Wällbördigh Johan Gustaff Beijer uthi det honom anförtrorde Embeetet sigh skall hafwa att rätta”, 10/6 1673, i Styffe 1856, s. 475–479.
- 535 Brev från Johan Gustaf von Beijer till Kanslikollegiet, odaterat, Kanslikollegium, postdirektörens skrivelser och memorial m.m., GIIa:1, RA.
- 536 Om Beijers lån i Castrén 1922, s. 74–75 och Holm 1906–1929, bd 4:1, s. 3–4.
- 537 Brev från Johan Gustaf von Beijer till Henrik Horn, odaterat, troligen sommaren 1681, Staatsarchiv Stade, Rep. 5a, Fach 242, Nr. 6, Niedersächsisches Landesarchiv: ”weilen aber es leider dahin gekommen, das es als eine ordinarie Revenue

- des Königreichs consideriret wirdt, auch zu dem Staat undt praesanteste Aufgaben auf ein großes undt fast mehr als bey diesen knappen zeiten eintragen kan, angeschlagen worden, und also der Cammerform unterwürffig gemacht wirdt, als gerath es dadurch in eine solche disordre undt beschwerlichen zustandt”. Tack till Heiko Droste för tips om och hjälp med detta brev.
- 538 En diskussion om detta finns i Droste (under utgivning).
- 539 T.ex. Forssell 1936, bd 1, s. 78.
- 540 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8 el. 10/3 1685, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 541 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8 el. 10/3 1685, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 542 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8 el. 10/3 1685, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 543 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8 el. 10/3 1685, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 544 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8 el. 10/3 1685, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 545 Kungl. Maj:ts resolution, 17/3 1685, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, EIC:1, 1681–1691, RA.
- 546 Kungl. Maj:ts resolution, 17/3 1685, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, EIC:1, 1681–1691, RA.
- 547 Kungens resolution utreds och diskuteras utifrån detta synsätt i Forssell 1936, bd 1, s. 74–80. Se också Bladh 1999, s. 52–54.
- 548 Forssell 1936, bd 1, s. 77–78.
- 549 Kanslikollegiums skrivelse till kungen, 8 el. 10/3 1685, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, kanslikollegiet till Kungl. Maj:t, vol. 1, 1656–1695, RA.
- 550 Kungl. Maj:ts resolution, 17/3 1685, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, EIC:1, 1681–1691, RA.
- 551 Rystad 2005, s. 338.
- 552 Se Herlitz 1964, s. 110–111; Carlsson 1989, s. 13–14; Lennerstrand 1999, s. 53.
- 553 *Kongl. Maj:ts Förordning Angående Frij-Brefwen på Pästhusen*, Stockholm, 23/12 1685.
- 554 *Kongl. Maj:ts Förordning Angående Frij-Brefwen på Pästhusen*, Stockholm, 23/12 1685.
- 555 Förteckning över personer och förvaltningsorgan berättigade till fribrev, 23/12 1685, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, EIC:1, 1681–1691, RA.
- 556 Förordningen om fribreven 1685 diskuteras mer i detalj i Olsson 2006, s. 13–15.
- 557 Forssell 1936, bd 1, s. 60–63.
- 558 Biografiska uppgifter om Åkerhielm återfinns i Hamberg 1999, s. 3–4 och Elgenstierna 1925–1936, bd 9, s. 165–166.
- 559 Åkerhielms anteckningar, förmodligen från oktober 1684, Kanslikollegium, Samuel Åkerhielm d.ä. föredrag och anteckningar, GI:1, 1682–1702, RA.
- 560 Koncept för brev till postinspektör Johan Langenhjelm i Malmö, 7/8 1695; Koncept för brev till postmästarna i Karelen, 11/5 1697; Koncept för brev till

- postmästarna i Göteborg, Halmstad och Helsingborg, 15/10 1697. Samtliga i Kanslikollegium, koncept huvudserie, BIIa:10, 1695–1697.
- 561 En snabb bläddring i kanslikollegiets protokoll från 1690-talet ger stöd för denna iakttagelse. Postfrågor av olika art diskuterades vid de flesta av kollegiets sammanträden. Se Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa, RA.
- 562 Kanslikollegiets protokoll, 30/3 1697, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:15, 1697, RA.
- 563 Kanslikollegiets protokoll, 30/3 1697, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:15, 1697, RA.
- 564 Kungl. Maj:ts brev till kanslikollegiet, 23/8 1697, RR, RA.
- 565 Kungl. Maj:ts brev till kanslikollegiet, 23/8 1697, RR, RA.
- 566 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Majj:ts Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 479–480. Instruktionen utfärdades ursprungligen 1698 i samband med att ämbetet inrättades. Samma instruktion utfärdades åter 1704 och finns tryckt i Styffe 1856. Den senare har använts här.
- 567 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Majj:ts Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 486.
- 568 Se memorialen i Kanslikollegium, postdirektörens skrivelser och memorial m.m., GIIa och överpostdirektörens memorial, GIIb, RA.
- 569 Baserat på *Förteckning över tryckt förordningsmaterial rörande posten*, utgivet mellan 21/2 1636 och 13/2 1720, opubl., i förf.:s ägo.
- 570 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Majj:ts Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 482.
- 571 Küng 2009, s. 187–188.
- 572 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Majj:ts Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 484.
- 573 Se Dahlgren 1964, s. 79–84, 175–179; Nilsson 1964, s. 102–107.
- 574 Om beslutet 1680 i Nilsson 1964, s. 114–123. Om stora kommissionens tillsättande och arbete se Blomdahl 1963, i sht s. 94–102. Reduktionskommissionens organisation beskrivs i Munthe 1971, s. 170–176.
- 575 Wittrock 1931, s. 671–672.
- 576 Nilsson 1990, s. 257–259.
- 577 Detta diskuteras i Upton 1998, s. 51–70.
- 578 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Majj:ts Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 484.
- 579 Backlund 1993, s. 37. Se också Nilsson 1990, s. 259–263.
- 580 Munthe 1971, s. 449; Forssell 1936, bd 1, s. 123.
- 581 Samuel Åkerhielms relation om postwäsendet, 19/10 1697, Kanslikollegium, koncept huvudserie, BIIa:10, 1695–1697, RA.
- 582 Se kap. 2.

- 583 Lindberg 2006, s. 121–123.
- 584 Samuel Åkerhielms relation om postväsendet, 19/10 1697, Kanslikollegium, koncept huvudserie, BIIa:10, 1695–1697, RA.
- 585 Samuel Åkerhielms relation om postväsendet, 19/10 1697, Kanslikollegium, koncept huvudserie, BIIa:10, 1695–1697, RA.
- 586 ”Instruction, hwarefter Cammereraren wid Postwäsendet uti Kongl. Maj:ts Rike och dess underliggande Tyske och andre Provincier skall hafwa sig at rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 488.
- 587 ”Instruction, hwarefter Cammereraren wid Postwäsendet uti Kongl. Maj:ts Rike och dess underliggande Tyske och andre Provincier skall hafwa sig at rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 493.
- 588 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Maj:ttts Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 484.
- 589 Flera koncept till postbondestaterna runt om i riket finns i Kanslikollegium, koncept huvudserie, BIIa:10, 1695–1697. En diskussion om poststaterna finns i Forssell 1936, bd 1, s. 81–86, för förändringarna på 1760-talet, se s. 186–188.
- 590 *Wij Christina medh Gudz Nåde, Sveriges, Göthes [...] at vprätta vthi Kexholms Lähn och Ingermanland ett Postwäsende ...*, Stockholm, 6/9 1638.
- 591 *Förordning om Postförwalternes Löön och Frijheter vthi Städerna*, Stockholm, 6/9 1638.
- 592 Forssell 1936, bd 1, s. 122–123.
- 593 Kungl. Maj:ts resolution, 17/3 1685, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:ts brev i postärenden, ElC:1, 1681–1691, RA.
- 594 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Maj:ttts Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 484.
- 595 Forssell 1936, bd 1, s. 123.
- 596 Förslag till postbondestat för Upplands län, 14/11 1693, Länsstyrelsen i Uppsala län, landskansliet, handlingar ang. postväsendet 1663–1850, EXXII:1, ULA.
- 597 Förslag till postbondestat för Upplands län, 14/11 1693, Länsstyrelsen i Uppsala län, landskansliet, handlingar ang. postväsendet 1663–1850, EXXII:1, ULA.
- 598 Verifikationsbok för 1694, Åbo och Björneborgs län med Åland, handlingar och räkenskaper, vol. 7397, FRA.
- 599 Forssell 1936, bd 1, s. 123.
- 600 Se t.ex. Nilsson 1990, s. 264–265. Om riksrådet i Asker 2007, s. 53–56.
- 601 ”Nådige Förordning, hwarefter betienterne wid Stockholms General Post-Contoir uti deras Embetes beställningar, skola hafwa sig att rätta”, 18/8 1704, i Styffe 1856, s. 496–524; ”Kongl. Cantzlie-Collegij Instruction För samptel. Postmästare i gemeen uthom Stockholms Post-Contoir, som medh ett särskilt Reglemente är försedt”, 16/2 1707, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 248–270; ”Instruction för Post-Inspectorerne, hwar efter dhe sig hwar uti sitt Inspections-District, hafwa at rätta”, 16/2 1707, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 271–275.
- 602 Forssell 1936, bd 1, s. 66, 203–204.

- 603 ”Kongl. Cantzlie-Collegij Instruction För samptel. Postmästare i gemeen uthom Stockholms Post-Contoir, som medh ett särskilt Reglemente är försedt”, 16/2 1707, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 242.
- 604 ”Kongl. Cantzlie-Collegij Instruction För samptel. Postmästare i gemeen uthom Stockholms Post-Contoir, som medh ett särskilt Reglemente är försedt”, 16/2 1707, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 267.
- 605 ”Nädige Förordning, hwarefter betienterne wid Stockholms General Post-Contoir uti deras Embetes beställningar, skola hafwa sig att rätta”, 18/8 1704, i Styffe 1856, s. 523.
- 606 Frågan om kontrollen av postorganisationen diskuteras i Forssell 1936, bd 1, s. 69–72.
- 607 ”Instruction för Post-Inspectorerne, hwar efter dhe sig hwar uti sitt Inspections-District, hafwa att rätta”, 16/2 1707, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 273–274.
- 608 ”Instruction för Post-Inspectorerne, hwar efter dhe sig hwar uti sitt Inspections-District, hafwa att rätta”, 16/2 1707, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 271.
- 609 En första instruktion för postinspektörerna diskuterades av kanslikollegiet redan 1701. Denna och postinspektörernas tillkomst och deras arbetsuppgifter beskrivs i Holm 1906–1929, bd 5:1, kap. 7.
- 610 ”Hennes Kongl. May:ts wår Aldranädigste Drottningis special-förordning om Brefens som skole färsändas med Posten bestälning och betalning”, 19/7 1645, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 209.
- 611 ”Instruction hwarefter Öfwer-Directeuren af Postwäsendet uti Kongl Maj:ttis Rijke, och dess underliggande Tyske och andre Provincier, skall hafwa sig att rätta”, 19/8 1704, i Styffe 1856, s. 482.
- 612 Generalposträtten och den postala rättsskipningen diskuteras i detalj i Forssell 1936, bd 1, s. 316–326.
- 613 Herlitz 1964, s. 120, 123; Inger 1980, s. 114–115; Collstedt 2007, s. 25–27.
- 614 Se tabell 2 och 3.
- 615 Hallenberg 2008, bl.a. s. 195–196, 207.

5. Pendeln svänger igen

- 616 Om finansieringen av kriget i Cavallie 1975, s. 101. Krigsutbrottet och krigsmaktens effektivitet demonstreras översiktligt i Liljegren 2000, s. 75–103.
- 617 Almqvist 1923, s. 233.
- 618 Herlitz 1964, s. 130–131.
- 619 Herlitz 1964, s. 111; Edén 1941, s. 160–162.
- 620 Följande bygger på utredningen av de organisatoriska förändringarna i Almqvist 1923, s. 233–253. Två nyare sammanfattningar av förvaltningens organisation efter krigsutbrottet 1700 finns i Karlsson 1994, s. 78–83 och Ericsson 2002, s. 243–249.

- 621 Skattereformen undersöks i Karlsson 1994, i sht s. 99–101.
- 622 Lindeberg 1941, s. 4.
- 623 Ett antal exempel på hur den svenska utrikesposten löstes under 1600- och 1700-talen finns i Olsson 2009a, s. 69–79.
- 624 Rudbeck 1933, s. 282–288.
- 625 Brev från överpostdirektören till kommissarie Huswedel, 22/10 1715, Överpostdirektören, huvudarkivet, registratur, BIA:17, 1715–1716, RA.
- 626 Brev till guvernör Mörner, 16/12 1715, RR, RA.
- 627 Förmodligen har brevet sänts några dagar efter det första, medan båda har uppförts under samma datum i registraturet. Ur innehållet går det dock att utläsa att brevet skickats efter det först omnämnda.
- 628 Brev från Karl XII till guvernör Mörner, 16/12 1715, RR, RA.
- 629 Brev från Karl XII till guvernör Mörner, 16/12 1715, RR, RA.
- 630 Se t.ex. Nilsson 1990, s. 263–266, som betonar statens kontroll av befolkningen. En syntetiserande framställning med ett liknande perspektiv finns i Villstrand 2005, s. 63–67.
- 631 Se kap. 1 och där anförda referenser i samband med diskussionen om organisering av statens verksamhet.
- 632 Om detta se Redlich 1964–1965, vol. 2, s. 103–111; Glete 2002, s. 56. Se även Singer 2008, s. 29–32. Peter Singer förlägger skiftet från kontrakterade till utskrivna arméer först i samband med Napoleonkrigen.
- 633 *Såsom den Kongl. Ophandlings Deputationen gifwer igenom skrifvelse af den 27. hujus [...] vt-proviantera Örlogs Flottan i Carls Crona och Stockholm- samt Göteborgske Escadrerne ...*, Stockholm, 29/12 1716.
- 634 Postlinjen som ordnades till Amsterdam 1716 utreds i Olsson 2009b, s. 493–506, till vilken hänvisas för mer detaljer och resonemang kring själva postlinjens organisation.
- 635 De åtta köpmännen var Hans von Gerdes, Peter Tillrooth (adlad Göthenstierna), Frans Schröder, Wilhelm von Uthfall, Johan Andreas Olbers, Mathias Schilldt, Jacob Sahlgreen och Hans Olofsson Ström.
- 636 Guvernör Mörners brev till kungen, 21/6 1716, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, generalguvernörer till Kungl. Maj:t, Göteborgs-Bohuslän, vol. 1, 1716 juni–sept, RA.
- 637 Entreprenörernas memorial till kungen, 21/6 1716, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, generalguvernörer till Kungl. Maj:t, Göteborgs-Bohuslän, vol. 1, 1716 juni–sept, RA.
- 638 *Confirmation Uppå Entreprenneurernes Project, till Påsternes fortskaffande emellan Göteborg och Amsterdam*, Stockholm, 23/7 1716.
- 639 Brev från överpostdirektören till vissa postkontor, 10/8 1716, Överpostdirektören, huvudarkivet, registratur, BIA:17, 1715–1716, RA; *Extract utaf Kongl. Maj:t:z Nådige Confirmation, Uppå Entreprenneurernes Project, angående Postens inrättande emellan Göteborg och Amsterdam. dat. Höggwarteret Norby den 23. Julii 1716*, Stockholm, 23/7 1716.
- 640 Olsson 2006, s. 17–18.
- 641 *Confirmation Uppå Entreprenneurernes Project, till Påsternes fortskaffande emellan Göteborg och Amsterdam*, Stockholm, 23/7 1716.

- 642 Se biografiska uppgifter om Görtz i Grauers 1967–1969, s. 168–177.
- 643 Grauers 1967–1969, s. 172; Lindeberg 1941, s. 76–94, 371–384.
- 644 Brev från Karl XII till guvernör Mörner, 23/7 1716, RR, RA.
- 645 Brev från Karl XII till guvernör Mörner, 23/7 1716, RR, RA.
- 646 Om den ekonomiska politiken se Lindeberg 1941, s. 15–16, 19–20. Om nödmynten i Almqvist 1936, s. 187–213.
- 647 Vidare om detta i Olsson 2009b, s. 501–502.
- 648 Handskriven tidning från Stockholm, 9/8 1716, Handskriftssamlingen, D824:1, KB. Tack till Heiko Droste för hjälp med dessa tidningsnotiser.
- 649 Handskriven tidning från Stockholm, 6/9 1716, Handskriftssamlingen, D824:1, KB.
- 650 Handskriven tidning från Stockholm, 6/9 1716, Handskriftssamlingen, D824:1, KB.
- 651 Brev från kungen till guvernör Mörner, 6/11 1716, RR, RA.
- 652 Kanslikollegiets protokoll, 18/10 1718, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:29, 1718, RA.
- 653 En utförligare diskussion om kontraktets upphävande och turerna kring redovisningen finns i Olsson 2009b, s. 502–506. Se också Rudbeck 1933, s. 294–295 vari en del av redovisningen finns tryckt.
- 654 Jägerskiöld 1937, s. 19.
- 655 Holm 1906–1929, bd 5:3, s. 11–12.
- 656 Överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 657 Kameralismen utreds i Dahlgren 1993, s. 113–132. Se också Bonney 1995, s. 184.
- 658 I t.ex. Frankrike var statens finanser hårt knutna till lokala eliter. Centralmaktens möjligheter att använda rikets resurser effektivt var därför begränsade, ett faktum som inte ändrades förrän efter revolutionen i slutet på 1700-talet. Den franska utvecklingen har bl.a. lett till slutsatsen att en fungerande finansförvaltning inte uppstod förrän på 1800-talet. Om vi med detta avser möjligheten att utnyttja de resurser som fanns inom riket, bör Sverige framhållas som ett undantag. Se den omfattande diskussionen i Legay 2009, s. 253–293, i sht s. 260.
- 659 Det finns ingen tydlig adressat på det bevarade dokumentet. Det är skrivit till ”baronen och ombudsrådet”, vilket troligen är Ludvig Fahlström. Fahlström var ombudsråd för kammarexpeditionen från 1714 och friherre sedan samma år. Se Hildebrand 1956, s. 69–72.
- 660 Överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 661 Överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 662 Överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 663 Lennersand 1999, s. 52.
- 664 Promemoria bifogad till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.

- 665 Promemoria bifogad till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 666 Promemoria bifogad till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 667 Promemoria bifogad till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 668 Promemoria bifogad till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 669 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 670 Forssell 1936, bd 1, s. 146; Holm 1906–1929, bd 5:3, s. 397–398.
- 671 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 672 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 673 Simonson 2008, s. 259–260.
- 674 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 675 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 676 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 677 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 678 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 679 ”Kongl. Maj:ts nådigste förordning om Post-wäsendet i gemeen”, 10/6 1673, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 229.
- 680 Kungl. Maj:ts resolution, 17/3 1685, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, ELc:1. 1681–1691, RA.
- 681 Skrivelse om inrättandet av postvagnar i riket, 17/4 1705, RR, RA.
- 682 Diligenstrafiken i Sverige före förordningen 1718 utreds i Heurgren 1964, s. 50–55.
- 683 Eriksson 2002, s. 218–219.
- 684 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 685 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 686 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifieriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.

- 687 Överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 1/8 1716, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 688 Simonson 2008, s. 250.
- 689 Se Beyrer 2006, s. 375–385; Behringer 2003, s. 436–485.
- 690 *Kongl. maj:ts Förordning, om gästgifveriens förbättrande och skiutzens betalande*, Stockholm, 3/1 1718.
- 691 Citerad efter Liljegren 2000, s. 311.
- 692 Redovisning av postbönder och posthemman i Skåne, 6/2 1716, Skånska guvernementskansliets arkiv, skrivelser från postmästare 1694–1718, DIIMk: 1, LLA.
- 693 Redovisning av posthemman i Skåne, 29/2 1716, Skånska guvernementskansliets arkiv, skrivelser från postmästare 1694–1718, DIIMk: 1, LLA.
- 694 Redovisning av posthemman i Skåne, 29/2 1716, Skånska guvernementskansliets arkiv, skrivelser från postmästare 1694–1718, DIIMk: 1, LLA.
- 695 Lindegren 1992, s. 200–210.
- 696 Lindegren 1992, s. 216–217; Karlsson 1994, s. 30–34.
- 697 *Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifveriernes sammanfogande*, Stockholm, 10/2 1718.
- 698 Nottecknen finns tryckta i Forssell 1936, bd 1, s. 150.
- 699 Överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 20/7 1717, Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser, Ludvig Fahlström, skrivelser från myndigheter och enskilda, vol. 36, RA.
- 700 Se Heurgren 1964, s. 53–55.
- 701 Bilaga till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 20/7 1717, Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser, Ludvig Fahlström, skrivelser från myndigheter och enskilda, vol. 36, RA.
- 702 Bilaga till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 20/7 1717, Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser, Ludvig Fahlström, skrivelser från myndigheter och enskilda, vol. 36, RA.
- 703 Bilaga till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 20/7 1717, Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser, Ludvig Fahlström, skrivelser från myndigheter och enskilda, vol. 36, RA.
- 704 Bilaga till överpostdirektör Henrik Bunges skrivelse till ombudsrådet Ludvig Fahlström, 20/7 1717, Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser, Ludvig Fahlström, skrivelser från myndigheter och enskilda, vol. 36, RA.
- 705 Jfr med tidigare diskussion samt med Lennerstrand 1999, s. 52 och där anförd litteratur.
- 706 Kopior på instruktionen har skickats till rikets alla län. Här har använts en kopia i landsarkivet i Lund, Instruktion för överpostdirektören, 17/1 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 707 Instruktion för överpostdirektören, 17/1 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 708 Instruktion för överpostdirektören, 17/1 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.

- 709 T.ex. ”Kongl. May:ts Notifications-Patent, angående några förändringar [sic] wid Postväsendet och i alt det öfrige en Confirmation af de förrige in Anno 1645. och 1646. af Trycket uthgångne Kongl. Post-Ordinantier”, 20/12 1662, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 216–222; ”Kongl. May:ts Bref til alla Gouverneurer och Landzhöfdingar at de intet giöra i Postwäsendet någon förändring uthan med Cansslij-Collegij Communication, som deröfver hafver Directionen”, 17/3 1685, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet* 1707, s. 231–232.
- 710 Instruktion för överpostdirektören, 17/1 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 711 Instruktion för överpostdirektören, 17/1 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 712 Se kanslikollegiets protokoll, 28/2 1718, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:29, 1718, RA.
- 713 Kungl. Maj:ts resolution, 17/3, 1685, Kanslikollegium, inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden, EIc:1, 1681–1691, RA.
- 714 Åberg 1961, s. 134.
- 715 Promemoria om postens inrättande i Skåne, 24/2 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA. Se Runge Kristoffersen & Nordlinder 2004, s. 139–140 om själva postvägen.
- 716 Promemoria om postens inrättande i Skåne, 24/2 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 717 Brev från generalguvernör Carl Gustaf Hård till samtliga befallningsmän i Skåne, 24/2 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, koncept 1718, AI:59, LLA.
- 718 Beskrivning över och inventarieförteckning från Trelleborgs gästgivargård, 4/5 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 719 Inventarieförteckning från Åstorps gästgivargård, 30/4 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 720 Protokoll från Simrishamns rådstugurätt, 1/4 1718, utdrag i Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 721 Brev från Önnestad gästgivargård, 6/5 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 722 Brev från Önnestad gästgivargård, 6/5 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 723 Brev från gästgivare Paul Fischerström till kronofogde Carl Eneroth, 8/4 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 724 Fler exempel på motvilliga postmästare som inte ville ingå i den nya organisationen redovisas i Holm 1906–1929, bd 5:3, s. 399–405, 417–419.

- 725 Om detta i Holm 1906–1929, bd 5:3, s. 463.
- 726 Brev från generalguvernör Carl Gustaf Hård till kungen, 12/2 1718, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, generalguvernörer till Kungl. Maj:t, Skåne, vol. 29, 1717–1718, RA.
- 727 Brev från kungen till generalguvernör Carl Gustaf Hård, 13/2 1718, Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, generalguvernörer till Kungl. Maj:t, Skåne, vol. 29, 1717–1718, RA.
- 728 Listor över postvägarna i Skåne, odaterade, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 729 Karta över de skånska postvägarna och posthållen, 1718, Landsarkivets kartsamling, skånska guvernementskansliets arkiv 1693–1718, karta nr A02742, LLA.
- 730 Lista över de skånska posthållen, 1718, och uträkning för posternas kostnad i Skåne, 1718, Skånska guvernementskansliets arkiv, handlingar rörande vägar och skjutsväsende, skånska postakten 1718, EI:1, LLA.
- 731 Se Lindeberg 1941, s. 5.
- 732 Brev från Kungen till kammarkollegiet, 15/12 1714, RR, RA, också citerad i Lindeberg 1941, s. 13 fotnot nr 51.
- 733 Se Smith 1950, s. 158–159; Lindeberg 1941, s. 12.
- 734 Lindeberg 1941, s. 6, 13.
- 735 De inledande förvecklingarna efter kungens död utreds i Thanner 1953, i sht kap. 3.
- 736 Brev från Ulrika Eleonora till kanslikollegiet, 16/12 1718, RR, RA.
- 737 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 738 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 739 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 740 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 741 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 742 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 743 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 744 Överpostdirektörens memorial till kanslikollegiet, 19/12 1718, Kanslikollegium, överpostdirektörens memorial, GIIB:1, RA.
- 745 Se kanslikollegiets protokoll, 19/12 1718, Kanslikollegium, renskrivna protokoll, allmän serie, AIIa:29, 1718, RA.
- 746 Thanner 1953, s. 33–52; Ericsson 2002, s. 274; Elmroth 1981, s. 241–242.
- 747 Ericsson 2002, s. 276; Thanner 1953, s. 33–52. Se även Östlund 2007, s. 118–121, för en diskussion om hur staten beskrev sig själv annorlunda efter kungens död.
- 748 Se borgarståndets protokoll, 6/5 1719, BRP, s. 151.
- 749 Borgerskapets i Stockholm memorial ang. handeln m.m., 30/1 1719, BRP, s. 203.

750 *Notification till Päst-Förvaltaren uti ...*, Stockholm, 27/4 1719.

751 Se Thanner 1953, s. 51–52.

6. Postgång på växlande villkor

752 Om Schultz i Grape 1951, s. 537. Grape kallar honom ”John”, i mitt källmaterial står det ”Johan”.

753 Memorial från postkamrerare Claes Skraggensköld till överpostdirektören, 11/6 1714, Överpostdirektören, huvudarkivet, postkamrerarens memorial, EIIIa:3, 1713–1716, RA.

754 Synteser över den svenska militärstaten i framförallt Nilsson 1990, s. 9–28, 226–244; Lindegren 1984, s. 99–130; Glete 2002, s. 174–212. Centraliseringen och byråkratin har även lyfts fram i den internationella forskningen och dess bild av Sverige under 1600-talet, se t.ex. Upton 1998, s. 256 och Roberts 1980, s. 68.

755 Se Kaijser 1994, s. 181 och Bladh 1999, s. 61.

756 Forssell 1936, bd 1, s. 74–75.

757 Loit 1975, s. 233.

758 Bl.a. Nergård 2001, s. 101.

759 Thompson 1976, s. 256–273.

760 Hallenberg 2008, s. 62–64; Smith 1950, s. 71–74.

761 Främst Hallenberg 2008 och Glete 2002.

762 Alternativen sammanfattas och diskuteras i tablå 1 i kap. 1.

763 Se t.ex. Parrott 2005, s. 526–527.

764 McNeill 1982, s. 150–151.

765 Se Glete 2002, s. 56–57.

766 Redlich 1964–1965, bd 2, s. 103–111.

767 Projekt till postordning, odaterad år 1800, posti- ja telelaitoksen hallinto-osaston arkisto, jäljennökset ja käännökset 1704–1917, Hi:2, FRA.

768 Perspektivet sammanfattas i Jan Gletes sista bok som undersöker den svenska flottan under perioden 1521–1721, Glete 2010, s. 645–671, i sht s. 647, 649.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet i Stockholm

Kungl. Maj:ts kansli

Riksregistraturet

Rådsprotokoll

Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t

Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser

Kanslikollegium

AIIa Protokoll

BIIa Koncept, huvudserie

EIc Inkomna Kungl. Maj:t brev i postärenden

FI Kanslibokhållarens stater

FIV Personalförteckningar och meritlistor

GI Samuel Åkerhielm d.ä.:s föredrag och anteckningar

GIIa Postdirektörens skrivelser och memorial m.m.

GIIb Överpostdirektörens memorial

GIIc Postkamrerarens memorial m.m.

GIV Diverse handlingar i postärenden

GV Arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän

Överpostdirektörens arkiv

AI Generalposträtten, konceptprotokoll

BIA Huvudarkivet, registratur

EIB Postkamreraren, stater

EIIIa Huvudarkivet, postkamrerarens memorial

GIB Postkamreraren, huvudböcker, reviderade exemplar

Kammararkivet

BI Blandade serier och småsamlingar, Postverket

Riksdagskommissioner

R5607 Kommissionen över förmyndarregeringen 1680–1682

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Reduktions- och räftsmyndigheterna

BII Stora kommissionen, dombok, 1681–1682

Riksdagsacta 1525–1860

R4780 Riksdagarna 1623–1626

R4836 Riksdagen 1675

Ridderskapets och adelns riksdagsarkiv

R8 Riksdagarna 1634–1635

De la Gardieska samlingen, Magnus Gabriel De la Gardies samling

E1343 Furstars, ämbetsmäns och enskilda personers bref och ansökningar

Oxenstiernska samlingen, Oxenstierna av Södermöre

E524 Koncept

E548 Egenhändiga skrifter

E702 Brev från Jan Rutgers

E721 Brev från Lennart van Sorgen

E749 Brev från Anders Wechel

Landsarkivet i Lund

Skånska guvernementskansliets arkiv

AI Protokoll och koncept

DIIImk Skrivelser från postmästare

EI Handlingar rörande vägar och skjutsning

Landsarkivet i Uppsala

Länsstyrelsen i Uppsala län, landskansliet

EXXII Handlingar ang. postväsendet

Kungliga biblioteket i Stockholm

Handskriftssamlingen

D824, vol. 1

Postmuseum i Stockholm

Arkivet och biblioteket

421AC2 Äldre postförfordningar

421AC3b Tidtabeller, ankomst- och avgångstider

421AC4b Postpass och posttaxor

REF Svenska postförfordningar på tyska, excerptsamling, 1631–1724

Riddarhusets arkiv i Stockholm

Sköldebrevsavskrifter
Vol. 1:144

Finlands arkiv i Helsingfors

Länsstyrelsen för Åbo och Björneborgs län med Åland
7397 Handlingar och räkenskaper

Posti- ja telelaitoksen hallinto-osaston arkisto
Hi:2 Jäljennökset ja käännökset 1704–1917

Niedersächsisches Landesarchiv i Stade

Staatsarchiv Stade
Rep. 5a, Fach 242, Nr. 6

Tryckta källor

- 1686 års kyrkolag*, utg. av Samfundet Pro fide et christianismo, inledning av Gabriel Thulin, Stockholm, 1936
- Borgarståndets riksdagsprotokoll*, före frihetstiden, utg. av Stadshistoriska institutet, Uppsala, 1933
- Borgarståndets riksdagsprotokoll*, från frihetstidens början, bd 1, 1719–1720, Stockholm, 1945
- Confirmation Uppå Entreprenneurernes Project, till Pästernes fortskaffande emellan Giötheborg och Amsterdam*, Stockholm, 23/7 1716
- Extract utaf Kongl. Maj:tz Nådige Confirmation, Uppå Entreprenneurernes Project, angående Postens inrättande emellan Giötheborg och Amsterdam. dat. Höggwarteret Norby den 23. Julii 1716*, Stockholm, 23/7 1716
- Förordning om Post-Bådhen*, Stockholm, 20/2 1636
- Förordning om Postförwalternes Löön och Frijheter vthi Städerna*, Stockholm, 6/9 1638
- General rijckzens Postordning*, Stockholm, 2/1 1643
- Handlingar rörande Skandinauiens historia*, vol. 26, utg. av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinauiens historia, Stockholm, 1843
- Herodotos, *Herodotos historia*, ny utg., Stockholm, 2000
- Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postwäsendet, hwilka postbetiennerne i gemeen, och postmästarne i synnerhet wid sine embedens-förvaltning och förrättningar, hafwa at i acbt taga*, Stockholm, 1707
- Kongl. Maj:tz til Sverige wår Allernädigste Drottninghs och Frökens Förordning om Tafwerner och Gästgifware åå Landet*, Stockholm, 29/1 1636
- Kongl. Maj:ts Förordning Angående Frij-Brefwen på Pästhusen*, Stockholm, 23/12 1685
- Kongl. maj:ts Förordning, om gästgifweriers förbättrande och skiutzens betalande*, Stockholm, 3/1 1718

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Kongl. maj:ts nådige förordning, Angående postwäsendets och gästgifveriernes sammanförande*, Stockholm, 10/2 1718
- Kongl. maj:ts Nådige Confirmation På Post-Betienters Och Post-Bönders För detta förundte Friheter och Protectorial*, Stockholm, 13/2 1720
- Kongl. May:tz Förordningh och Taxa, Hwarefter Post-Brefwen framdeles skole betalas*, Stockholm, 19/12 1668
- Königliche Schwedische Post-Ordnung*, Leipzig, 20/11 1631
- Notifcation till Päst-Förwaltaren uti ...*, Stockholm, 27/4 1719
- Prästeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 2, 1660–1664, utg. på riksdagens uppdrag, Stockholm, 1954
- Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*, utg. av Kongl. Vitterhets-, historie- och antiqvitetsakademien, Stockholm, 1888–
- ”Samuel Kiechels resa i Sverige 1586”, i *Historisk tidskrift*, nr 12:1, 1892
- Schmedeman, Johan (utg.), *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån åhr 1528. in til 1701 angående justitiæ och executions- äbrende ...*, bd 1, Stockholm, 1706
- Stiernman, Anders Anton von (utg.), *Alla riksdagars och mötens besluth 1521–1731*, 3 vol., Stockholm, 1728–1733
- Stiernman, Anders Anton von (utg.), *Samling utaf Kongl. bref, stadgar och förordningar angående Sweriges rikes commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523 in til närvarande tid*, 6 vol., Stockholm, 1747–1775
- Styffe, Carl Gustaf (utg.), *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*, Stockholm, 1861
- Styffe, Carl Gustaf (utg.), *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landtregeringen i Sverige och Finnland*, Stockholm, 1852
- Styffe, Carl Gustaf (utg.), *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*, Stockholm, 1856
- Svenska riksdagsakter, jämte andra handlingar som höra till statsförfatningens historia*, första serien, avd. 2, tiden från 1611, bd 1:2, Stockholm, 1932
- Svenska riksrådets protokoll*, Stockholm, 1878–
- Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll*, Stockholm, 1855–1910
- Såsom den Kongl. Ophandlings Deputationen gifwer igenom skrifwelse af den 27. hujus [...] vt-proviantera Örlogs Flottan i Carls Crona och Stockholm- samt Giöteborgske Escadverne ...*, Stockholm, 29/12 1716
- Wij Christina medh Gudz Nåde, Sweriges, Göthes [...] at vprätta vthi Kexholms Lähn och Ingermanland ett Postwäsende ...*, Stockholm, 6/9 1638
- Wij Christina medh Gudz Nåde, Sweriges, Göthes [...] at låta vprätta ett allmänt Postwäsende öfwer Storfurstendömet Finland sampt begge Carelerne och Ingermanneland ...*, Stockholm, 6/9 1638
- Wij Christina medh Gudz nåde, Sweriges, Göthes och Wendes vthkorade Drottning och Arffurstinna [...] låtet förordna vppå the störste Sträckwäggar i wårt Konungarijke, wisse löpande Poster ...*, Stockholm, odaterat, 1640
- Wij Christina medh Gudz Nåde Sweriges, Göthes och Wendes vthkorade Drotning och Arffurstinna [...] att vprätta ett Postwäsende öffuer heela wårt Konungarijke [...] til en Postbonde antagha ...*, Stockholm, 27/2 1636
- Wir Gustaff Adolph von Gottes Gnaden der Schweden Gothen und Wenden könig Groß Furst in Finland herzog zu Ehsten und Carelen ...*, Kitzingen, 16/3 1632

Litteratur

- Ahrens, Gerhard, "Das Botenwesen der Hamburger Kaufmannschaft (1517–1821)", i *Archiv für deutsche Postgeschichte*, nr 1, 1962
- Albion, Robert G., "The Communication Revolution", i *American Historical Review*, nr 37:4, 1932
- Allen, E. John B., *Post and courier service in the diplomacy of early modern Europe*, Haag, 1972
- Almqvist, Daniel, "Feifs finansiella reformer och Wilhelm von Schröders 'Fürstliche schatz- und rent-cammer'", i *Karolinska förbundets årsbok 1922*, Lund, 1923
- Almqvist, Daniel, "Om de karolinska mynttecknens ursprung", i *Karolinska förbundets årsbok 1936*, Stockholm, 1936
- Anderson, Matthew S., *The rise of modern diplomacy, 1450–1919*, London, 1993
- Arblaster, Paul, "Posts, newsletters, newspapers. England in a European system of communications", i *Media History*, nr 11:1, 2005
- Asker, Björn, *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala, 2004
- Asker, Björn, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*, Stockholm, 2007
- Backlund, Janne, *Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748. Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället*, Uppsala, 1993
- Beale, Philip, *A History of the post in England from the Romans to the Stuarts*, Aldershot, 1998
- Behringer, Wolfgang, *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der frühen Neuzeit*, Göttingen, 2003
- Behringer, Wolfgang, "Communications Revolutions. A Historiographical Concept", i *German History*, nr 24:3, 2006
- Berger, Stefan, "Comparative history", i Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (red.), *Writing history. Theory & practice*, London, 2003
- Bergfalk, Pehr Erik, *Om svenska post-inrättningens uppkomst och utbildning från 1636 till konung Carl den XII:s död 1718*, Stockholm, 1846
- Bergman, Ulf, *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537–1914*, Lund 1995
- Bethencourt, Francisco & Egmond, Florike (red.), *Cultural exchange in early modern Europe. Vol. 3, Correspondence and cultural exchange in Europe, 1400–1700*, Cambridge, 2007
- Beyrer, Klaus, "The Mail-Coach Revolution. Landmarks in Travel in Germany Between the Seventeenth and Nineteenth Centuries", i *German History*, nr 24:3, 2006
- Bladh Mats, *Posten, staten och informationssamhället*, Stockholm, 1999
- Blom, Conny, *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrän, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664*, Lund, 1992
- Blomdahl, Rune, *Förmyndarräfstens huvudskede. En studie i Stora Kommissionens historia*, Stockholm, 1963
- Bonney, Richard, "Early Modern Theories of State Finance" i Richard Bonney (red.), *Economic systems and state finance*, Oxford, 1995
- Bonney, Richard, "Introduction. The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200–1815",

- i Richard Bonney (red.), *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200–1815*, New York, 1999
- Bonsdorff, Bertel von, "Bernhard Stein von Steinhausen. Ett namn från det svenska postverkets äldsta historia", i *Posttryttaren. Årsbok för Postmuseum*, vol. 39, Stockholm, 1989
- Braddick, Michael J., *State formation in early modern England, c. 1550–1700*, Cambridge, 2000
- Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, London, 1972
- Brayshay, Mark, "Royal post-horse routes in England and Wales. The evolution of the network in the late-sixteenth and early-seventeenth century", i *Journal of Historical Geography*, nr 17:4, 1991
- Briggs, Asa & Burke, Peter, *A social history of the media. From Gutenberg to the Internet*, 2. uppl., Cambridge, 2005
- Carlén, Stefan, "Saltkontoret 1750–1762. En berättelse om privata intressen i statens tjänst", i *Historisk tidskrift*, nr 114:3, 1994
- Carlén, Stefan, *Staten som marknadens salt. En studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720–1862*, Stockholm, 1997
- Carlsson, Sten, "Kammarkollegium – 'moder' för andra ämbetsverk", i Lars-Olof Skoglund (red.), *Kammarkollegiet 1539–1989. En jubileumsskrift*, Stockholm, 1989
- Castrén, Gunnar, "Johan Gustav von Beijer", i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 3, Stockholm, 1922
- Cavallie, James, *Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700*, Uppsala, 1975
- Coase, Ronald H., "The Nature of the Firm", i *Economica*, nr 4:16, 1937
- Collstedt, Christopher, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund, 2007
- Cosgel, Metin M. & Miceli, Thomas J, "Risk, Transaction Costs, and Tax Assignment. Government Finance in the Ottoman Empire", i *The Journal of Economic History*, nr 65:3, 2005
- Cross, Mai'a K. Davis, *The European diplomatic corps. Diplomats and international cooperation from Westphalia to Maastricht*, Basingstoke, 2007
- Dahlgren, Stellan, *Karl X Gustav och reduktionen*, Stockholm, 1964
- Dahlgren, Stellan, "Karl XI", i *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Stockholm, 1992
- Dahlgren, Stellan, "Karl XI:s envælde – kameralistisk absolutism?", i Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), *Makt & vardag*, Stockholm, 1993
- Dahlin, Anki, "Gyllenläderstapeter", i *Hemslöjden*, nr 4, 1986
- Dallmeier, Martin, *Quellen zur Geschichte des europäischen Postwesens 1501–1806*, Kallmünz, 1977
- David, Robert J. & Han, Shin-Kap, "A systematic assessment of the empirical support for transaction cost economics", i *Strategic Management Journal*, nr 25:1, 2004

- Dietrich, Michael, *Transaction cost economics and beyond. Towards a new economics of the firm*, London, 1994
- DiMaggio, Paul J. & Powell, Walter W., "Introduction", i Walter W. Powell & Paul J. DiMaggio (red.), *The new institutionalism in organizational analysis*, Chicago, 1991
- Dixit, Avinash K., *The making of economic policy. A transaction-cost politics perspective*, Cambridge, 1996
- Dooley, Brendan, *The social history of skepticism. Experience in doubt in early modern culture*, Baltimore, 1999
- Downing, Brian M., *The military revolution and political change. Origins of democracy and autocracy in early modern Europe*, Princeton, 1992
- Droste, Heiko, "Hieronymus von Birckholtz – Sveriges förste underrättelseman", i *Personhistorisk tidskrift*, nr 94:2, 1998
- Droste, Heiko, "Johan Adler Salvius i Hamburg. Ett nätverksbygge i 1600-talets Sverige", i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Mare nostrum. Om Westfaliska freden och Östersjön som ett svenskt maktcentrum*, Stockholm, 1999
- Droste, Heiko, *Im Dienst der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert*, Berlin, 2006
- Droste, Heiko, "The terms of royal service. Post servants' finances, c. 1700", i Heiko Droste (red.), *Connecting the Baltic area. The Swedish postal system in the 17th century*, (under utgivning)
- Droste, Heiko (red.), *Connecting the Baltic area. The Swedish postal system in the 17th century*, (under utgivning)
- Edén, Nils, *Om centralregeringens organisation under den äldre Vasatiden 1523–1594*, Uppsala, 1899
- Edén, Nils, "Från Gustav Vasa till Karl XII:s död (1539–1718)", i *Kammarkollegiets historia*, Stockholm, 1941
- Eisenstein, Elizabeth L., *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*, Cambridge, 1985
- Ellis, Kenneth, *The post office in the eighteenth century. A study in administrative history*, London, 1958
- Elmroth, Ingvar, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*, Lund, 1981
- Engelhardt, Karl, *Die Durchführung des landesherrlichen Postregals in Schwedisch-Pommern 1653–1709*, Greifswald, 1926
- Ericsson, Peter, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala, 2002
- Eriksson, Gunnar, *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*, Stockholm, 2002
- Ertman, Thomas, *Birth of the Leviathan. Building states and regimes in medieval and early modern Europe*, Cambridge, 1997
- Fang, Irving, *A history of mass communication. Six information revolutions*, Oxford, 1997
- Fedele, Clemente, & Gallenga, Mario, *Per servizio di Nostro Signore. Strade, corrieri e poste dei papi dal medioevo al 1870*, Prato, 1988

- Florén, Anders, "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering", i *Historisk tidskrift*, nr 107:4, 1987
- Forssell, Nils, *Svenska Postverkets historia*, bd 1–2, Stockholm, 1936
- Foss, Nicolai J. & Klein, Peter G., "Critiques of transaction cost economics. An overview", i Peter G. Klein & Michael E. Sykuta (red.), *The Elgar companion to transaction cost economics*, (under utgivning)
- Friberg, Katarina, Hilson, Mary & Vall, Natasha, "Reflections on trans-national comparative history from an Anglo-Swedish perspective", i *Historisk tidskrift*, nr 127:4, 2007
- Frohnert, Pär, *Statens skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*, Stockholm, 1993
- Frost, Robert I., *The Northern wars. War, state and society in northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow, 2000
- Garnert, Jan, "Ur skjutsväsendets historia", i *Fataburen 1978. Nordiska museets och Skansens årsbok*, Lund, 1978
- Gaunt, David, *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter*, Uppsala, 1975
- Gestrich, Andreas, *Absolutismus und Öffentlichkeit, politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, 1994
- Ghoshal, Sumantra & Moran, Peter, "Bad for Practice. A Critique of the Transaction Cost Theory", i *The Academy of Management review*, nr 21:1, 1996
- Giesecke, Michael, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*, Frankfurt am Main, 1991
- Glete, Jan, *Warfare at sea 1500–1650. Maritime conflicts and the transformation of Europe*, London, 2000
- Glete, Jan, *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic, and Sweden as fiscal-military states, 1500–1660*, London, 2002
- Glete, Jan, *Swedish naval administration, 1521–1721. Resource flows and organisational capabilities*, Leiden, 2010
- Grauers, Sven, "Georg Heinrich von Goertz", i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 17, Stockholm, 1967–1969
- Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm, 2000
- Gustafsson, Harald, "Att göra svenskar av danskar. Den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658–1693", i Karl-Erik Frandsen & Jens Christian V. Johansen (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft, 2003
- Gustafsson, Harald, "Den gamla staten på nya äventyr. Synpunkter på nyare statsbildningsforskning", i *Scandia*, nr 72:1, 2006
- Gustafsson, Karl Erik & Rydén, Per (red.), *Den svenska pressens historia*, Stockholm, 2000–2003
- Gustafsson, Karl Erik, & Rydén, Per, (red.), *Världens äldsta. Post och inrikes tidningar under 1600-, 1700-, 1800-, 1900- och 2000-talen*, Stockholm, 2005

- Haffemayer, Stéphane, *L'information dans la France du XVII siècle. La Gazette de Renaudot de 1647 à 1663*, Paris, 2002
- Hallenberg, Jonas, *Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf den stores regering*, bd 5, Stockholm, 1796
- Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*, Eslöv, 2001
- Hallenberg, Mats, *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*, Lund, 2008
- Hamberg, Erik, "Samuel Åkerhielm, 'direktör för postväsendet i riket och provinserna'", i *Ad familiares*, nr 1998:2, 1999
- Hanselli, Per, *Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelms till Dalin*, bd 9, Uppsala, 1869
- Hardt, Lukasz, "The history of transaction cost economics and its recent developments", i *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, nr 2:1, 2009, elektronisk resurs, <http://ejepe.org/>, hämtad 28/5 2010
- Hedberg, Lennart, *Företagarfursten och framväxten av den starka staten. Hertig Karls resurseexploatering i Närke 1581–1602*, Örebro, 1995
- Herlitz, Nils, *Grunddragen av det svenska statsskicket historia*, 6. uppl., Stockholm, 1964
- Heurgren, Paul Gerhard, *Svensk militärpost i krig och fred från 1600-talet fram till andra världskriget*, Stockholm, 1961
- Heurgren, Paul Gerhard, *Svensk diligenstrafik i Svenska Pommern, på linjer i Tyskland och Sverige och genom Danmark*, Stockholm, 1964
- Hildebrand, Bengt, "Ludvig Fahlström", i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 15, Stockholm, 1956
- Hindle, Steve, *The state and social change in early modern England, c. 1550–1640*, New York, 2000
- Hintze, Otto, *The historical essays of Otto Hintze*, New York, 1975
- Hodgson, Geoffrey M. & Knudsen, Thorbjörn, "Firm-Specific Learning and the Nature of the Firm. Why Transaction Costs May Provide an Incomplete Explanation", i *Revue économique*, nr 58:2, 2007
- Hodgson, Geoffrey M., "Limits of transaction cost analysis", i Peter G. Klein & Michael E. Sykuta (red.), *The Elgar companion to transaction cost economics*, (under utgivning)
- Holm, Johan, *Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595 till 1640*, Stockholm, 2007
- Holm, Teodor, *Sveriges allmänna postväsen. Ett försök till svensk posthistoria*, bd 1–5, Stockholm, 1906–1929
- Holmberg, Claes-Göran, "Nästan bara posttidningar (tiden före 1732)", i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia*, bd 1, Stockholm, 2000
- Holmberg, Erik J., *Zur Geschichte des Cursus publicus*, Uppsala, 1933
- Ihse, Cecilia, *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*, Stockholm, 2005
- Infelise, Mario, "From merchants' letters to handwritten political avvisi. Notes on the origins of public information", i Francisco Bethencourt & Florike Egmond (red.), *Cultural exchange in early modern Europe. Vol. 3, Correspondence and cultural exchange in Europe, 1400–1700*, Cambridge, 2007a

- Infelise, Mario, "La circolazione dell'informazione commerciale", i Franco Franceschi m.fl. (red.), *Il rinascimento Italiano e l'Europa, volume quarto. Commercio e cultura mercantile*, Treviso, 2007b
- Inger, Göran, *Svensk rätts historia*, Lund, 1980
- Jacobson, Gustaf, "Johan von Beijer", i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 3, Stockholm, 1922
- Johannessen, Finn Erhard, *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år*, Oslo, 1997
- Johansson, Roine, *Nyinstitutionalismen inom organisationsanalysen. En skolbildnings uppkomst, spridning och utveckling*, Lund, 2002
- John, Richard R., "American historians and the communications revolution", i Lisa Bud-Frierman (red.), *Information acumen. The understanding and use of knowledge in modern business*, London, 1994
- John, Richard R., *Spreading the news. The American postal system from Franklin to Morse*, Cambridge, 1995
- Jutikkala, Eino, "Ruotsin vallan aika", i *Suomen postilaitoksen historia 1639–1938*, Helsingfors, 1938
- Jägerskiöld, Stig, *Sverige och Europa 1716–1718. Studier i Karl XII:s och Görtz' utrikespolitik*, Uppsala, 1937
- Kaijser, Arne, *I fädrens spår. Den svenska infrastrukturens historiska utveckling och framtida utmaningar*, Stockholm, 1994
- Kaiserfeld, Thomas, "Salpeterframställning från indelningsverk till salpeterlada. Institutionell och teknisk förändring i 1700-talets Sverige", i *Historisk tidskrift*, nr 119:3, 1999
- Kaiserfeld, Thomas, *Krigets salt. Salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid*, Lund, 2009
- Kalmus, Ludwig, *Weltgeschichte der Post. Mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachgebietes*, Wien, 1937
- Karlsson, Åsa, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, Uppsala, 1994
- Kielbowicz, Richard Burket, *News in the mail. The press, post office, and public information, 1700–1860s*, New York, 1989
- Kiser, Edgar, "Markets and Hierarchies in Early Modern Tax Systems. A Principal-Agent Analysis", i *Politics & Society*, nr 22:3, 1994
- Klein, Carl-Gustaf, "Det svenska postkontoret i Hamburg. En epok i svensk posthistoria", i *Posttryttaren. Årsbok för Postmuseum*, vol. 44, Stockholm, 1994
- Kremer, Karl Heinz, *Johann von den Birghden, 1582–1645. Kaiserlicher und königlich-schwedischer Postmeister zu Frankfurt am Main*, Bremen, 2005
- Krentzien, Wulf, *Über die Ostsee. Die Seepostverbindungen von Vorpommern zum Königreich Schweden*, Bremen, 2008
- Küng, Enn, "De första postförvaltarna i Narva 1638–1656", i *Posttryttaren. Årsbok för Postmuseum*, vol. 50, Stockholm, 2000
- Küng, Enn, "The attempts to establish private postal system in the Swedish Baltic Sea provinces in the beginning of the 1630s", i Priit Raudkivi & Marten Seppel (red.), *Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel*, Tallinn, 2009
- Küng, Enn, "Johan Lange's inspection of the Estonian and Livonian postal systems,

- 1687–88”, i Heiko Droste (red.), *Connecting the Baltic area. The Swedish postal system in the 17th century*, (under utgivning)
- Laakso, Seija-Riitta, *Across the oceans. Development of overseas business information transmission 1815–1875*, Helsingfors, 2007
- Ladewig Petersen, Erling, ”From domain state to tax state. Synthesis and interpretation”, i *Scandinavian economic history review*, nr 23:2, 1975
- Ladewig Petersen, Erling, ”War, finance and the growth of absolutism. Some aspects of the European integration of 17th century Denmark”, i Göran Rystad (red.), *Europe and Scandinavia. Aspects of the process of integration in the 17th century*, Lund, 1983
- Landberg, Hans, *Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget*, Stockholm, 1969
- Landberg, Hans, ”Krig på kredit. Svensk rustningsfinansiering våren 1655”, i *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormakstid*, Stockholm, 1971
- Lane, Frederic C., *Profits from power. Readings in protection rent and violence-controlling enterprises*, Albany, 1979
- Lappalainen, Mirkka, ”Släkt och stånd i Bergskollegium före reduktionstiden”, i *Historisk tidskrift för Finland*, nr 87:2, 2002
- Larsson, Marianne, *Uniformella förhandlingar. Hierarkier och genusrelationer i Postens kläder 1636–2008*, Stockholm, 2008
- Larsson, Marianne, ”Livery coats, post-horns, and the national coat of arms. The honour and protection of seventeenth-century post-carriers” i Heiko Droste (red.), *Connecting the Baltic area. The Swedish postal system in the 17th century*, (under utgivning)
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Montaillou. En fransk by 1294–1324*, Stockholm, 1980
- Legay, Marie-Laure, ”The Beginnings of Public Management. Administrative Science and Political Choices in the eighteenth Century in France, Austria and the Austrian Netherlands”, i *The Journal of Modern History*, nr 81:2, 2009
- Lennerstrand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala, 1999
- Levi, Margaret, *Of rule and revenue*, Berkeley, 1988
- Lilja, Sven, *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, Stockholm, 2000
- Liljegren, Bengt, *Karl XII. En biografi*, Lund, 2000
- Lind, Gunner ”Fra vintønden til gratialprotokollen. Et strukturelt syn på det klienteliste element i den danske kongemagt i 1600- og 1700-tallet”, i Lars Hermanson m.fl. (red.), *Vänner, patroner och klienter i Norden 900–1800*, Reykjavík, 2007
- Lindberg, Assar M., ”Salpeterframställningen i Sverige fram till 1642”, i *Ymer*, nr 84:4, 1964
- Lindberg, Bo, ”’Anden saknar kön’ Ett argument för jämlikhet mellan könen”, i *Lychnos*, 1997
- Lindberg, Bo, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige*, Stockholm, 2006
- Lindeberg, Gösta, *Svensk ekonomisk politik under den Görtzska perioden*, Lund, 1941
- Lindegren, Jan, ”Den svenska militärstaten 1560–1720”, i Erling Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser*, Odense, 1984

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Lindegren, Jan, "Karl XII", i *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Stockholm, 1992
- Lindgren, Erik, *Posten i samhället. Skildringar från fyra sekler*, Stockholm, 1986
- Linnarsson, Magnus, "The development of the Swedish post office c. 1600–1718", i Heiko Droste (red.), *Connecting the Baltic area. The Swedish postal system in the 17th century*, (under utgivning)
- Loit, Aleksander, *Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, Uppsala, 1975
- Losman, Arne, "The European communications network of Carl Gustaf Wrangel and Magnus Gabriel de la Gardie", i Göran Rystad (red.), *Europe and Scandinavia. Aspects of the process of integration in the 17th century*, Lund, 1983
- Lundgren, Britta, "Det äro många postmästaränkor som sitta vid tjänsterna efter männen ...' om postmästaränkor på 1600-talet", i *Historisk tidskrift*, nr 107:1, 1987
- Lundgren, Britta, *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket*, Stockholm, 1990
- Lundin, Eliz, *Postvägar, postkontor och postgårdar i 1750-talets Sverige*, Stockholm, 1998
- Lövgren, Anna-Brita, "Stormaktstidens förvaltning – organisationsförändringar och utvecklingslinjer", i *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*, Stockholm, 1984
- Machiavelli, Niccolò, *Fursten*, övers. Karin Hybinette, ny utg., Stockholm, 1987
- Madhok, Anoop, "Reassessing the fundamentals and beyond. Ronald Coase, the transaction cost and resource-based theories of the firm and the institutional structure of production", i *Strategic Management Journal*, nr 23:6, 2002
- Madsen, Otto, *Et nyttigt og gavnligt Postværk. P&Ts historie til 1711*, Köpenhamn, 1991
- Magnusson, Lars, "Bruksmiljö och brukskultur", i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, Lund, 2005
- Marklund, Andreas, *Stenbock. Åra och ensamhet i Karl XII:s tid*, Lund, 2008
- McNeill, William H., *The pursuit of power. Technology, armed force, and society since A.D. 1000*, Chicago, 1982
- Ménard, Claude & Shirley, Mary M. (red.), *Handbook of new institutional economics*, Dordrecht, 2005
- Meyer, Jean, "States, Roads, Armies, and the Organization of Space", i Philippe Contamine (red.), *War and competition between states*, Oxford, 2000
- Munthe, Arne, *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, Stockholm, 1971
- Müller, Leos, *The merchant houses of Stockholm, c. 1640–1800. A comparative study of early-modern entrepreneurial behaviour*, Uppsala, 1998
- Mörner, Magnus, *Människor, landskap, varor & vägar. Essäer från svenskt 1600- och 1700-tal*, Stockholm, 2001
- Nergård, Maj-Britt, *Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700*, Uppsala, 2001
- Nilsson, Sven A., *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal*, Stockholm, 1964
- Nilsson, Sven A., "Kriegsfinanzierung während der schwedischen Grossmachtzeit", i *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid*, Stockholm, 1971

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Nilsson, Sven A., *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesambälle*, Uppsala, 1990
- Nordlund, Roland, "Krig genom ombud. De svenska krigsfinanserna och Heilbronn-förbundet 1633", i *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid*, Stockholm, 1971
- Norrhem, Svante, *Uppkomlingarna. Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*, Umeå, 1993
- North, Douglass C., "Transaction Costs in History", i *Journal of Economic History*, nr 14:3, 1985
- North, Douglass C., "A transaction cost theory of politics", i *Journal of Theoretical Politics*, nr 2:4, 1990a
- North, Douglass C., "Institutions and a transaction-cost theory of exchange", i James E. Alt & Kenneth A. Shepsle (red.), *Perspectives on positive political economy*, Cambridge, 1990b
- North, Douglass C., *Institutionerna, tillväxten och väståndet*, Stockholm, 1993
- Nováky, György, *Handelskompanier och kompanihandel. Svenska Afrikakompaniet 1649–1663, en studie i feodal handel*, Uppsala, 1990
- Nygaard, Claus & Ravn, Jacob, "Strategen minimerar transaktionskostnader – transaktionskostnadsteori", i Claus Nygaard & Lars Bengtsson (red.), *Strategizing. En kontextuell organisationsteori*, Lund, 2002
- Nylander, Yngve, *1698 års prickebok. En postal historisk-statistisk studie*, Stockholm, 1928
- Odén, Birgitta, "Naturskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma", i *Scandia*, nr 33:1, 1967
- Olsson, Magnus, "Missbruket av fribreven inom det tidiga svenska postväsendet", i *Karolinska förbundets årsbok 2006*, Stockholm, 2006
- Olsson, Magnus, "Post med förhinder mellan Sverige och Danmark", i *Postryttaren. Årsbok för Postmuseum*, vol. 59, Stockholm, 2009a
- Olsson, Magnus, "Postal Round Trip to Amsterdam. The private entrepreneurship within the Swedish postal organization in 1716", i *Ajalooline Ajakiri. The Estonian Historical Journal*, nr 3/4, 2009b
- Parker, Geoffrey, *Military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500–1800*, 2. uppl., Cambridge, 1996
- Parker, Geoffrey, *The grand strategy of Philip II*, New Haven, 1998
- Parrott, David, "Cultures of Combat in the Ancien Régime. Linear Warfare, Noble Values, and Entrepreneurship", i *The International History Review*, nr 27:3, 2005
- Parrott, David, *Richelieu's army. War, government and society in France, 1624–1642*, Cambridge, 2006
- Pedersen, Sune Christian, *Brudte segl. Spionage og censur i enevældens Danmark*, Köpenhamn, 2008
- Persson, Fabian, *Servants of fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*, Lund, 1999
- Pettersson, Lennart (red.), *Posten i Jönköpings kommun från stormaktstid till nutid*, Jönköping, 2005
- Perrow, Charles, *Complex organizations. A critical essay*, 3. uppl., New York, 1986

- Petersone, Pärsla, "Entstehung und Modernisierung der Post- und Verkehrsverbindungen im Baltikum im 17. Jahrhundert", i *Acta Baltica. Liber Annalis Instituti Baltici*, Königstein im Taunus, 1997
- Petersone, Pärsla, "Riga als bedeutender Knotenpunkt im schwedischen Post- und Verkehrssystem des 17. Jahrhunderts", i *Symposium zur Postgeschichte Lettlands*, Riga, 2001
- Pietikäinen, Jukka-Pekka, *Suomen postin historia*, Helsingfors, 1988
- Polišenský, Josef & Kollmann, Josef, *Wallenstein. Feldherr des Dreißigjährigen Krieges*, Köln, 1997
- Redlich, Fritz, "Der deutsche fürstliche Unternehmer, eine typische Erscheinung des 16. Jahrhunderts", i *Tradition. Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*, nr 3, 1958
- Redlich, Fritz, *The German military enterpriser and his work force. A study in European economic and social history*, Wiesbaden, 1964–1965
- Reed, Clyde G., "Transactions Costs and Differential Growth in Seventeenth Century Western Europe", i *The Journal of Economic History*, nr 33:1, 1973
- Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund, 2001
- Revera, Margareta, *Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland*, Uppsala, 1975
- Revera, Margareta, "The making of a civilized nation. Nation Building, aristocratic culture, and social change", i Carol E. Hoffecker m.fl. (red.), *New Sweden in America*, Newark, 1995
- Roberts, Michael, *Sverige som stormakt 1560–1718. Uppkomst och sönderfall*, Stockholm, 1980
- Roberts, Michael, *Gustavus Adolphus*, 2. uppl., London, 1992
- Roessner, Hans, "Die Entwicklung des Postwesens in den Herzogtümern Bremen und Verden zur Schwedenzeit", i *Stader Jahrbuch*, 1986
- Rogers, Clifford J. (red.), *The military revolution debate. Readings on the military transformation of early modern Europe*, Boulder, 1995
- Rosén, Jerker, "Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss", i *Från Sveriges stormaktstid*, Gleerup, Lund, 1966
- Rudbeck, Johannes, *Svenska postverkets fartyg och sjöpostförbindelser under tre hundra år*, Stockholm, 1933
- Runge Kristoffersen, Hans & Nordlinder, Gunnar (red.), *Längs Nordens äldsta postvägar*, Köpenhamn, 2004
- Rystad, Göran, "Kriget och enväldets framväxt", i Göran Rystad (red.), *Kampen om Skåne*, rev. uppl., Lund, 2005
- Sandström, Åke, *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*, Stockholm, 1990
- Schröder, Thomas, *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*, Tübingen, 1995
- Schumpeter, Joseph, "Skattestatens kris", i Joseph Schumpeter, *Schumpeter. Om skapande förstörelse och entreprenörskap*, i urval av Richard Swedberg, Stockholm, 1994

- Sheldon, Rose Mary, *Intelligence activities in ancient Rome. Trust in the gods, but verify*, New York, 2004
- Simonson, Örjan, "När posten höll tempot i medielandskapet. Postväsendet kring sekelskiftet 1700", i Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), *Mediernas kulturhistoria*, Stockholm, 2008
- Simonson, Örjan, "Seventeenth-century virtual communities. Postal Service and correspondence networks in the Swedish empire", i *Ajalooline Ajakiri. The Estonian Historical Journal*, nr 3/4, 2009
- Simonson, Örjan, "Speed and time-keeping in the Swedish post office, c. 1680–1720" i Heiko Droste (red.), *Connecting the Baltic area. The Swedish postal system in the 17th century*, (under utgivning)
- Singer, Peter W., *Corporate warriors. The rise of the privatized military industry*, rev. uppl., Ithaca, 2008
- Sjöberg, Maria, "Inledning", i Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala, 2009
- Smith, William, *Studier i svensk tulladministration. Första delen, från äldsta tid till omkring 1718*, Stockholm, 1950
- Stadin, Kekke, "News, trust, and Paris fashion" i Heiko Droste (red.), *Connecting the Baltic area. The Swedish postal system in the 17th century*, (under utgivning)
- Storrs, Christopher, "Introduction: The fiscal-military state in the 'long' eighteenth-century", i Christopher Storrs (red.), *The fiscal-military state in eighteenth-century Europe. Essays in honour of P.G.M. Dickson*, Farnham, 2009
- Svenne, Hakon, *Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612–1651. Med särskild hänsyn till Älvsborgs län*, Göteborg, 1933
- Sveriges krig 1611–1632*, bilagsband 1, Stockholm, 1937
- Tegenborg Falkdalen, Karin, *Kungen är en kvinna. Retorik och praktik kring kvinnliga monarker under tidigmodern tid*, Umeå, 2003
- Thanner, Lennart, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död. Den inrepolitiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.y:s regering*, Uppsala, 1953
- Thompson, I.A.A., *War and government in Habsburg Spain 1560–1620*, London, 1976
- Thurgren, Johan Adolf, *Stadgar rörande Postväsendet i Sverige. Handbok för postverkets tjänstemän och innehavare af posthemman, samt för correspondenter i allmänhet*, Stockholm, 1858
- Tilly, Charles, *Coercion, capital, and European states, AD 990–1992*, rev. uppl., Oxford, 1992
- Torstendahl, Rolf, "Mellan normalstat och fasta anordningar. Den medellånga finansplaneringens villkor i Sverige 1620–1680", i Margareta Revera & Rolf Torstendahl (red.), *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, Lund, 1979
- Trolle, Herluf af, *Utredning rörande det svenska postregalet. Med en inledande redogörelse för övriga regalen*, Stockholm, 1931
- Tsang, Eric W. K., "Behavioral assumptions and theory development. The case of transaction cost economics", i *Strategic Management Journal*, nr 27:11, 2006
- Upton, Anthony F., *Charles XI and Swedish absolutism*, Cambridge, 1998

- Vaillé, Eugène, *Histoire des postes françaises jusqu'à la Révolution*, Paris, 1946
- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*, Lund, 1983–1987
- Veluwenkamp, Jan Willem, "International Business Communication Patterns in the Dutch Commercial System, 1500–1800", i Hans Cools, Marika Koblusek, & Badeloch Noldus (red.), *Your humble servant. Agents in early modern Europe*, Verloren, 2006
- Wetterberg, Gunnar, *Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid*, bd 1, Stockholm, 2002
- Wieselgren, Oscar, "Översikt av kansliväsendets uppkomst och utveckling i äldre tider", i *Kungl. Maj:ts kanslis historia*, bd 1, Uppsala, 1934
- Williamson, Oliver E., *Markets and hierarchies. Analysis and antitrust implications. A study in the economics of internal organization*, New York, 1975
- Williamson, Oliver E., *The economic institutions of capitalism. Firms, markets, relational contracting*, New York, 1985
- Williamson, Oliver E., "Hierarchies, Markets and Power in the Economy. An Economic Perspective", i *Industrial and Corporate Change*, nr 4:1, 1995
- Williamson, Oliver E., *The mechanisms of governance*, New York, 1996a
- Williamson, Oliver E., "Economic Organization. The Case for Candor", i *The Academy of Management Review*, nr 21:1, 1996b
- Williamson, Oliver E., "Public and Private Bureaucracies. A Transaction Cost Economics Perspective", i *The Journal of Law, Economics and Organization*, nr 15:1, 1999
- Villstrand, Nils Erik, "Nyckfulla eller pålitliga postförbindelser", i *Finsk Tidskrift*, nr 9, 1985
- Villstrand, Nils Erik, "Stormaktstidens politiska kultur", i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, Lund, 2005.
- Wittrock, Georg, "Magnus Gabriel De la Gardie", i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 10, Stockholm, 1931
- Vizcarra, Catalina, "Markets and Hierarchies in Late Colonial Spanish America. The Royal Tobacco Monopoly in the Viceroyalty of Peru, 1752–1813", i *The Journal of Economic History*, nr 63:2, 2003
- Åberg, Alf, "Gästgivargårdar i Skåne", i *Svenska turistföreningens årskrift*, Stockholm, 1961
- Ågren, Henrik, *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730*, Uppsala, 1998
- Östlund, Joachim, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, Lund, 2007

Bibliografier, uppslagsverk och ordböcker

- Bergman, Gösta, *Ord med historia*, 4. uppl., Stockholm, 1974
- Carlsson, Albert W., *Med mått mätt. Svenska och utländska mått genom tiderna*, 3. uppl., Stockholm, 1997
- Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd 1–9, Stockholm, 1925–1936
- Förteckning över tryckt förordningsmaterial rörande posten*, utgivet mellan 21/2 1636 och 13/2 1720, opubl., i förf.:s ägo

- Grape, Ernst, *Postkontor och postmästare*, Stockholm, 1951
- Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*, 3. uppl., Lund, 1980
- Heurgren, Paul Gerhard, *Register över innehållet i svenska postala förordningar och skrivelser från 1500-talet till 1725*, stenc. uppl., u.o., 1925–1926
- Höppener, J. P., *Förteckning uppå alla kongl. Placater, Förordningar, Påbud, Resolutioner, Privilegier, Manifeste, Fredsfördrag, Relationer, domar och andre allmenne handlingar som ifrån år 1522 til och med år 1750 på kongl. befallning af trycket dertilt utgångne äro*, Stockholm, 1754
- Kopiesamling av postalt tryck* (KSPT), samling av postala förordningar, förvarad vid Postmuseum i Stockholm
- Lagerqvist, Lars O. & Nathorst-Böös, Ernst, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, 4. uppl., Stockholm, 2000
- Nationalencyklopedin*, i redaktion av Kenneth Åström, Christer Engström & Kari Marklund, Höganäs, 1989–
- Ordbok över svenska språket* (SAOB), utg. av Svenska Akademien, Lund, 1893–
- Svenskt offentligt tryck –1833* (SOT), årstrycket baserat på Kungl. bibliotekets samlingar, databas sökbar via www.kb.se

Bilder och illustrationer

- Omslag:** Johan von Beijers arrendekontrakt, 20/12 1662, Kanslikollegium, arkivfragment från Tidösamlingen och från vissa posttjänstemän, GV:1, RA. Foto: Kurt Eriksson, Riksarkivet.
- Pärmens insida:** Karta över det svenska postväsendets utbredning ca 1700. Sammanställd av Örjan Simonson (bearbetad av Anders Enquist) och baserad på: *General Charta öfwer Sverige. Förfärdigad wid Kongl. Lantmäteri Contoiret år 1706*, Lantmäteriverket; ”Underrättelse om Postgången uti Kongl. Recidensen Stockholm, med hosfogad Breftaxa” och ”Utdrag af Kongl. Maj:ts underskrefne Post-taxor och andra förordningar ...”, i *Kongelige och andra wederbörandes förordningar angående postväsendet* 1707, s. 77–181; Forssell 1936, bd 1, s. 90–91; Heurgren 1964, s. 14; Lundin 1998; Runge Kristoffersen & Nordlinder 2004.
- s. 14: Brevbunt, Bengt Horns samling, skrivelser till Bengt Horn från hans gemåler, E4323, RA. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.
- s. 48: Förslag till ordinantia för posterna, odaterad, 1624, Oxenstiernska samlingen, Axel Oxenstierna av Södermöre, koncept, E524, RA. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.
- s. 94: Beijerska huset, Storkyrkobrinken i Gamla stan i Stockholm. Foto: Magnus Linnarsson.
- s. 138: Överpostdirektör Samuel Åkerhielm (1639–1702), okänd konstnär. Foto: Svenska porträttarkivet, Nationalmuseum.
- s. 168: Karta över de skånska postvägarna och posthållen, 1718, Landsarkivets kartsamling, skånska guvernementskansliets arkiv 1693–1718, karta nr A02742, LLA. Foto: Landsarkivet i Lund.
- s. 204: Memorial från postkamrerare Claes Skraggensköld till överpostdirektören, 11/6 1714, Överpostdirektören, huvudarkivet, postkamrerarens memorial, E11A, vol. 3, 1713–1716, RA. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.

Register

- adel, *se adelsståndet*
adelsståndet 34, 42, 50–51, 54–55, 57,
59, 76, 84–85, 87, 128, 141, 156, 200
Adler Salvius, Johan, svensk resident i
Hamburg 15, 90
affärsdrivande verk 149, 207
allmog, *se bönder*
amiralitetet 151
Amsterdam 64, 171–172, 174–180, 182,
196–198, 203, 207, 210
Antwerpen 65
Arboga 48, 120
armén, *se militären*
arrendekontrakt 19–20, 109, 111–112,
116, 120, 122–124, 126–127, 133, 150,
155, 172, 208–210
Ascheberg, Rutger von, generalguvernör
i Skåne 193
Augsburg 79, 81
Augustus, romersk kejsare 64
- Backlund, Janne 157
Bartz, Michell, gyllenläderleverantör 128–
129
Basel 188
Becker, Jacob, postmästare 79
begränsad rationalitet 36, 43
Behringer, Wolfgang 26–27
Beijer, Johan von, postdirektör 94–99,
102–127, 129, 131–134, 136–137, 144,
151, 158, 197–198, 208–210
Beijer, Johan Gustav von, postmästare, son
till Johan von Beijer 125, 131, 134–135,
146–147, 152–153
Beijer, Margareta, rikspostmästarinna
125–126, 131, 134
bergsbruk 21, 34, 207
bergskollegium 34–35
Besche, Elisabeth de 121
besvär, *se riksdagsbesvär*
Birghden, Johann von den, postmästare
77–79
Bladh, Mats 25, 108
Blekinge 109, 114, 189
Bohuslän 109, 114
bondeståndet 76
borgare 65, 91
borgarståndet 139, 201
Brahe, Per, generalguvernör i Finland 89
Brandenburg 81, 139
Braudel, Fernand 27
brevfraktare, *se postbud*
brevkarta 9–11
brevpengar, *se porto*
budget 129, 132–133, 135, 140, 143,
160–162
Bunge, Henrik, överpostdirektör 10, 171,
175, 179–182, 188, 190–192, 195, 199–
200, 202, 210
byråkrati 12, 16–17, 19, 22, 28, 35, 42,
49, 147, 151, 154, 181, 201, 203, 206,
210–211, 213
bönder 22, 42, 51–52, 54–55, 57–58,
69, 75–76, 80, 83–84, 86, 91–92, 101,
140–142, 156–157, 181, 183, 184
- Cabbelliau, Abraham, köpman 65
Carlén, Stefan, 20
Coase, Ronald H. 32
Cronhielm, Gustaf, greve 10
- Dahlgren, Stellan 156, 179
Danmark 26, 62, 78, 91, 106, 109, 139,
144, 171, 201

REGISTER

- De Geer, Louis, köpman 19
- De la Gardie, Magnus Gabriel, rikskansler
106, 112, 121, 123, 126–132, 135–137,
139–142, 146, 151, 156, 158, 162, 165–
166, 196, 198, 209–210
- defensionskommissionen 170
- Dixit, Avinash K. 42–43
- Dorpat 79
- driftsform 18, 21, 33–34, 43, 50, 156,
159, 207
- Droste, Heiko 22, 25
- Ehrenpreus, Johan, överdirektör för tull-
len, 20, 197
- ekonomisk politik 18–19, 175–176,
179–180
- Elbing 79
- eldvapen 19
- Elfsborgs län 61
- Enander, Samuel, postmästare 212
- Eneroth, Carl, kronofogde 195
- England 36
- enspannare, *se postbud*
- entreprenad (teoretiskt begrepp) 31–35,
37, 41, 50, 58, 67, 75, 88, 91, 95, 99,
101, 103, 107–108, 115–116, 118, 122,
126, 131, 135–136, 139, 142, 147–148,
150, 154, 156–157, 159, 165–166,
169–174, 176, 178–180, 185, 196–198,
202–203, 207–212
- entreprenör 17–21, 30–31, 34–35, 58,
97, 111, 115, 119, 122–123, 173–182,
197–198, 203, 207, 209, 210, 212
- enväld 25, 139, 141, 143, 147, 150, 156,
162, 170, 173, 196, 198, 200–201, 211
- Ericsson, Peter 201
- Essen, Erich, postkassör 10
- Estland 42, 79, 159, 207
- Evertsson Horn, Gustav, generalguvernör
i Ingermanland och Kexholm 105
- Fahlström, Ludvig, ombudsråd 180, 182,
188, 190–192, 195
- Falun 73, 120
- Filip II, svensk kung 18, 27, 36, 207
- Finland 16, 26, 61, 84, 89–90, 109, 114,
134, 161–162, 170, 207
- Fischerström, Paul, postmästare 195
- fjärdepartsräfst 156
- fjärdingsman 53–54, 69
- flottan 18, 171, 173–174
- Forssell, Nils 24–26, 56, 66, 70, 108, 118,
127–128, 149, 161–162, 183, 207
- Frankfurt am Main 77–78, 82, 188
- Frankrike 62, 64, 80
- Fredrik I, svensk kung 199
- fribrev 96, 99–100, 110, 112–113, 117,
123–126, 133, 137, 150–151, 175, 181
- fribrevsbok 151
- frimärke 11
- Frohnert, Pär 46
- förläning 33, 104, 126–128, 130–131,
135–137, 139–142, 146, 165–166, 196,
198, 208–210
- förmyndarregering 10, 19, 31, 83, 107,
112, 125, 128, 136, 141, 150, 152
- förordningen om postbuden 85–90
- generalguvernör 76, 89–90, 105, 146,
151, 193–196
- generalpostträtt 9–10, 31–32, 165, 205
- generalriksksschultz, *se Steinhausen, Bern-
hard Stein von*
- Glete, Jan 31
- Glumslöv 193
- Grape, Ernst 24
- Graubünden 81
- Grooth, Carl von, protonotarie 192
- Gröneberg, Peter, köpman 65
- Gustav II Adolf, svensk kung 19, 55, 58,
66–67, 74, 76, 78, 80, 82–83, 87
- Gustav Vasa, svensk kung 31, 50
- gyllenläder 128–129
- Gyllenstierna, Göran, riksråd 111
- Gyllenstierna, Nils, rikskansler 59
- gästgiveri 51, 54–55, 85, 168, 183, 185–
191, 193–196, 202
- Gävle 88
- Görtz, George Heinrich von, baron, råd-
givare åt Karl XII 175–176, 180–182,
190, 197
- Göteborg 32, 65, 73, 88, 107, 119–122,
129, 152, 171–172, 174–182, 203, 207
- Haffemayer, Stéphane 27

REGISTER

- Halland 109, 114
 Hallenberg, Jonas 69–70
 Hallenberg, Mats 19, 31, 110, 166
 Halmstad 102, 120, 151–152, 181
 Hamburg 15, 50, 62–63, 65–69, 74–75, 88, 90–91, 100, 106, 109–110, 112–114, 117, 121, 144, 171
 hastighet för posten 11, 64, 71, 73, 183
 Hedberg, Lennart 21, 31
 Hedvig Eleonora, svensk drottning 105
 Helsingborg 120, 152, 193, 196
 Helsingör 11, 106, 109–110, 113–114
 Herodotos, grekisk historiker 64
 Heurgren, Paul Gerhard 24, 44, 79, 81
 hierarki (teoretiskt begrepp) 31–35, 37, 39, 41, 50, 58, 67, 73, 88, 90–91, 95, 99, 102–103, 107, 116, 122, 124, 126–127, 131, 135–136, 139, 142, 146–148, 153, 156–157, 159, 163–166, 169–170, 172–173, 176, 178–182, 185, 191, 196–199, 202–203, 205, 207–212
 Hodgson, Geoffrey M. 39, 41
 Hofterup 189
 Holland 62, 171–172, 176–177
 Holm, Teodor 24, 26, 65–66, 68, 70, 107, 108, 118, 123, 125, 128, 134, 141, 183
 Holstein-Gottorp 175
 Horn, Henrik, svensk generalguvernör i Stade 146
 Horn, Paridon von, köpman, arrendator av stora sjötullen 65
 hovet 105
 hovråd 124–125
 hovrätt 151
 Hultman, Johan, postmästare 9–12, 31–32, 37, 165, 205–206
 Huswedel, Barthold, svensk kommissarie i Hamburg 171–172
 Hyltén, Magnus, postmästare 151
 Hård, Carl Gustaf, generalguvernör i Skåne 193–195
 häradspost 57
 Härnösand 73
 hästar 11, 23, 51, 63–64, 66, 74, 78, 80–81, 102, 106, 144, 168, 183–184, 187–188, 191, 195–196
 Höök, Jonas, landspostmästare 134
 indelningsverk 33, 132–133, 156–157
 Ingermanland 90, 105, 160–161
 Italien 62, 65, 81
 Jacobsson (Eremit), Johan, postkamrerare 123, 128–129, 134
 Johan III, svensk kung 52–54, 69, 72, 83
 Johanson (Diurklou), Jacob, postkamrerare 119–120
 Jönköping 121, 151
 Jönsson, Olof, vice postmästare 88–89, 134, 164
 Kalmar 88, 119–121, 129
 Kalmus, Ludvig 25
 kameralism 179
 kammarkollegium 110, 143, 145, 147, 149, 151, 158, 170, 197
 kammarränta 145, 149
 kanslikollegium 10, 33, 44, 108–120, 123, 125, 127, 130, 135, 142, 143–151, 153–155, 158, 160, 163, 165, 170–171, 178–179, 192, 196, 199–200, 208, 211
 kansliordning 59–61, 97, 114, 170
 kapare 177, 179, 189
 Karelen 90, 152
 Karl V, tysk-romersk kejsare 65
 Karl IX, svensk kung 52–54, 56, 69, 72, 83
 Karl XI, svensk kung 126, 128, 132, 136, 139, 141, 143, 145, 149–150, 152, 161–162, 165, 169–170, 181, 186, 191, 193, 196
 Karl XII, svensk kung 168, 170–171, 175–176, 179, 185, 188–191, 193–194, 197, 199–203, 207–210
 Karl X Gustav, svensk kung 105, 156
 Karlskrona 151
 Karlsson, Åsa 189
 Karup 193
 Kattegatt 171
 kejsrerliga posten, *se taxiska posten*
 Kexholm 105, 160
 Kiechel, Samuel, tysk resenärlig i Sverige 51–52
 Kitzingen 80
 Kleinhans, Hans Jakob, postmästare 65–66

REGISTER

- Klinckowström, Otto Wilhelm, kansli-
sekreterare 192–193, 196
klockarpost 57
klockor 102
Knudsen, Thorbjörn 39, 41
kommerskollegium 95, 141, 145, 170
kommunikationsrevolution 22, 26
Kristianstad 120, 123
Kristina, svensk drottning 10, 78, 80, 83,
98, 104–107, 121, 209
kronobrevbäring 57
krut 19, 86
kungliga rådet, *se riksrådet*
kurir, *se postbud*
kurirpost 11, 42, 56, 74, 83–84, 91
- Ladewig Petersen, Erling 21
Landberg, Hans 18
landshövding 61, 87–88, 101, 103, 150,
187, 192
landskansli 161, 189, 194
Landskrona 120, 193
landspostmästare 131, 134, 183, 195
Lange, Johan, bokhållare 186–187, 190
Langenhjelm, Johan, postinspektör 152
Larsson von der Linde, Erik, köpman 19
Law, Anders, postmästare 106–107
Leiden 151
Leipzig 77, 83, 88
Lidköping 119–120
Liljegren, Bengt 189
Lind, Jonas, postmästare 151
Lindberg, Assar 19
Lindberg, Bo 158
Lindeberg, Gösta 198
Lindgren, Jan 189
Linköping 48, 84, 119–120
Livland 79, 159
Loit, Aleksander 21, 33, 42, 207–208
Lund 168, 189, 191–192, 194–196
Lützen 18, 82
länsman 53, 69, 101
- Machiavelli, Niccolò, italiensk statsman, 35
Madrid 36, 65
Magdeburg 106
magistrat 194
- Malmö 152, 168, 189, 192, 194–196
manufaktur 18–19
Margretetorp 193
Markaryd 63, 73–74
marknad (teoretiskt begrepp), *se marknad
och hierarki*
marknad och hierarki, (teoretiskt be-
greppspar) 31–35
Mazalet, Fermin, arrendator av salpeter-
tillverkning 19
McNeill, William H. 31, 211
Mickelsen, Christoffel, postbud 69
militären 17–18, 29, 76–77, 169, 173, 212
Moderus, Jonas, postmästare 194–195
Mälaren 187
Möller, Daniel von, postmästare 10
Mörner, Carl Gustaf, guvernör i Göteborg
172, 174, 176, 178
- Narva 171
Neapel 65
Nederländerna 80, 139, 151
Nergård, Maj-Britt 21, 31, 33–34
Nilsson, Sven A. 18, 162
Nordlund, Roland 18
Nordsjön 171
Norge 26, 191, 199
Norrköping 54, 119–123, 129
Norrland 88
Norrtälje 9–10, 165
North, Douglass C. 41–43, 100
Nyköping 48, 84, 120–121
Nürnberg 81
Närke 21, 201
nödmynth 176–177
- obligationer 176, 197
Odén, Birgitta 31
Olofsson, Carsten, postmästare 189
opportunist 35–36, 39–40, 43, 58, 100,
103, 107, 135, 185
Ordinari Post Tijdender, Sveriges första
tidning 97
Oxenstierna, Axel, rikskansler 15, 45, 48,
59, 62–63, 67–84, 86, 88, 94–95, 158
- packsadel 189

REGISTER

- Paris 27
 Parker, Geoffrey 27
 Parrott, David 17–19, 211
 Polen 18, 62
 politiska transaktionskostnader 41–43,
 107, 131, 137, 166, 203, 209–210, 212
 Poltava 170, 176, 179, 196
 Pommern 80, 144, 178
 Porkala 48, 151
 porto 9, 11, 16, 64–66, 75, 78, 88, 90,
 95–96, 98–100, 103, 105, 109–110,
 112, 114, 117, 121–122, 124, 126, 129,
 132, 134, 142, 145, 148–150, 157–158,
 160, 163, 175–176, 185, 188, 197–199,
 200, 204
 post (begreppet) 23
 postbonde 16, 38, 74, 86–88, 96, 98, 100–
 103, 109, 111, 113, 115, 117, 134, 140,
 144, 148, 151–152, 156, 158, 160–162,
 164, 168, 181, 189, 193, 200
 postbud 10–11, 23, 32, 42, 50, 53–54,
 56–57, 60–64, 67–69, 71–75, 78–86,
 90, 95, 98, 100–101, 105, 110, 183
 postdirektör 108, 135, 146, 161
 postentreprenör 115, 176, 179–180, 182,
 197, 209
 postförordning 16, 44, 78, 192, 194
 posthorn 86, 102, 104, 190
 posthåll 183–185, 188, 192–196
 postiljon 78, 98, 100, 115, 148, 183–184,
 187, 196
 postinspektör 152, 162, 164, 172
 postjakt 144, 171–172, 175, 177, 179,
 186–187
 postkamrerare 10, 119–120, 123, 128,
 130, 134, 157, 165, 202, 205
 postkontor 9–10, 12, 15, 24, 32, 65, 76–
 79, 88–89, 94, 97–100, 102, 105, 108,
 118–123, 125–126, 129, 132, 134, 143,
 145, 150, 153–154, 161–163, 165, 175,
 178, 181–183, 186, 209
 postprotokoll 9–11
 postskjuts 184, 186, 188
 postsäck 9, 11, 32, 86–87, 91, 102–103
 postvapen 51–52, 55, 86
 Prag 65
 Preussen 76, 79
 produktionskostnader 38, 41, 185, 188,
 203
 provinser, *se Östersjöprovinserna*
 präster 51
 prästeståndet 70, 107
 Redlich, Fritz 30–31
 reduktionen 21, 42, 141, 155–157, 162,
 201
 Reed, Clyde G. 41
 regale 116, 140, 155, 163
 regeringsform 87, 201
 Resen, Hendrick, postbud 69
 Reval 73
 Revera, Margareta 128
 Rheinhausen 77
 Ribbing, Lindorm, ståthållare i Vadstena
 56
 Ribbing, Per, landshövding i Elfsborgs
 län 61
 ridderskapet, *se adelsståndet*
 Riga 79, 179
 riksbanken 145, 169, 198
 riksdagen 54–55, 57–58, 69–70, 72,
 75–76, 78, 83–85, 91, 106–107, 128,
 139–141, 143, 156, 166, 182, 201
 riksdagsbesvär 55, 57, 141
 riksens ständer, *se riksdagen*
 rikskansler 15, 45, 48, 59–60, 68, 72, 78,
 80–82, 84, 94, 106, 114, 121, 125–131,
 135–136, 139, 141, 165, 209
 riksrådet 15, 19, 34, 45, 49, 56, 58, 75,
 82–85, 89–90, 103, 105–107, 123–124,
 126, 141, 150, 170, 162
 riksämbetsmän 59, 162
 Roskilde 115
 Rudbeck, Johannes 24
 Rudbeck, Olof, medicine professor 187
 Rutgers, Jan, diplomat i svensk tjänst
 63, 75
 Ryssland 178
 Rystad, Göran 150
 salpeter 19, 35, 86, 91, 212
 saltkontoret 20
 Schmedeman, Johan, överpostdirektör 44
 Schultz, Johan, postmästare 204–206

REGISTER

- Schumpeter, Joseph 30–31, 34
 Schweiz 81
 Simonson, Örjan 22, 25
 Simrishamn 194
 sjötullen, *se tullväsendet*
 Skagerrak 171
 Skanör 193
 skattearrende 19, 35, 88, 142, 197
 skjutsning 42, 51–55, 57–58, 67, 69–72, 74, 82–84, 86, 98–99, 101, 161, 185, 187, 195
 Skragge, Lars, *se Skraggensköld*
 Skraggensköld, Claes, postkamrerare, son till Lars Skraggensköld 10, 205–206
 Skraggensköld, Lars, postkamrerare 157, 159
 Skåne 97, 109, 114, 141, 144, 152, 168, 178, 180, 186–187
 skånska kriget 115, 141–143, 146, 156–158, 166, 209
 slaktarpost 11, 57
 slottspost 55–56, 58, 74
 slottsutridare, *se postbud*
 soldater 17–18, 32, 157
 Sorgen, Lennart van, svensk agent i Hamburg 62–68, 74–75
 Spanien 17–19, 62, 64, 207–208
 Stadin, Kekke 22, 27
 stafettpost 52, 55, 63–64, 74–75, 78, 83–84
 stat, *se budget*
 statsbildning 28–29
 statskontoret 145, 148–150, 160, 162
 Steinhausen, Bernhard Stein von, generalriksschultz 89–90
 Stengling, Daniel, postmästare 79, 81
 Stettin 79, 155
 Stockholm 9–11, 15–16, 32, 44, 48, 55–56, 61–63, 65–70, 73–74, 83, 85, 88–90, 94–95, 97, 99–103, 105–106, 108–109, 112, 114, 117, 119–121, 125–126, 131–132, 134–135, 141, 143, 145–146, 151–153, 161–163, 165, 171, 173, 177, 179, 181, 183, 186–187, 190, 192, 195, 201, 105, 209
 Stockholms slott 85
 stora kommissionen 111, 155–156
 stora nordiska kriget 170–171, 179, 198, 203
 Stralsund 144, 155, 171, 186, 188, 197
 Strasbourg 188
 ståthållare 49, 55–56, 173
 Svenska Afrikakompaniet 34
 Säter 204–206
 Tameken, Hans, postbud 69
 Taube, Gustaf Adam, överståthållare i Stockholm 173–174
 Taube, Vilhelm, riksråd, generalrikspostmästare 104–108, 112, 127–128, 131, 136–137, 173–174, 208–209
 Taxis, Franz von, postentreprenör 65
 Taxis, Leonard von, greve 78
 taxiska posten 63, 65, 77, 98
 Thanner, Lennart 201
 Thompson, I.A.A. 18, 207
 tidningar 27, 97, 177
 tillgångsspecificitet 37, 43, 58, 67, 69, 83, 90, 107, 109, 112, 116, 125, 136, 142, 165, 166, 185, 208–209
 Tillman, Albert, postmästare 121
 Tilly, Charles 28
 transaction cost economics, *se transaktionskostnadsteori*
 transaktion 32, 37, 165
 transaktionsfrekvens 37, 43, 125, 142, 186
 transaktionskostnader 32–33, 35–44, 58, 67, 69, 72, 75, 82, 90–91, 103, 107–109, 116, 124–125, 131, 136–137, 139, 142, 149, 151, 157, 165, 185, 188, 198, 203, 208–210
 transaktionskostnadsminimerande 33, 39–41, 43, 107, 166
 transaktionskostnadsteori 35–41, 208–211
 Trelleborg 194
 tullväsendet 19–20, 35, 113, 145, 165, 197–198, 206, 212
 Tyrolen 81
 Tysk-romerska riket 17, 21, 26, 76–81, 83, 91, 98
 Ulrika Eleonora, svensk drottning 199
 Uppsala 70, 120, 129, 139, 161, 187
 Uppsala universitet 151, 187

REGISTER

- Vadstena 56
 vaktmästare 163
 Wallenstein, Albrecht von, fältherre 17
 vattensäck 189
 Weber, Max 17
 Wechel, Anders, postmästare 77, 79, 83–84, 87–90, 95, 98–99, 136
 Wechel, Gese, rikspostmästarinna 89–90, 131
 Welshuisen, Christian, arrendator av stora sjötullen 20
 Venedig 81
 Werwer, Adrian, köpman 171
 Weser 171
 westfaliska freden 62
 Viborg 120–121
 Williamson, Oliver E. 32–33, 35–43, 112, 207, 209
 Wismar 155
 Witte, Anthonius, postmästare 121–122
 Wrangel, Carl Gustaf, greve 50
 Västervik 119–120, 129
 Västerås 120

 Xerxes, persisk kung 64

 Ystad 144, 171–172, 178, 186, 189–190, 192, 196

 Åbo 48, 89 119–121, 151
 Åkerhielm, Samuel, överpostdirektör 138, 151–155, 157–159, 161–162, 165–166, 169, 179, 207
 Åland 161
 Åstorp 194

 Älvsborgs lösen 76
 ämbetsmannakultur 181, 191
 ämbetsmän 12, 17, 24, 31, 35, 49, 52, 54, 67, 76, 79, 95, 101, 103, 123, 151, 181, 191, 201, 205
 ämbetsverk 11, 26, 138, 147–148, 151, 154, 159, 162–163, 165–166, 170, 181, 191, 197, 205, 207, 211–212
 Ängelholm 193

 Önnestad 195
 Örebro 9, 11–12, 31, 37, 48, 55, 165, 205–206
 Öresund 144
 Österrike 139
 Östersjön 22, 26, 49, 171, 178
 Östersjöprovinserna 16, 26, 49, 64, 101, 114–115, 152–153, 155, 170, 197
 Östlund, Joachim 141
 överpostdirektör 10, 38, 44, 138, 152–163, 165, 169, 171–172, 175, 179–182, 185, 188, 190–192, 199–200, 202, 207
 överståthållare 173
 övervakning 25, 32, 37, 58, 107, 142, 151, 187, 210

Nationella forskarskolan i historia

Denna avhandling är tillkommen inom ramen för Forskarskolan i historia. Forskarskolan i historia är en av de nationella forskarskolor som tillkom på regeringens initiativ hösten 2000. Forskarskolan genomförs i samarbete mellan Lunds universitet, Linnéuniversitetet samt Malmö och Södertörns högskolor med Lunds universitet som värddhögskola.

Doktorsavhandlingar från Forskarskolan i historia:

- Stefan Persson, *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640*, Göteborg, 2005
- Sara Edenheim, *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi*, Eslöv, 2005
- Mikael Tossavainen, *Heroes and victims. The Holocaust in Israeli historical consciousness*, Lund, 2006
- Henrik Rosengren, *"Judarnas Wagner". Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*, Lund, 2007
- Victor Lundberg, *Folket, yxan och orättvisans rot. Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap, 1887–1902*, Umeå, 2007
- Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*, Lund, 2007
- Jesper Johansson, *"Så gör vi inte i här i Sverige. Vi brukar göra så här". Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981*, Växjö, 2008
- Christina Jansson, *Maktfyllda möten i medicinska rum. Debatt, kunskap och praktik i svensk förlossningsvård 1960–1985*, Lund, 2008
- Anne Hedén, *Röd stjärna över Sverige. Folkrepubliken Kina som resurs i den svenska vänsterradikaliseringen under 1960- och 1970-talen*, Lund, 2008
- Cecilia Riving, *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatri och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft*, Hedemora, 2008
- Magnus Olofsson, *Tullbergska rörelsen. Striden om den skånska frälsejorden 1867–1869*, Lund, 2008
- Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm, 2008
- Christian Widholm, *Iscensättandet av Solskensolympiaden. Dagspressens konstruktion av föreställda gemenskaper vid Stockholmsolympiaden 1912*, Umeå, 2008
- Ainur Elmgren, *Den allrakäraste fienden. Svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939*, Lund, 2008
- Andrés Brink Pinto, *Med Lenin på byrån. Normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921–1939*, Lund, 2008
- Helena Tolvhed, *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Umeå, 2008
- Lennart Karlsson, *Arbetarrörelsen, folkets hus och offentligheten i Bromölla 1905–1960*, Växjö, 2009
- Stefan Nyzell, *"Striden ägde rum i Malmö". Möllevångskravallerna 1926. En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, Malmö, 2009
- Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, Lund, 2010
- Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*, Hedemora, 2010
- Vanja Lozic, *I historiekansons skugga. Historieämne och identifikationsformering i 2000-talets mångkulturella samhälle*, Malmö, 2010
- Marie Eriksson, *Makar emellan. Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor, 1810–1880*, Växjö, 2010
- Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, Lund, 2010

Södertörn doctoral dissertations

1. Jolanta Aidukaite, *The emergence of the post-socialist welfare state. The case of the Baltic states: Estonia, Latvia and Lithuania*, 2004
2. Xavier Fraudet, *Politique étrangère française en mer Baltique (1871–1914). De l'exclusion à l'affirmation*, 2005
3. Piotr Wawrzyniuk, *Confessional civilising in Ukraine. The bishop Iosyf Shumliansky and the introduction of reforms in the diocese of Lviv 1668–1708*, 2005
4. Andrej Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, 2006
5. Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, 2006
6. Karin S. Lindelöf, *Om vi nu ska bli som Europa. Könsskapande och normalitet bland unga kvinnor i transitionens Polen*, 2006
7. Andrew Stickley, *On interpersonal violence in Russia in the present and the past. A sociological study*, 2006
8. Arne Ek, *Att konstruera en uppslutning kring den enda vägen. Om folkrörelsers modernisering i skuggan av det östeuropeiska systemskiftet*, 2006
9. Agnes Ers, *I mänsklighetens namn. En etnologisk studie av ett svenskt biståndsprojekt i Rumänien*, 2006
10. Johnny Rodin, *Rethinking Russian federalism. The politics of intergovernmental relations and federal reforms at the turn of the millennium*, 2006
11. Kristian Petrov, *Tillbaka till framtiden. Modernitet, postmodernitet och generationsidentitet i Gorbačevs glasnost' och perestrojka*, 2006
12. Sophie Söderholm Werkö, *Patient patients? Achieving patient empowerment through active participation, increased knowledge and organisation*, 2007
13. Peter Börker, *Leviatan i arkipelagen. Staten, förvaltningen och sambället. Fallet Estland*, 2007
14. Matilda Dahl, *States under scrutiny. International organizations, transformation and the construction of progress*, 2007
15. Margrethe B. Søvik, *Support, resistance and pragmatism. An examination of motivation in language policy in Kharkiv, Ukraine*, 2007
16. Yulia Gradszkova, *Soviet people with female bodies. Performing beauty and maternity in Soviet Russia in the mid 1930–1960s*, 2007
17. Renata Ingbrant, *From her point of view. Woman's anti-world in the poetry of Anna Świrszczyńska*, 2007
18. Johan Eellend, *Cultivating the rural citizen. Modernity, agrarianism and citizenship in late tsarist Estonia*, 2007
19. Petra Garberding, *Musik och politik i skuggan av nazismen. Kurt Atterberg och de svensk-tyska musikrelationerna*, 2007
20. Aleksei Semenenko, *Hamlet the Sign. Russian translations of Hamlet and literary canon formation*, 2007
21. Vytautas Petronis, *Constructing Lithuania. Ethnic mapping in tsarist Russia, ca 1800–1914*, 2007
22. Akvile Motiejunaite, *Female employment, gender roles, and attitudes. The Baltic countries in a broader context*, 2008
23. Tove Lindén, *Explaining civil society core activism in post-Soviet Latvia*, 2008
24. Pelle Åberg, *Translating popular education. Civil society cooperation between Sweden and Estonia*, 2008
25. Anders Nordström, *The interactive dynamics of regulation. Exploring the Council of Europe's monitoring of Ukraine*, 2008
26. Fredrik Doerer, *In search of security after the collapse of the Soviet Union. Foreign policy change in Denmark, Finland and Sweden, 1988–1993*, 2008
27. Zhanna Kravchenko, *Family (versus) policy. Combining work and care in Russia and Sweden*, 2008
28. Rein Jürriado, *Learning within and between public-private partnerships*, 2008
29. Elin Boalt, *Ecology and evolution of tolerance in two cruciferous species*, 2008

30. Lars Forsberg, *Genetic aspects of sexual selection and mate choice in salmonids*, 2008
31. Eglė Rindzevičiūtė, *Constructing Soviet cultural policy. Cybernetics and governance in Lithuania after World War II*, 2008
32. Joakim Philipson, *The purpose of Evolution. 'Struggle for existence' in the Russian-Jewish press 1860–1900*, 2008
33. Sofie Bedford, *Islamic activism in Azerbaijan. Repression and mobilization in a post-Soviet context*, 2009
34. Tommy Larsson Segerlind, *Team entrepreneurship. A process analysis of the venture team and the venture team roles in relation to the innovation process*, 2009
35. Jenny Svensson, *The Regulation of rule-following. Imitation and soft regulation in the European Union*, 2009
36. Stefan Hallgren, *Brain Aromatase in the guppy, Poecilia reticulata. Distribution, control and role in behavior*, 2009
37. Karin Ellencrona, *Functional characterization of interactions between the flavivirus NS5 protein and PDZ proteins of the mammalian host*, 2009
38. Makiko Kanematsu, *Saga och verklighet. Barnboksproduktion i det postsovjetiska Lettland*, 2009
39. Daniel Lindvall, *The limits of the european vision in Bosnia and Herzegovina. An analysis of the police reform negotiations*, 2009
40. Charlotta Hillerdal, *People in Between. Ethnicity and material identity, a new approach to deconstructed concepts*, 2009
41. Jonna Bornemark, *Kunskapens gräns, gränsens vetande. En fenomenologisk undersökning av transcendens och kroppslighet*, 2009
42. Adolphine G. Kateka, *Co-management challenges in the Lake Victoria fisheries. A context approach*, 2010
43. René León Rosales, *Vid framtidens hitersta gräns. Om pojkar och elevpositioner i en multietnisk skola*, 2010
44. Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*, 2010
45. Håkan Lättman, *Studies on spatial and temporal distributions of epiphytic lichens*, 2010
46. Alia Jaensson, *Pheromonal mediated behaviour and endocrine response in salmonids. The impact of cypermethrin, copper, and glyphosate*, 2010
47. Michael Wigerius, *Roles of mammalian Scribble in polarity signaling, virus offense and cell-fate determination*, 2010
48. Anna Hedtjärn Wester, *Män i kostym. Prinsar, konstnärer och tegelbärare vid sekelskiftet 1900*, 2010
49. Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, 2010

